

● પ્રથમ આવૃત્તિ : ઓગસ્ટ, ૧૯૬૫ પ્રત : ૧૨૫૦

● આવરણ ચિત્ર : કન્હાર્ષ.

આવરણ છપાઈ : દીપક પ્રિન્ટરી અમદાવાદ.

● (C) રમણલાલ શાંક.

● મૂલ્ય : રૂ. ૪-૫૦

● મુદ્રક :

નાનાલાલ સોભાલાલ શાંક

સર્વોદય મુદ્રણાલય,

મું. સાદરા. (રે. ઝોન ૫)

● પ્રકાશક :

વિનોદિની સેસારકા,

ચંદ્ર પ્રકાશન,

સેસારકા સદન, તિલક રોડ,

ખાટકોપર, (મુંબઈ-૫૭ AS)

● મુખ્ય વિદેતા :

નવભારત સાહિત્ય મંડિર, ૧૪૬-મી, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૬

त्रि. शर्वशने—

: લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો :

૧. ટોકિયોથી ઈન્દ્રાલ (અનુવાદ)
૨. સખસે જિંવી પ્રેમસગાઈ (નવલિકા સંગ્રહ)
૩. ચેખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ (અનુવાદ, ડૉ. જયંત પાઠક સાથે)
૪. પ્રીત બંધાણી (નવલિકા સંગ્રહ, શ્રીમતી સરોજ પાઠક સાથે)
૫. ધીરે વહે છે દોન (અનુદિત નવલકથા, ડૉ. જયંત પાઠક-
તથા ડૉ. સુરેશ જોષી સાથે)
૬. કટાક્ષિતસંગ્રહ-સાહિત્યિક લેખો (છપાય છે.)
૭. એક મૌલિક નવલકથા (તૈયાર થઈ રહી છે.)

મારે કહેવાનું—

આણ વર્ષથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ટી. વાય. બી. એ. ના વર્ગમાં, ગુજરાતી મુખ્ય વિષય લેનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાષા-વ્યાકરણનો વિશાળતર અભ્યાસક્રમ નિયત કર્યો છે. એને માટે આવશ્યક એવું કાર્ષ એક જ, સરળ પુસ્તક ઉપલબ્ધ નથી. વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાષા-વ્યાકરણનો અભ્યાસ રસપ્રદ બને અને સહજતાથી તેઓ એવું આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એ હેતુથી હું આ પુસ્તક તૈયાર કરવા પ્રેરાયો છું.

આશા છે જ કે આ પુસ્તક કેવળ તેઓને જ નહીં, ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે એમ. એ. કરતા મુખર્ષ તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓને પણ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં એટલું જ ઉપયોગી નીવડશે. આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં એમ. એ. (ગુજરાતી) ના ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમને પણ દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યો જ છે. અંતઃકરણથી મઠણી છું :

આ પુસ્તકનું પ્રકાશનકાર્ય સહજ ભાવે ઉપાડી લેવા બદલ ચંદ્રપ્રકાશનના સંચાલકો તથા મારા મિત્ર રતેદી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ જોશીશ્રીનો.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અત્યંત મૂલ્યવાન સહાય કરનાર મારા ભાઈ પ્રા. ડો. જયંત પાઠકનો, મને હરેક પ્રકારે સાથ—

સહકાર આપનાર પ્રા. શ્રીમતી સરોજ પાઠકનો તથા જરૂરી આકૃતિ દોરી આપી યથાશક્તિ મદદ કરનાર કું. શર્મારી પાઠકનો.

જેમના મરથો યા લેખોનો મેં સંદર્ભ માટે અત્રે ઉપયોગ કર્યો છે એવા મુરબ્બી રોડીઓ તથા વિદ્વાનો ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી, આ. શ્રી કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ, ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરા, પ્રા. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્રા. શ્રી પ્રબોધ પંડિત પ્રા. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી, ડૉ. ટી. એન. દવે, સ્વ. શ્રી અતિમુખ-શંકર ત્રિવેદી, સ્વ. રા. નરસિંહરાવ દીવેદિયા, શ્રી બાબુરામ શંકરેના, પ્રા. સ્તુર્તવાં, બલ્લમદીદ ઇત્યાદિનો.

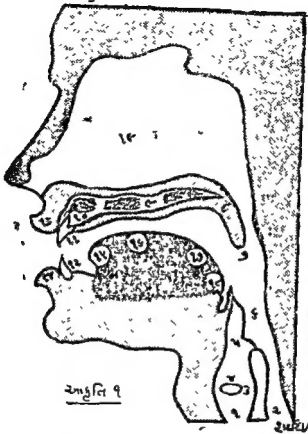
બારડોલી-૨

(જિ. સુરત)

તા. ૨૮-૧-૬૫

}

—રમણલાલ પાઠક

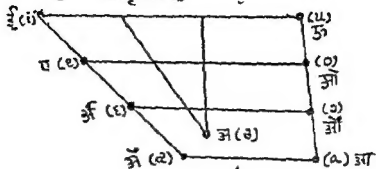

આકૃતિ ૧

: ૬૫નિ ઉત્પન્ન કરનારા અવયવો :

૧. શ્વાસનળી ૨. અન્નનળી ૩ સ્વરપિટક ૪. સ્વરતંત્રીઓ ૫. કંઠમૂલ
૬. ઉપાલિન્નિહવા ૭. અલિન્નિહવા ૮. ડોમલ તાલુ ૯. કઠોર તાલુ
૧૦. વલ્ચ પ્રદેશ ૧૧-૧૨. દાત ૧૩-૧૪. હોઠ ૧૫ જીભનું ટેરુ
૧૬. અગ્રનિહવા ૧૭. પશ્ચનિહવા ૧૮. નિહવામૂલ ૧૯. નાસાનિરર

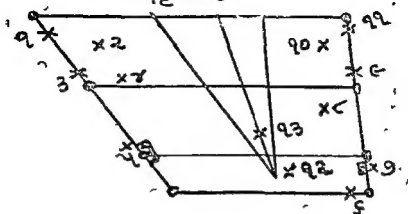
આકૃતિ - ૨

• : માનસ્યરે - Cardinal Vowels :

સૂચના: (ઋ) જા (બ્લોઝર્મા પૂર્ણતઃ ઉપાયો નથી માટે)

જ આકૃતિ-૩

: ગુજરાતી શુદ્ધ સ્વરો :

૧. ઈ (દીર્ઘ) ૨. ઈ (ઘસ્ય) ૩. ઓ (સંવૃત) ૪. ઓ (અર્ધવિવૃત)
 ૫. ઓ (વિવૃત) ૬. આ ૭. આ (વિવૃત) ૮. આ (અર્ધવિવૃત)
 ૯. આ (સંવૃત) ૧૦. ઉ (ઘસ્ય) ૧૧. ઊ (દીર્ઘ) ૧૨. ઊ (સ્વરિત)
 ૧૩. અ (વિદાસીન)

આ પુસ્તકમાં—

*

ખંડ-૧

: સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન :

૧. ભાષા : પૃ. ૧-૧૦

ભાષાની વ્યાખ્યા-ભાષા અને વિચાર-એજાઓ.

૨. ભાષાનો ઉદભવ : પૃ ૧૧-૧૫

વિવિધ સિદ્ધિતિ.

૩. ધ્વનિતંત્ર : પૃ. ૧૬-૨૦

ભાષા ઉત્પન્ન કરનારા માનવશરીરનાં વિવિધ અંગો તથા તેમનાં કાર્ય.

૪. ધ્વનિઓનું વર્ગીકરણ : પૃ ૨૧-૨૮

ધ્વનિગ્રામ (Phoneme)-ઉપધ્વનિ-સ્વર અને વ્યંજનો-
માનસ્વરો-સંયુક્ત સ્વરો-વ્યંજન-વ્યંજનોના વિવિધ પ્રકારો.

૫. ગુજરાતી સ્વરો તથા વ્યંજનો : પૃ ૨૯-૩૨

સ્વરો-અનુનાસિક સ્વરો-વ્યંજનો-ડચકારા.

૬. ધ્વનિપરિવર્તન અને ભાષાનો વિકાસ : પૃ. ૩૩-૪૮

ભાષાની પરિવર્તનશીલતાના નિયમો-પ્રવલભાષવ-સ્ખલનો-
સાદૃશ્ય-વૈરૂપ્ય-વર્ણોગમ-સ્વરભક્તિ-વ્યંજનપ્રક્ષેપ-સાદૃશ્ય-
સંગદોષ-લૌકિક વ્યુત્પત્તિ.

૭. ભાષા અને બોલીઓ : પૃ. ૪૯-૫૪
ભાષા અને બોલીઓ-શિષ્ટ ભાષા-વિશિષ્ટ બોલીઓ-વિકૃત બોલીઓ.
૮. ભાષા - અધ્યયનની પદ્ધતિઓ : પૃ. ૫૫ - ૫૮
વર્ણનાત્મક, ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક પદ્ધતિઓ.
૯. ભાષાઓનું વર્ગીકરણ અને વિવિધ ભાષાકુળો : પૃ. ૫૯-૬૬
આકૃતિમૂલક પ્રકારો-અયોગાત્મક-યોગાત્મક-અશ્લિષ્ટ, શ્લિષ્ટ, પ્રશ્લિષ્ટ યોગાત્મક-ગુજરાતી શ્લિષ્ટ કે અશ્લિષ્ટ? - ભાષાકુળો : અમેરિકી, મરાઠી, આદિકી, સેમેટિક, ઉરાલ-અલ્ટાઈ, ચીની કુળો - ભારતીય આર્યેતર કુળો : મુઝા, દ્રાવિડી.
૧૦. ભાષા અને લિપિ : પૃ. ૬૭-૬૮

ખંડ-૨

: ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ તથા વિકાસ :

૧૧. આદિમ આર્ય ભાષા : પૃ. ૭૧-૭૫
આદિમ ભારત-યુરોપીય-ગ્રીક, ગ્રીસમેન તથા વર્તમાન નિયમો.
૧૨. ભારતીય-ઈરાની ભૂમિકા : પૃ. ૭૬-૭૮
૧૩. પ્રાચીન ભારતીય ભૂમિકા : પૃ. ૭૯-૮૧
પ્રાચીન ભારતીયનાં વલણો.
૧૪. મધ્યકાલીન ભારતીય ભૂમિકાઓ : પૃ. ૮૨-૯૦
પૂર્વ મધ્યકાલીન-મધ્ય મધ્યકાલીન-અપભ્રંશ-સાહિત્યિક પ્રાકૃતો : માગધી, મહારાષ્ટ્રી, પૈશાવી, શૌરસેની-અપભ્રંશ-કેસરકીય અપભ્રંશ.

૧૫. ગુજરાતી :

પૃ. ૯૧ - ૯૭

અર્વાચીન ભારતીય ભૂમિકા-જૂની ગુજરાતી-મધ્ય ગુજરાતી-
અર્વાચીન ગુજરાતી-ગુજરાત તથા ગુજરાતી શબ્દ-જૂની ગુજરાતી-
રાજસ્થાની-ગુજરાતી જૂથ - તેરમી-ચૌદમી સદીનું સાહિત્ય-મધ્યકાલીન
ગુજરાતી-પ્રથમ, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ભૂમિકા-અર્વાચીન ગુજરાતી.
(૧૬. ગુજરાતી ઉપર અન્ય ભાષાઓનો પ્રભાવ :

પૃ. ૯૮-૧૦૧

ભાષાઓમાં આદાન-પ્રદાન-અરબી-ફારસીની અસર-પોર્ટુ-
ગીઝ અસર-અંગ્રેજી અસર.

૧૭. શબ્દવિચાર :

પૃ. ૧૦૨ - ૧૦૬

તદ્ભવ શબ્દો-દેશ્ય શબ્દો-અર્થસંકેત-અર્થવિસ્તાર-શબ્દોની
અડતીપડતી-નિષિદ્ધ શબ્દો.

/૧૮. ગુજરાતીની મુખ્ય મુખ્ય બોલીઓ :

પૃ. ૧૦૭-૧૧૧

પ્રાદેશિક તથા જાતિની બોલી-ગુજરાતના ભાગો-ઉત્તર ગુજ-
રાતીની લાક્ષણિકતાઓ-અરોતરીની લાક્ષણિકતાઓ-સુરતી-ભરૂચીની
લાક્ષણિકતાઓ-સૌરાષ્ટ્રીની લાક્ષણિકતાઓ-અન્ય બોલીઓ.

૧૯. ઉપસર્ગ, પૂર્વગ, તદ્ધિત અને કૃત પ્રત્યયો :

પૃ. ૧૧૨-૧૩૦

ઉપસર્ગ-પૂર્વગ-ફારસી-અરબી પૂર્વગો-તદ્ધિત પ્રત્યય-પરચુરણ
પ્રત્યયો-તદ્ભવ તદ્ધિત પ્રત્યયો-અરબી-ફારસી તદ્ધિત પ્રત્યયો-કૃત
પ્રત્યયો-સંસ્કૃત, તદ્ભવ, અરબી કૃત પ્રત્યયો.

૨૦. વ્યુત્પત્તિવિચાર :

પૃ. ૧૩૧-૧૬૨

વ્યુત્પત્તિ શું છે?—ઉત્સર્ગ-ધ્વનિપરિવર્તનનાં કારણો (૨૨.
નરસિંહરાવ અનુસાર)—ઉત્સર્ગો ૧ થી ૨૯. વિવૃત ઓ, ઓ—
અંત્ય ઓ, ઇ, અ-અનંત્ય ઈ, ઉ નો અ—લઘુપ્રયત્ન હ-સંયોગ-
લોપ અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘત્વ-ગુજરાતી ક્રિયાપદોની વ્યુત્પત્તિ-‘ છે ’
શબ્દોની આવૃત્તિ—ફ, ગૂ, ચૂ, જૂ, વૂ, દૂ નો લોપ—ખૂ, ઘૂ

ચ, ધ, જનો હ—ન નો છ—ત્ત નો ન—લ નો જ, સ્ત્ર નો
લ—કેટલીક અગત્યની વ્યુત્પત્તિઓ.

૨૧. પરિશિષ્ટ :

પૃ ૧૬૩-૧૬૭

ગુજરાતીના ધ્વનિઘટકો (ફોનિમ-ધ્વનિગ્રામ)-ગ્રો. પ્રબોધ
પંડિતના આધારે ('સંસ્કૃતિ', ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૬૨માંથી)

*

મારે કહેવાનું :

પૃ. ૭ જ

આકૃતિ ૧ :

પૃ. ૮ જ

અ કૃતિ ૨ :

પૃ. ૧૦ જ

આકૃતિ ૩ :

પૃ ૧૧ જ

અગત્યની મુદ્રણશુદ્ધિઓ :

(હેલ્થ પાનું)

સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન

.

અગત્યની મુદ્રણશુદ્ધિઓ

પૃ	લી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦	૧	અ	ઐ
=	૧૨	ઐ, ઔ	ઐ, ઔ
૪૩	૧૮	સમન્નવર્તા	સમન્નર્તા
૫૪	૧૩, ૧૭	ભાષા	બોલી
૬૨, ૬૩	૬, ૨, ૭, ૧૦	સેમેટિક	સેમિટિક
૬૨	૧૨, ૧૪ ૨૫	વર્તુળ	કુળ
૬૮	ઉદની	સ્વ—	સ્વરો
૭૭	૧૪	અ	ઐ
૮૭	૨૩	હેમચદ્ર	હેમચદ્ર
૮૯	૧૭	વ	વૃ
=	૨૦	ચક્રાગ્રાણુ	મહાગ્રાણુ
૯૭	૧૨-૧૩	રા, કે ઠા ઈ	આ વાક્ય ઠોઈએક જ પુસ્તકને આધારે લખેલું ઠોઈરદ સમ જવું રા ચાલ્લીની ક્ષમાયાચના સાથે

ક્રમ	પાના	ક્રાવિડ	ક્રાવડ
૧૦૦	૩	ઉમયાન્વયી	ઉમયાન્વયી
૧૦૨	૧૦	અગ્નિ	અગ્નિ
"	૧૧	વયળ	વયળ
"	૧૩	વહ	વહ
૧૧૧	૬	સામંકાર	સામંકાર
૧૨૧	૧૪	વાચાલ	વાચાલ
૧૨૨	૨	આત્મચુવત	આત્મચુવત
૧૩૫	૬	અગ્નિવેદી	અગ્નિવેદી
"	૧૬	બોધ	બોધ
"	૨૦	સેથો	સેથો
૧૪૪	૨૧	દન્તક :	દન્તક :
"	૨૩	આત્મક :	આત્મક :
૧૪૭	૭	વયળ	વયળ
૧૪૮	૧૦	જૂઈ	જૂઈ
૧૫૬	ઉમ્મી	અગ્નિ	અગ્નિ
૧૫૭	૬	અગ્નિ, ગોખ	અગ્નિ, ગોખ
૧૫૮	૬	પાશ્વ	પાશ્વ
૧૬૧	૩-૪	અવદાર ઈ	અવદાર :>
૧૭ અ	૮	મેમિટિક	મેમિટિક
			વયવદાર :>
			વયવદાર :>
			વેવદાર>બોધાર
			-વેપાર

• **भाषा**

લાખા એ આ પૃથ્વીરૂપી ગ્રહ ઉપર વસતાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ-
માંના એક માત્ર પ્રાણી-માનવપ્રાણીને કુદરતે અર્પેલી અનેક બક્ષિસ
છે. અલગુત્તર, કુદરતે અર્પેલી એટલે મોલવાના અવયવો આપ્યા
અને, લાખા સર્જ કાઢવાની શુદ્ધિ આપી એટલું જ કુદરતેત સમજ-
વાનું છે, બાકી લાખા એ માનવીની અનેકાનેક સિદ્ધિઓમાંની જ
એક સિદ્ધિ છે અને કદાચ સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે. ખીજી કુદરતી
શક્તિઓની જેમ લાખા માનવીમાં આપોઆપ નથી જ ખીલતી.
ઉ. ત. એક બાળકને જન્મતાં જ સમાજથી સંપર્ક અલગ કરી
દેરામાં બંધાવે તો તે બોલતા શીખશે, હાંથથી પકડતા શીખ્યા બેશે;
લંસી શકશે; રંડી શકશે; પરંતુ લાખા નહીં શીખે અર્થાત્ બોલતા
નહીં શીખે. આમ લાખા પોતે એમાં પૈતાના નિયમાનુસાર ઉત્ક્રાંતિ
નિર્મિતું જ પરિણમી છે, છતાં કાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદ સાથે એમ
સંબંધ નથી. અર્થાત્ માનવપ્રાણી માનવપ્રાણીનાં રૂતમામ લક્ષણો
શક્તિઓ સહિત જન્મશે, પરંતુ લાખા એ જન્મ પછી જ
સાંભળીને શીખશે. આમ લાખા માનવીનો એક પરમોચ્ચ પુરુષાર્થ
છે અને સંસ્કૃતિના આ વિશદ માળખાનો એ પાયો પણ છે. ધીરીમર
વિચારો કે કોઈ શયતાનના શાપથી માણસ માત્ર લાખા જૂની જાય, એના
ક્ષિપિત સહિત તમારે તમામ સંકેતો જૂની જાય તો આ સંસ્કૃતિ
એક દિવસ પણ આજે જે રીતે ચાલે, છે એ રીતે ચાલી શકે. ખરી ક
નહીં જ. ઉદ્યોગો બંધ થાય; વેપારવંધા બંધ થાય; વાહનો
વ્યવહારના વ્યવહારો શિક્ષણ પછી પછી કામકાજ રથગિત થઈ જાય અને
ધરસંસાર પણ પૂર્ણ થાય.

[માનવી એ પરસ્પર વ્યવહાર કરનારું ગ્રાણી છે અને વ્યવહાર માટે કોઈ માધ્યમ અનિવાર્ય બની રહે છે. એ માધ્યમ માટે જ એણે ભાષા શોધી આ શોધ અતિ મહાન, અત્યંત રિસ્કયકારક અને અગ્નેઃ હોવા છતાં, માનવીને એ શોધ કરવા પાછળ કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના તનતોડ પ્રયાગો ચાપરવા નથી પડ્યા. એ દષ્ટિએ પણ એ કુદરતની જ દેન ગણાય.] ભાષા કેરી રીતે ઉદ્ભવી એ વિશે દઢ તો વિદ્વાનો અનુમાન જ કરે છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઈ પણ ભાષાનું અમુક કોઈ ચોક્કસ ધડીએ નિર્માણ નથી થયું. એ જ્ઞાનિ વ્યવસ્થાની ઉત્ક્રાન્તિનું જ પરિણામ છે એટલે અચાગ બુદ્ધિ-શક્તિ એની પાછળ વપરાયાં એ ચોક્કસ હોવા છતાં, સદીઓ સુધી એ પ્રક્રિયા પથરાયેલી હોઈ, એ માનવજાતની જ સિદ્ધિ બની રહી; કોઈ ચોક્કસ માનવી કે માનવીઓની નહિ.

ભાષા જોડેલી આશ્ચર્યજનક પ્રક્રિયા કુદરતમાં કે વિદ્યાનમાં ભાગ્યે જ ખીટી જોવા મળશે. ભાષા એ માનવબુદ્ધિની જ એક શોધ હોવા છતાં, ભાષા શીખવાની સક્રિય રિકસિત બુદ્ધિવાળા પુખ્ત વયના માનવી કરતાં, તદ્દન અપર્યવ બુદ્ધિ-શક્તિવાળા બાળકમાં ધટ્ટી જ વધારે હોય છે એમ કેવું આશ્ચર્ય! બાળક કેવળ શ્રવણ દ્વારા ફક્ત દોઢમે વર્ષની વયમાં માતૃપિતાની અને આસપાસના સમાજની ભાષા - બોલી શીખી જાય છે, જે શીખવા માટે પુખ્ત વયના, પક્ષ બુદ્ધિ તથા સમજશક્તિવાળા માણસને શિક્ષકની તથા પુસ્તકોની સહાય સહિત સખત પરિશ્રમ કરવો પડે છે, છતાં પેલા જેવું તો નથી જ બોલી શકે (પરબાષા શીખનાર) એ ખીટું આશ્ચર્ય કોઈ નાનું-સનું છે! ત્રીજું મોટું આશ્ચર્ય એ છે કે જગતમાં સેંકડો (આશરે બે હજાર) ભાષાઓ છે, હજી સુધી કોઈ પણ માનવસમૂહ, જંગલીમાં જંગલી ટોળા પણ ભાષા વિનાની મળી આવી નથી અને એવી પ્રત્યેક ભાષા તેના વ્યવહારના ક્ષેત્ર પૂરતી સંપૂર્ણ ભાષા જ

હોય છે. આમ અન્ય સમૂહોથી સંપૂર્ણ અલિપ્ત રહેલા એવા એક સમૂહને પણ ભાષા શોધવાની ખીજા જેરી જ વૃત્તિ થાય ને એ પણ એવી જ બળવાન ભાષા ધરી શકે એવ કુદરતનું જ એક આશ્ચર્ય છે ને! ભાષાના દિઘ્ભવની એ અગમ્ય, રહસ્યમય પ્રક્રિયા પ્રત્યેક ભાષાસમૂહમાં લગભગ એક સરખી જ હોવી જોઈએ એમ કદખી શકાય છે અને છતાંય કોઈ પણ બે ભાષા વચ્ચે, બે કોઈ પણ પ્રકારનો સંપર્ક ન હોય તો, કોઈ પણ બાબતમાં આકસ્મિક સામ્ય પણ નહિરત જ આવેનું જોવા મળે છે એવ એક આશ્ચર્યજનક ચટના નથી શું ?

ભાષાની વ્યાખ્યા : ભાષાની વ્યાખ્યા ભિન્ન ભિન્ન ભાષા-શાસ્ત્રીઓએ ભિન્ન ભિન્ન આપી છે એ બધી જ સત્યની નજીક હોવા છતાંય, લબ્ધપ્રતિષ્ઠ અમેરિકન ભાષાશાસ્ત્રી સ્તુર્તવાંએ કહેલી વ્યાખ્યા ભાષાની તમામેનમામ વિશિષ્ટતાઓ-લાક્ષણિકતાઓનો સમાવેશ કરી લેતી હોઈ, આપણે એને જ સૌથી વધુ અર્થપૂર્ણ વ્યાખ્યા ગણીને સ્વીકારીશું :

"Language is a system of arbitrary vocal symbols by which members of a social group co-operate and inter-act."

(E. H. Sturtevant)

"ભાષા મરજિયાત ધ્વનિસંકેતોની વ્યવસ્થા છે; જેના વડે અમુક સામાજિક જૂથના સભ્યો પરસ્પર સંકરર તથા વ્યવહાર કરે છે." (ઈ. એચ. સ્તુર્તવાં)

આ વ્યાખ્યામાં સ્તુર્તવાંએ પ્રયોજેલ પ્રત્યેક શબ્દજૂથ યા વિશે-યણ 'ભાષા' ને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવામાં એવું તો અનિવાર્ય રીતે સહાયભૂત થાય છે કે એ બધાંની પૃથક્ પૃથક્ ચર્ચા પણ અત્રે અનિવાર્ય બની રહે છે. પ્રથમ તો,

Vocal symbols (ધ્વનિસંકેતો) : ભાષાની વ્યાખ્યામાં વિચાર વ્યક્ત કરવા માટેના માત્ર મૌખિક ધ્વનિઓના સંકેતોને જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અભિવ્યક્તિના અન્ય સંકેતો (જેવા કે બ્લેકીઓ કે ઝડીઓના લાલ-લીલા રંગો, હાથ કે આંખના ઈશારા, ગુપ્ત ઈશારા-નિશાનીઓની તરફીઓ ઇત્યાદિ) નો સમાવેશ એમાં થતો નથી. શબ્દો એ માત્ર સંકેતો જ છે અને ધ્વનિરૂપ છે અર્થાત્ ઉચ્ચારણ અને શ્રવણ દ્વારા જ જેના વડે વિચાર વ્યક્ત થાય એવા સંકેતો તે શબ્દમય ભાષાના ધ્વનિસંકેતો છે. (લેખન-વાચન-વાસ્તવમાં તો ઉચ્ચારણ અને શ્રવણની જ માનવશુદ્ધિએ શોધેલી એક પ્રેનીકાતમક પદ્ધતિ છે.)

Arbitrary (મરજિયાત અથવા એકપક્ષી) : ધ્વનિસંકેતો ભાષામાં મરજિયાત ધોરણે નક્કી થયેલા છે અને આ મરજી એ કિંવળ ભાષા બોલનારની જ છે; જે વસ્તુ, પ્રાણી, લાવ યો ગુણધર્મ માટે બોલનાર વ્યક્તિ ભાષા વાપરે છે એને ભાષા જ એની સાથે કશો નૈસર્ગિક સંબંધ છે એ અર્થમાં, એ એકપક્ષી પણ કહી શકાય. ઉ.ત. 'ફૂતરા'નું નામ 'ફૂતરું', 'પાડવાનું' કાઠ જ કારણ નથી કે એમાં ફૂતરાની મરજી-નામરજીનો પ્રભુ-પ્રભુ ઉદ્ભવતો નથી. ભાષા બોલનારની મરજી પ્રમાણે જ ફૂતરા માટે 'ફૂતરું' શબ્દ પ્રચલિત બન્યો છે. એ શબ્દ ફૂતરાનાં કાઠ, લક્ષણો ઉપરથી બન્યો છે એવું પણ નથી. બધા ગુજરાતીભાષીઓ મળીને નક્કી કરે કે અમુક તારીખથી 'ફૂતરા' ને 'ગધેડું' કહેવું તો એને સહેજાઈથી 'ગધેડા' તરીકે પણ એ જ રીતે, ઓળખી શકાય, શેકસપિયરે, એક રથને કહ્યું છે તેમ "નામનું, (શબ્દનું) કાઠ, મહત્તર નથી. 'ગુલાબ'નું કાઠ ખીનું, નામ પ્રાટે તોય એની એવી જ મીઠી સુગંધ આવવાની." રસ્તાઓ કે ગામોનાં નામ આમ બદલાયાં આવે જ છે; અસંકિતઓ, પોતાનાં

નામ-અટકો પણ બદલાવે જ છે. જનાંય માનવપ્રકૃતિ આવાં પરિવર્તનો પ્રત્યે સક્રિય સાનુકૂળ નથી હોતી. આવા ફેરફારો સ્વીકારતાં, આત્મસાત્ કરતાં તેને ધણી જ વાર લાગે છે અને એવા ઠરાવો કરીને ભાષા તો કદીય બદલે શકાતી નથી-ઈતિહાસમાં 'એવો કોઈ દાખલો લાગે જ નોંધાયો છે, સિનાય કે ભંગીઓ માટે 'હરિજન' જેવા કોઈક એકઠે શબ્દ બાબતમાં આ સબધમાં ખાસ તો એ વાદ નાખવાનું કે ધનિસંકેતોને મરજિયાત કહેવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અમુક વસ્તુ માટે વપરાતા અમુક શબ્દને તે વસ્તુનો મૂળમૂલ ગુણધર્મો સાથે સબધ હોવો જ જોઈએ એવું નથી અલગતા, નવા નવા ખાસ કરીને સિન્ન સિન્ન વિદ્વાનોમાં બનાની કાઢવામાં આવતા શબ્દો સૂચિત વસ્તુના ગુણધર્મ ઉપર આધારિત હોય છે, પરંતુ સમગ્ર શબ્દભંડોળના પ્રમાણમાં એના સખ્યા તથા ક્ષેત્ર મર્યાદિત જ રહે છે.

અન્યથા આ 'મરજિયાત' સંકેત વ્યક્તિઓ માટે તો ફરજિયાત જેવો જ છે, કારણ કે શબ્દો મૂળમાં 'અર્થ' વગરના હોવા છતાંપુ કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ એ બદલી શકતી નથી કે પોતાનો મનઃભરતો શબ્દ કયોજી શકતી નથી. હિ ત. 'ફતરા' ને 'ગધેકુંડ' કહેવાની માગી એકલાની જ અપૂર્ણ ઈચ્છા હોય તોય હું એમ કરી શકું જ નહિ, કારણ કે સાંમળનાર તમામેતમામ શ્રોતા જ્યારે હું 'ફતરા' વિશે વાત કરતો હોઉં ત્યારે 'મૂળ ગર્થેઝ' વિશે જ સમજે અને ભારે ગોટાળો ઊભો થાય લાખા અમુક સમૂહ વચ્ચે વ્યવહાર કરવા માટેના સંકેતો છે. એ તે તે સમૂહની તમામ વ્યક્તિઓ માટે એક સરખા જ હોય તો જ વ્યવહાર ચાલે આમ મુજરાતી ભાષાના લગભગ બધા જ શબ્દો સ્વૈચ્છિક (Arbitrary) સંકેતો હોવા છતાંય આપણે સૌને માટે ફરજિયાત જ બની રહે છે.]

System : (વ્યવસ્થા) માટે જ અહીં વ્યવસ્થા શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. ચોક્કસ ભાષા પૂરતા કેવળ ધનિસંકેતો જ આમે

વ્યવસ્થિત હોય છે એટલું જ નહિ, વ્યાકરણાદિની વ્યવસ્થાની પણ અપેક્ષા રહે જ છે. નક્કા કરેલા શબ્દો તે તે ભાષાના વ્યાકરણ-અનુસાર તેમનાં રૂપોમાં તથા ક્રમમાં પ્રયોગવામાં આવે તો જ અર્થબોધ થાય. જે ભાષામાં શબ્દોનાં વિજડિન, કાળ, વચન આદિ અનુસાર સ્પષ્ટ રૂપો ન થતાં હોય ત્યાં સંદર્ભની દૃષ્ટિએ ક્રમનું મહત્ત્વ વધે છે, જો આવાં રૂપો સ્પષ્ટ હોય તો ક્રમનું મહત્ત્વ ઓછું રહે અથવા બિલકુલ પણ ન રહે.) ઉ.ત. અંગ્રેજીમાં 'Ravana killed Irtavan' ને ઉચ્ચટાવી નાખીએ તો અર્થ બિલકુલ ઘટ્ટ જાય : 'Ravan Killed Rama', પરંતુ ગુજરાતીમાં 'રામે રાણુને માર્યો' કે 'રાવણુને રામે માર્યો' એમાં અર્થમાં ખાસ ફરક પડતો નથી. 'રામે માર્યો રાવણુને' 'રાવણુને માર્યો રામે' એમ પણ બોલી શકાય; આમ છતાં એમાં સ્વરભાર પ્રમાણે અર્થવિચલનાઓ બદલાતી રહે છે એ દૃષ્ટિએ એમાં પણ ક્રમની વ્યવસ્થા તો જો જ. સંસ્કૃતમાં ક્રમનું મહત્ત્વ નહિવત્ બની રહે છે એટલી ઓછકસ એની રૂપવ્યવસ્થા છે. પરંતુ આ બધાનું તાત્પર્ય તો એ જ કે જો ભાષા દ્વારા વિચાર વ્યક્ત કરવો જ હોય તો તે તે ભાષાની 'વ્યવસ્થા' ને પણ અનુસરવી જ રહી.

એથી બિલકુલ 'ફરીએ માણસને ખાધો' જેવા વાક્યમાં વ્યવસ્થા છે એથી અર્થબોધ થાય છે, જો કે વ્યવહારના અનુસર સાથે એ અર્થ સંગત ન હોવાથી હાસ્યસ્પદ જ લાગે છે.

Members of a Social group (અમુક સામાજિક જૂથના સભ્યો) : શેરિન્સન દ્વેષની જેમ કોઈ નિર્જન ટાપુ ઉપર જઈને એકલા પડી ગયેલા માણસને ભાષા કંઈ જ કામનો નથી. સામાના ઉપયોગ માટે તે ભાષા માણુનાર ઓછામાં ઓછા બે માણુઓ તો અનિવાર્ય જ ગણાય પરંતુ સામાજિક વ્યવહાર ફક્ત ગણ્યાગાંધ્યાં એવાં માણુસ વચ્ચેના વ્યવહાર પૂરતો મર્યાદિત રહી શકતો નથી.

માટે જ દુનિયાની કાંઈ પણ ભાષા કે બોલી એવી નથી કે જે રૂઝાં
એચાર કન માણસો દ્વારા જ વપરાતી હોય. ભાષાના ઉપયોગ માટે એક
મોટું જૂથ-ભાષાસમાજ અનિવાર્ય જ બની રહે છે. જે માણસોનું જૂથ
પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલું હોય, ખાસ કરીને તો ચોક્કસ સ્થળના
વસવાટથી, તે મોટે ભાગે એક જ ભાષા વાપરે. ભાષાજૂથો આમ
જ મૂળેય રચાયેલાં હોવા જોઈએ. આજે માનવ સંસ્કૃતિ વિકાસ પામી
છે અને પરસ્પરનો વ્યવહાર જ્યારે દૂર દૂરનાં સ્થળો ને દેશો સુધી
વિસ્તર્યો છે ત્યારે કેવળ પ્રાદેશિક ભાષાથી (કાંઈ એક જ સમૂહની) પણ
વ્યવહાર પૂરો નથી ચાલી શકતો અને રાષ્ટ્રભાષા નક્કી કરવી ને શીખવવી
અનિવાર્ય બનાવા લાગી છે અને વિશ્વભાષાનો પણ વિચાર દરેક
પડે છે.

Co-operate and inter-act (સહકાર તથા
વ્યવહાર કરે છે) : ભાષા દ્વારા જ માનવજીવનનો લગભગ તમામ
વ્યવહાર ચાલે છે. એટલા માટે તો બહુમતીએ કહ્યું છે કે ‘અમલું’
વિભાજન તથા સાથે સાથે માનવ સમાજનો તમામ વ્યવહાર
ભાષા દ્વારા જ સિદ્ધ થયો છે.’ પરંતુ ભાષા દ્વારા માણસ કેવળ
પરસ્પર સહકાર જ કરે છે એવું નથી; તેઓ એ જ ભાષા વડે પરસ્પર
લડે પણ છે; ગાળો દે છે; ગાળો બોલે છે; કટાક્ષ કરે છે અને
ઘોષાદ તથા લવારો પણ કરે છે. કુદરતની આવી અમૂલ્ય દેન તથા
માનવીના પ્રચંડ પુરુષાર્થના આવા અમૂલ્ય સુદ્ધનો આલો દુરુપયોગ
પણ માનવી જ કરી શકે ને !

ભાષા અને વિચાર : ઉપરની વ્યાખ્યાથી એટલું તો સ્પષ્ટ
ચામ છે કે માનવીએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે જે ધ્વનિસં-
કેતોનું વાહન શોધી કાઢ્યું તે ભાષા. આમ ભાષાનો વિચાર સાથે
ગાઢ સંબંધ છે. પહેલાં વિચારરૂપે જ આપણા ચિત્તમાં ભાષા રહે
છે, જેને પછી આપણે ધ્વનિરૂપે વ્યક્ત કરીએ છીએ. માનસશાસ્ત્રના
નિયમ મુજબ, પરિસ્થિતિ અનુસાર પ્રાણીની પ્રતિક્રિયા ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રતિક્રિયા માનવીમાં વિચાર કે વાણીરૂપે વ્યક્ત થાય છે અને પછી ક્રિયારૂપે અવતરે છે અર્થાત્ વિચાર માં વાણી વચમાં આવતી ગોણુ પ્રતિક્રિયાઓ છે. ઉ. ત. તરસ લાગતાં જ અન્ય પ્રાણીઓ સીધાં પાણી શોધીને પી લેશે, ન્યારે માનવ બાળકને તરસ લાગી હશે તો તે મા પાસે માગશે કે 'મા, પાણી પીતું છે.' અને પાણી આપવાની ક્રિયા બાને ફાળે જશે, પછી પાણી પીવાની બાળકની પ્રતિક્રિયા થશે. જે એક જ વ્યક્તિને આવો કોઈ વિચાર રૂઝેલો હોય તો પણ તે મનમાં આંતરિક વાણીરૂપે આકાર પામીને પછી જ પ્રતિક્રિયા જમાવશે. ઉ. ત. પુખ્ત વયની એકલી વ્યક્તિ જાતે હાડીને પાણી પી લેશે, પરંતુ એ દરમ્યાન એણે અચૂક એવો વિચાર તો રૂઝેલો જ હશે કે 'તરસ લાગી છે મારે, અમુક રસજો જઈને, અમુક વાસણમાંથી, અમુક રીતે, પાણી લઈને પીઉં.' (૧) (૨) (૩) (૪) (૫) (૬) (૭) (૮) (૯) (૧૦)

૧. આમ કેવળ વિચાર વ્યક્ત કરવાનું જ નહિ, વિચાર કરવાનું સાધન પણ ભાષા જ છે. આપણે મુખ્યત્વે આપણી માતાની ભાષામાં જાન્યે ક્યારેક આપણને આવડતી હોય એવી પરભાષામાં પણ વિચારો કરતા હોઈએ છીએ. આમ છતાં જેટલાંક વિદ્વાનો માને છે કે ભાષા વિગર વિચારો શક્ય જ નથી એ મનઃબદ્ધ વર્ગનહાર લાગતો નથી. મનુષ્યે વિચાર વ્યક્ત કરવાં ભાષાની શોધ કરી. એનો અર્થ જ એ થાય કે પહેલાં એના મનમાં ભાષા ચગરે જ નતમતના વિચારો ઘોળાતા રહ્યા હશે અને એ વ્યક્ત કરવાની અર્થ એ છે એમાંથી જ એણે ભાષા જેવા વીકનના શોધ કરવા માંડી હશે. અલબત્ત, આજે ભાષા આપણે સોને મારે હસ્તામલકવતે બની રહી છે એવી આપણે કોઈ ચોક્કસ ભાષામાં જ વિચારો કરતાં હોઈએ છીએ. ભાષાને પરિણામે વિચારોને ક્ષેત્ર પણ જ વિસ્તર્યું અને કેવળ પરલક્ષી વિચારો પણ આપણી ચિંતામાં પાર વેગરનાં હાલની રીતે છે. એ વાત પણ સાચી એવી જોડે, ભાષા વગરની પ્રાણીઓ અને બંજીઓ.

‘મુખ્યત્વે આત્મલક્ષી વિચારોથી જ ઊંચેરાતાં હોવાં જોઈએ.’ માટે ભાગે
 તો ‘તેઓ’ દુરસ્તી । ‘વૃત્તિઓનો’ જ અનુસરતાં, હોય છે, છતાં એની
 ‘પાછળ’ ભાષા વગરનો । કોઈ સૂક્ષ્મતમ વિચારવ્યાપાર, તો અવશ્ય
 ‘કામ’ કરતો જ હોવો । જોઈએ - ઉ. તા. પાળેવો ફૂતરો - અભિપ્રાયને
 જોઈને ભમે ને માલિકને જોઈને ખુશ થાય, પાળેવું દોર, ચરીત્રી
 પોતાના માલિકને ધેર જ પાછું ફરે કે મનુ પ્રમાણે પક્ષીઓ સે કડો
 માઈલોનો પ્રવાસ કરે, માળા બાધે વગેરે વળી, વિચારો જુદા
 ચાલતા હોય ને માણસ મુખેથી જુદી ભાષા બોલતો હોય એ પણ
 ‘શક્ય’ છે. એક માણસ મુખેથી ભગ્ન ગતિ હોય, પણ મનમાં કંઈક
 જુદું જ વિચારતો હોય. નાટક લજવંતો અભિનેતા પોતાના ‘સંવાદો’
 સાલિતય રજૂ કરતો હોય, ‘પરંતુ’ મનમાં જીત જીતના અંગત વિચારો
 કરતો હોય આવી ભાષા, દેખેને કારણે વિચારોત્તી હોય, છે, મનમાં
 જાત્રા વિચારરૂપે રહેતી નથી હોતી, -

ચેષ્ટાઓ : પ્રાણી પોતાના વિચારો એના જ ‘મર્ગ’ના અન્ય
 પ્રાણીને જણાવવા માટે એની નિર્મર્ગદત શક્તિનો જ ઉપયોગ કરી
 શકે છે. આ શક્તિ (અમુક પ્રકારના અવાજો, ગંધ, મોઝાં વગેરેનો
 ઉપયોગ) આદિ કાળમાં હતી લગભગ તેવી જ હજી રહી છે. પ્રાણી
 અનુકરણ દ્વારા કશું ભાગ્યે જ શીખે છે મેના, પોપટ જેવાં પ્રાણીઓ
 લગભગ મનુષ્ય જેવા હિંદુગરો કાઢના શીખી શકે છે, પરંતુ એનો
 કશો જ અર્થ તેઓ સમજતા હોતા નથી કે સતત પ્રયોગ કરવા
 શક્તિમાન હોતા નથી. માનવી ભાષા, મૌખિક ભાષા ઉપરાંત
 હાથ, આંખ, હોઠ, માથું વગેરેની ચેષ્ટાઓ કે સંકેતો દ્વારા પણ
 વ્યવહાર કરી શકે છે ઉ. ત. ના પાડવા માટે માથું ધુણાવવું.
 સંપૂર્ણ બહેરો માણસ જો વાચી શકતો ન હોય તો એની સાથે
 મોટે ભાગે બધો જ વ્યવહાર આવી ચેષ્ટાઓ કે નિશાનીઓ દ્વારા
 કરવો પડે. આ હિંમત દૂરથી ઈશારા કરવા, ઝંડીઓ ખતાવવી, લાલ

-લીલી ખરીઓનો ઉપયોગ કરવો વગર સફેતોનો પણ ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ આ બધા જ વાદનોમાં શાબ્દિક ભાષાથી માધ્યમ અનેક રીતે દિવ્યતર અથવા તો શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે એ દર્શાવવા જ આવી ચેષ્ટાનો ઉદ્દેશ કયો છે. અન્યથા ચેષ્ટાઓનું સ્થાન ભાષા-વિજ્ઞાનમાં આવતું નથી :

અધિકારમાં નિશાનીઓ કે ઈશારા કામના નથી.

માણસ જોધો જોમો હોય તો પણ તે કામના નથી.

માણસ બાંધણી બંધ કરીને કાંઈ ઓરડીમાં ભરાઈ ગયો હોય તેની સાથે ભાષાથી જ વ્યવહાર થઈ શકે.

આંધળા માણસ સાથે ધ્વનિસંકેતો વડે જ વાતચીત થાય.

જીંધતા માણસને જગાડવા ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો પડે.

ભાષાનું લિખિત સ્વરૂપ બહેરા માણસ માટે આશીર્વાદ સામાન્ય બની રહે છે ત્યાંદિ.

ભાષાનો ઉદ્ભવ

બાળક એનાં માતપિતા અને આસપાસનાં માણસોની ભાષા સાંભળીને શીખે છે, પરંતુ આદિમ માનવ, પ્રથમ વાર જ ભાષા કેવી રીતે શીખ્યો એ પ્રશ્ન ધણે જ જટિલ અને એટલે જ રસપ્રદ છે. આ બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ ભિન્ન ભિન્ન મતો વ્યક્ત કર્યા છે, છતાં આ પ્રશ્નને હોદ્દા દર્શાવવાનું અનિર્ણીત જ રહ્યું છે. મોટા ભાગના મતો અંશતઃ હોદ્દા આપનારા, તે વળી કેટલાક તે સાવ તરંગી લાગે એવા જ સમજાય છે.

કુદરતે ગળામાંથી શ્વાસ કાઢીને સ્વેચ્છાએ અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરી શકાય એવી શક્તિ પ્રાણી માત્રને આપી છે. આ શક્તિનો વિકાસ કરીને માનવીએ, ગળાથી માંડીને હોઠ મુખીના જુદા જુદા અવયવોને હિપથોગમાં લઈ અનેકાનેક પ્રકારના ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. માનવી સિવાયનું પ્રત્યેક પ્રાણી એકસ પ્રસંગે એકસ પ્રકારનો જ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમાં લેશ માત્ર ફરક પડતો નથી. ઉ. ત. કેટલાંક પ્રાણીઓના સંવનનકાળના ધ્વનિઓ તેવા પ્રત્યેક પ્રાણી દીક, પ્રત્યેક કાળે, પ્રત્યેક સ્થળે એક સરખા જ હોય છે. એકાંતમાં એકલા જીજરેલા પ્રાણીના પણ તેવા જ હોય છે. અત્રીત પ્રાણી પોતાનો અવાજ અનુકરણથી શીખતું નથી; જ્યારે મનુષ્ય ભાષા બાબતમાં

મનુષ્ય બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. એ બુદ્ધિ વડે કુદરતી વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવી શકે છે અથવા એ વૃત્તિનું સ્વરૂપ તો અવશ્ય પકડી શકે છે. પ્રારભમા બધા જ માનવ પ્રાણીઓ આજનાં અન્ય પ્રાણીઓની જેમ જ ચોક્કસ પ્રસંગે ચોક્કસ જ પ્રકારના ધ્વનિઓ કાઢતાં હશે, પરંતુ એની બુદ્ધિનો વિકાસ થતાં એને કેવળ સદગોષ્ઠમારને વણ રહેવું ફીક નહીં લાગ્યું હોય. પ્રસંગે પ્રસંગે એને જુદા જુદા ધ્વનિઓ અજમાવો જોવાનું મન થયું હશે અને એમ અનેક પ્રકારના ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવાની તેના શક્તિ વિકસી હશે.

પરંતુ કેવળ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિથી લાપા ન જ ધડાય લાપા તો વિચારના વાહન તરીકે વિરસી છે. આદિમ માનવને એના જ ગસી, શિકારી જીવનમાં જનજનનાં અનુભવો થતા હશે, જાન-જાતની લાગણીઓ થતા હશે એ બધું જ એના સાચોએતે કહેવાનું એને મન પશુ થતું હશે, આ વૃત્તિમાં જ લાપાની ઉત્પત્તિનું ખીજ રહેલું છે, પરંતુ એવી 'છઠ્ઠા માત્રથી કંઈ આટલું અટપટું' અને છતાં આટલું સમર્થ લાપા-વાહન નિર્પાળનાં શકાય નહીં. અને એથી જ લાપાની ઉત્પત્તિ હજી એક કોપડો જ રહી છે.

જ્યારે મનુષ્ય આજના જોટલો વૈજ્ઞાનિક માનસવાળો મહોત્તો રહ્યો અને 'ધર્મ'માં અગ્ર શ્રદ્ધા સેરતો ત્યારે 'ધાર્મિક' મનોનુસાર એમ સ્વીકારતો કે લાપા ઈશ્વરે તૈયાર સ્વરૂપે આપેલી વ્યક્તિ છે. સિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ કંઈક આવી જ માન્યતા છે, પરંતુ એમાં કશી વૈજ્ઞાનિકતા નથી એ જ રીતે અમુક જૂથ લેમ્બો-મળીને લાપા 'સર્વસંમતિથી નક્કી કરે એવો એક મન પશુ' લાગ્યાસપદ છે. જ્યાં પરસ્પર દ્વેષવારનું કાઈ સંબંધ ન હોય ત્યાં એવા મેળવાની ને સર્વસંમતિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતા જ ક્યાં રહે ?

... એકસમૂહ નામના વિદ્યુતે લાપાનું મૂળ નિર્મૂલ્ય સૂઝતો...

ચલદિધમાં 'જ્યેષ્ઠ'. એના મત 'મુજ્જ', માનવીના મન ઉપર અમુક પ્રકારનો આધાત થતાં એના પ્રત્યાધાત રૂપે અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓ રવાનાવિક જ નીકળી પડતા અને અમૂર્ત આધાત-પ્રત્યાધાત (લાગણીઓ ઈ.) મુદ્દાં વ્યક્ત કરવાની તે શક્તિ ધરાવતો, અર્થાત્ એની પાસે નિસર્ગદત્ત વાણી હતી જ; જે કાળક્રમે આવશ્યકતા ન રહેતાં, ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંત મુજ્જ નષ્ટ થઇ. આ સિદ્ધાંત પાયા વગરનો છે; કારણ કે નાનપણથી જ સંપૂર્ણ એકાંતમાં કાઈ બાળકને ખૂરી દેવામાં આવે તો તે નિસર્ગદત્ત એવી કાઈ જ વાણી કે ધ્વનિઓ ઉચ્ચારી શકેતું નથી. આવા પ્રયોગો દતિદાસમાં નોંધાયા પણ છે.

૨. અર્થ-અનુકરણનાં 'સિદ્ધાંત' મુજ્જ કુદરતનાં તરવો કે પ્રાણીઓનાં અવાજ મુજ્જ એમને માટેના સંકેતરૂપ શબ્દ યોજવાનો પ્રિયાર્થમાંથી લાપા ઉદભવી હશે. ઉત્ક્રાંતિના આપણે બાળભાષામાં 'મિયાઉ' કહીએ છીએ, કારણ કે બિયાડીના બોલવાનો અવાજ એવો છે. કેયિસ માટે 'મુએ' 'કુકુ' શબ્દ કે 'મુજરાતી' 'ખાસી' જોતો શબ્દ આ પ્રકારના શબ્દો ગણાય. પાંદડુ ખરતાં, જે 'પદ્' અવાજ થાય છે એમાં ઉપરથી 'મત' એટલે 'પડવું' એ શબ્દ અન્યો હશે તથા 'પત્ર' શબ્દ પણ અન્યો હોય. નદીના ખળખળ અવાજ ઉપરથી 'મદ' ક્રિયાપદ અને 'નદી' શબ્દ અન્યો હોય. પરંતુ જગલીમાં જગલી જ્વલિઓની ભાષાઓમાં પણ આવા શબ્દોનું પ્રમાણ એટલું તો મર્યાદિત (અમુક ભાષાઓમાં તો એક પણ નહીં) છે કે આને લાપાની ઉપરિત્ત 'નિર્ણયક' પરિમળ ગણી શકાય નહીં. વળી, અમૂર્ત ક્રિયાઓ, લાવવાચક નામો, લાગણીઓ દત્તાદિ માટેના શબ્દો કેમ બન્યા એ પ્રશ્ન આ સિદ્ધાંત ઉકેલી શકતો નથી. આ સિદ્ધાંતને, કુતરાના રલસવાતા, અવાજ ઉપરથી, ઉપદાસમાં, પાણિવાઉ સિદ્ધાંત એવાં નામ આપ્યાં છે.

૩. પ્રાણીઓ મધુદાનથી અનુસાર એવંજુ પ્રકારની ધ્વનિઓ કાઢી

શકે છે તો પ્રાકૃત મનુષ્ય પણ એની લાગણી અનુસાર જાતજાતના ધ્વનિઓ કાઢી શકતો હશે, કાઢતો હશે એમાંથી ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો. 'દાદ્' 'હદ્', 'ધિદ્' 'ઓહ્', 'અરરર' જેવા શબ્દો તથા 'જૂઝ-જૂસ...' જેવા ધ્વનિઓ આના પુરાવારૂપે ટાંકી શકાય, પરંતુ આવા ધ્વનિઓ-શબ્દો ભાષાના મુખ્ય અંગરૂપ નથી ને એમની સંખ્યા મર્યાદિત છે એ જોનાં એ પણ નિષ્ણાંક પરિચય જની શકે નહીં. આ સિદ્ધાંતને તિરસ્કારસૂચક ઉદ્ધારો ઉપરથી 'પૂદ પૂદ સિદ્ધાંત' કહેવામાં આવે છે. એ જ રીતે એક વિદ્વાને સમૂદયમ વખતે વધુ આસોચ્છવાસને કારણે મનુષ્યના ગળામાંથી જે ધ્વનિઓ નીકળે છે એમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ ગણાવી છે. અતિ લારે વજન ઉપાડતાં આજે પણ માથુમો એવો અવાજ કાઢે છે. એના ઉપરથી આ સિદ્ધાંત 'ધો હો હો સિદ્ધાંત' તરીકે ઓળખાયો, જે કવળ દાસ્પરપદ સિદ્ધાંત જ લાગે છે.

આ બધા સિદ્ધાંતોની અપેક્ષાએ નૃવંશશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત (Anthropological theory) કંઈક વજનદાર લાગે એવો છે. આજેક બોલતાં શીખે છે એ પહેલાં એની આંતરિક લાગણી અનુસાર જે ગણગણાટ જેવા ઉદ્ધારો કાઢે છે એ આદિમ ભાષા-રહિત માનવીના ઉદ્ધારોને ધણે અંશે મળતા હશે. વય વધતાં આવા ઉદ્ધારોની મિનનતાનું પ્રમાણ વધતું જાય અને સમૂદયમાં વસતી ટોળીના તમામ સભ્યો એકબીજા સાથે વ્યવહાર કરવા બીજી શારીરિક ચેષ્ટાઓ સાથે આવાં એકસરખા ધ્વનિઓનો પણ પ્રયોગ કરતા થાય એમાંથી સર્વસ્વીકૃત ભાષા સંકેતો ઉદ્ભવે એ અસંભવ નથી.

[ભાષા જેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ એ હજી સુધી તો નહીં થઈ શકતું નથી, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે પોતાનું મનોગત સામાને કહેવાની ઇચ્છા અને અનુકરણ કરવાની શક્તિ માનવીમાં રહેલાં

આ બે જગ્યાએ બાજાની ઉપત્તિ અનિવાર્ય બનાવી. કિલ રૂઢાંવા
કહે છે તેમ, જામજામી સિંદથી રાજ પામેલો અનુજ્ય જેર આવીને
પોતાનાં રાજ્યોને એ ઘટના કહેવા માટે સિંદની મજાનાનું
અનુકરણ કરી બનાવતો દશે. પણ સિંદથી રાઈને ડાવવા “જ્ય
સિંદમજાનાનું” અનુકરણ કરવામાં આવે. આના સંદર્ભમાં, મુર્તિવા
બાજાની મોખના એક દેવ તરીકે હેતુવાની કે જૂઠું બોલવાની રચનાને
“જ્ય મજાને છે.”

ધ્વનિતંત્ર

(જુઓ આકૃતિ-૧)

માનવ શરીરના ફેફસાં અને ઉત્તર્ધાંગના ફેટલાક અવયવોની મદદથી ભાષા બોલાય છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ અવયવોનું, મુખ્ય કાર્ય, નિઃસર્ગનિર્મિત કાર્ય ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવું નથી. હું તમ જીભ વાણીનું મુખ્ય અંગ-હોવા છતાંય, કુદરતે તો ખાયાની સરળતા માટે જ જીભ બનાવી છે, નહિ કે બોલવા માટે. લગભગ આણી માત્રને જીભ છે, પરંતુ એક મનુષ્ય જ એનો ઉપયોગ ખાવા અને બોલવા માટે અને વાસ્તવમાં તો ખાવા કરતાંય વધુ બોલવા માટે કરી શકે છે. ફેફસાંમાંથી બહાર નીકળતી ઉચ્છ્વાસની હવા ઉત્તર્ધાંગના જુદા જુદા અવયવોના સંસર્ગમાં આવીને જુદા જુદા અસંખ્ય ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ફેફસાંનું કાર્ય માત્ર હવા પૂરી પાડવા પૂરતું જ છે. હવા કાંઈ પણ વસ્તુને આંદોલિત કરે તો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે એ આપણા રોજિંદા અનુભવની વાત છે.

સ્વરપિટક (Sound-box અથવા Larynx): શ્વાસનળીના ઉપરના છેડે આવેલો એ એક નાનકડો પેટી જેવો અવયવ છે.

સ્વરતંત્રીઓ (Vocal cords): સ્વરપિટકમાં સૂક્ષ્મ તાર જેવી આ દીર્ઘાઓ (tissues) એકબીજાથી છૂટી રહે એવી બે પતરીઓમાં વહેંચાયેલી હોય છે, જે પાછળથી આગળના ભાગમાં આવે છે. એ નીચે પ્રમાણેનાં કાર્યો બજાવે છે :

૧. બંને પતરીઓ છૂટી હોય અને શ્વાસોચ્છવાસ સ્વાભાવિક રીતે વચ્ચેથી આવતો હોય ત્યારે કંઠમૂળ ખુલ્લું રહે અને 'ક', 'ટ', 'ત', 'થ' જેવા અધોષ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય.

૨. બંને પતરીઓ એકબીજાની પાસે આવી જાય અને વચ્ચેથી નીકળતા વાયુથી રણખણે ત્યારે સધોષ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય : 'ગ', 'ઘ', 'ઙ', 'ચ', 'જ', 'ઞ'.

૩. બંને પતરીઓ એકબીજા સાથે જોડાઈ જાય ને ક્ષણભર શ્વાસને રોકી લે ત્યારે કંઠમૂળીય ધ્વનિઓ (Glottal stops) ઉત્પન્ન થાય. ગુજરાતીમાં આવેો કોઈ ધ્વનિ વપરાતો નથી. એમાં સાધારણ ખારી જેવો અવાજ નીકળતો હોય છે. ઉ. ત. અ. mountain -માં 'ત' નો ઉચ્ચાર.

૪. બંને પતરીઓ જોડાઈ જાય, ક્રિયા નચેથી થોડી હવા પસાર થઈ શકે ત્યારે ગૂંસપૂંસ ધ્વનિ (whisper) સંભળાય. એવા તમામ ધ્વનિઓ અધોષ હોય છે.

આમ દેહસાંઘી નીકળતી હવા સર્વ પ્રથમ સ્વરપિટકમાં ધ્વનિરૂપ પામે છે.

કંઠમૂલ (Glottis): સ્વરતંત્રીઓની બંને પતરીઓ વચ્ચેના ખુલ્લા ભાગને કંઠમૂલ કહે છે.

ઉપાલિન્ઝિહ્વા (Pharynx) : જીભના મૂળ અને ગળાના પાછળના ભાગ વચ્ચેની જગ્યા. જીભના મૂળના સંકોચ દ્વારા એ પોલાણને બંધ કરી દઈ શકાય છે. એ પછી એમાંથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે ધોષ તથા અધોષ 'હ' જેવો હોય છે. આવા ઉપાલિન્ઝિહ્વ ધ્વનિઓ ગુજરાતીમાં નહિવત્ છે.

અલિન્ઝિહ્વા (Uvula) : આપણા તાળવાના કોમળ ભાગ-કોમળ તાલુના પાછળના ભાગ આગળથી લટકતા આ નાનકડી જીભ જેવા અવયવને અલિન્ઝિહ્વા કહે છે. હવા નીકળતી વખતે જો એ

છલના પાછળના ભાગ ઉપર ગોઠવાયેલું હોય તો કંપિત થાય છે અને પ્રકંપિત (trilled) અલિંગિત્વ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુજરાતીમાં આવો કોઈ ધ્વનિ નથી.

કોમલ તાલુ (Soft palate અથવા Velum જેને 'કંઠ' પણ કહે છે) નાકના કાણા અને મુખના પોલાણ વચ્ચેની કોમળ માસની દીવાલ. એ નીચેના કાર્યો બજાવે છે :

(૧) એ એ ચાઈને નાકનું અંદરનું કાણું (નાસારિવર) બંધ કરી દે તો બધા જ શ્વાસ મુખમાંથી નીકળે ને એ રીતે તમામ નિસ્તુનાસિક ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય. શબ્દો ચર્ષ હોય ત્યારે 'ન' ને બદલે 'લ' બોલાઈ જાય છે એનું કારણ પણ એ જ છે કે નાકનું કાણું બંધ થઈ જવાથી અનુનાસિક ઉચ્ચારણ ચર્ષ શક્યું નથી.

(૨) એ શિથિત રહીને નીચું પડે ને હવા નાકમાંથી પણ નીકળે ત્યારે અનુનાસિક વ્યંજનો અને અનુરવારનું ઉચ્ચારણ (નાસિક્ય=Nasal) થાય.

અનુનાસિક વ્યંજનો 'હ', 'ઝ', 'ણ', 'ન' અને 'મ' છે.

કઠોર તાલુ (Hard palate=તાગવાનો અંદરનાં દાડકાંને ક્ષીધે કઠોર લાગતો ભાગ) : તાલવ્ય ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરતી વખતે છલનું ટેરવું આ ભાગને અગ્રવવામાં આવે છે. ('ચ', 'છ' ઇત્યાદિ)

વર્ત્ષ (Alveolar region) દાંતની ઉપરનો તાળવાના બહાર તરફના છેડાનો ભાગ. એના પડે વર્ત્ષ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. મરાઠીમાં વર્ત્ષ 'ચ' બોલાય છે. ગુજરાતીની કેટલીક બોલીઓમાં વચ્ચનું, તજનું, પૂછનું, વીંચનું વગેરેમાં વચ્ચે આવતા તાલવ્ય ધ્વનિઓ વર્ત્ષ ઉચ્ચારાય છે. આવા ધ્વનિઓને 'ઠપતાલવ્ય' પણ કહે છે.

દાંત : દાંત્ય ધ્વનિઓ (dental) ઉત્પન્ન કરવા માટે જીભ દાંતની મદદ લે છે. 'ત', 'થૂ', 'દ' વગેરે.

હોઠ . બંને હોઠ જોડાઈ જઈ શ્વાસને થોડી વાર અવરોધીને પંજી છોડે ત્યારે ઓઝળ વર્ણો (Labials) ઉત્પન્ન થાય છે. ઉ ત. 'પ', 'ફ', 'મ' ઈત્યાદિ નીચેના હોઠ ઉપરના દાંતને સ્પર્શે ત્યારે દંતોઝળ વર્ણો (Labiodentals) ઉદ્ભવે ઉ ત. 'વ'. આ ઉપરાંત સ્વરોના ઉચ્ચારણ વખતે પણ હોઠ સંકોચાઈને ગોળાકાર થાય છે અથવા તે ખેંચાઈને પડોળા થાય છે. બધા જ સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં હોઠનો ઓછોવત્તો ઉપયોગ થાય છે.

જીભ . (Tongue) ભાષા ઉત્પન્ન કરનારો સૌથી મહત્વનો અંગવ્યવસ્થા છે. સામાન્ય માનવીના મતાનુસાર તે બોલવાનું કામ જ જીભનું છે એટલે 'જીભ' શબ્દનો ખીલે અર્થ જ 'ભાષા' એવો કરવામાં આવે છે. ઉ ત. અંગ્રેજીમાં 'Tongue' એટલે 'ભાષા', ઉર્દૂમાં 'જબાન' (જીભ) એટલે પણ ભાષા વગેરે. જીભના દબનચલન માત્રથી અસંખ્ય ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવાની માનવી શક્તિ ધરાવે છે. જો કે ધ્વનિની ઉપત્તિ કરવાનું કાર્ય કોઈ એક અવયવનું છે જ નહિ, અર્થાત્ કોઈ પણ એક ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરતી વખતે ધ્વનિનાંત્રના તમામેતમામ અંગવ્યવસ્થા સ્થાનમાં હોવા જ જોઈએ તો જ તે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય. આમ જાણી, બોલતી વખતે સૌથી વધુ ઉપયોગ જીભનો જ થાય છે અને તે પણ જીભના જુદા જુદા ભાગોનો, આથી જીભના પાંચ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) મૂળ (Root) (૨) પશ્ચિમ (Back)-જીભનો મૂળ પંજીનો, ગળા પાસે આવેલો ભાગ (૩) અગ્રિમ (Front)-જીભનો આગળનો કોર તાલુ નીચેનો ભાગ (૪) મિદ્ય (Blade) જીભની છેક આગળનો છૂટો ભાગ (૫) ટેરુ. હવે એના ઉપયોગો જોઈએ :

- (૧) શ્વાસને અવરોધે નહીં; ફક્ત કોઈ પણ ભાગમાંથી ઊંચી યઈને મુખવિવરને થોડું સંકુચિત કરે ત્યારે સ્વરો ઉત્પન્ન થાય.
- (૨) મુખવિવરના ઉપલા ભાગને સ્પર્શી પળભર દવા શક્તિને પછી છોડી દે ત્યારે 'સ્પર્શ' કે 'ઝડપ' વ્યંજનો ઉચ્ચારાય (stops), 'ક', 'ખ', 'ગ' ઇ.
- (૩) દવા પૂરેપૂરી શક્તિ ન દે, પરંતુ મુખના કોઈ પણ ભાગ સાથે ધસાય તેમ એને બહાર નીકળવા દે ત્યારે 'સ્' જેવા સંધર્ષી (Fricatives અથવા Spirant) ધ્વનિઓ ઉદ્ભવે. આને હિમાક્ષરો પણ કહે છે.
- (૪) શ્વાસ ક્ષણભર શક્તિ ને પછી ધર્ષણ સાથે બહાર ફેંકે ત્યારે સ્પર્શસંધર્ષી (Affricates) ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય : 'ચ', 'છ', 'જ' વ.
- (૫) જીભનાં બંને પાસાં ઊંચાં થાય અને બંને બાજુથી દવા નીકળે ત્યારે પાર્શ્વિક (Lateral) ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય, જેવા કે 'લ'.
- (૬) જીભ ઉપરના ભાગને ક્ષણભર સ્પર્શ કરીને ઘડકાર સાથે શ્વાસ છોડે ત્યારે ધ્રુવિત કે ઉલ્લિપ્ત ધ્વનિઓ (Flapped) ઉદ્ભવે, જેવા કે 'ર', 'દ', 'ળ' વ.
- (૭) જીભ ઊંચી યઈને ઉપરના ભાગને સ્પર્શી રહે અને દવા ગમગમી હોય એ રીતે બહાર સરે ત્યારે રોલ્ડ (Rolled) ધ્વનિ સંભળાય : 'ર'

ધ્વનિજ્ઞાનું વર્ગીકરણ

ધ્વનિઆમ (Phoneme) : ભાષાના ધ્વનિઓ ઉચ્ચારણના સ્થાન અને પ્રપત્તિ પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન પ્રકારના નીકળે છે. સ્થાન-પ્રપત્તિના ભેદ અનુસાર સેંકડો ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવા આપણું ધ્વનિતંત્ર શક્તિમાન છે. પરંતુ ભાષા સામા માણસને કંઈક જણાવવા માટે જોડાય છે. એમાં જો આ અસંખ્ય ધ્વનિઓનો શાલુમેળો કરવામાં આવે તો જોડનાર-સાંભળનાર બંને માટે એ વ્યર્થ પ્રવૃત્તિ જ બની રહે. ઉ. ત. ‘કાકી’ શબ્દમાં પહેલા ‘ક’ અને બીજા ‘ક’ ના ઉચ્ચારણમાં કે ‘પ્રકાશ’ અને ‘ધાતક’માં આવતા બંને ‘ક’ ના ઉચ્ચારણ વચ્ચે ફરક હોય છે. એ જ રીતે એક માણસ જેવો ‘ક’ જોડે બરાબર એવા જ સ્થાન-પ્રપત્તિથી બીજો માણસ ન પણ જોડે. અરે, એકનો એક માણસ અમુક વખતે જેવો ‘ક’ ઉચ્ચારે એવો ને એવો જ ‘ક’ બીજો વખતે ન પણ ઉચ્ચારે, પરંતુ આવા ઉચ્ચારભેદોનું કશું મહત્ત્વ વ્યવહારમાં નથી; કારણ કે દેવ પ્રમાણે સાંભળનાર તો દરેક વખતના ‘ક’ ને ‘ક’ તરીકે જ સાંભળે છે. અને એથી અર્થનો ફરક પડતો જ નથી. ‘કાળ’ શબ્દમાં ‘ક’ નો ગમે તેવો ધ્વનિ પણ જ્યાં સુધી ‘ક’ તરીકે જ સંભળાય ત્યાં સુધી તો એ શબ્દનો અર્થ સાંભળનારને બરાબર સમજાય, પરંતુ ત્યાં જો ‘ક’ ને બદલે ‘ગૂ’ જોડવામાં આવે તો તરત અર્થમાં ફરક પડી જશે-‘કાળ’ અને ‘ગાળ’. આમ ‘ક’ અને ‘ગૂ’ ના ઉપયોગનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. માટે ‘ક’ અને ‘ગૂ’ નો ધ્વનિભેદ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ ભેદ

ખરું જોતાં ફક્ત ધ્વનિનો નહીં, 'ધ્વનિગ્રામ' નો પણ છે. ફક્ત ધ્વનિ બદલાતાં અર્થમાં ફેર નથી પડતો; જ્યારે ધ્વનિગ્રામ બદલાતાં અર્થ બદલાઈ જાય છે. ।

માનવીનું ધ્વનિતંત્ર સ્થાન-પ્રવલ અનુસાર જે સેંકડો ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે એમાંથી દરેક ભાષા પોતાની આવશ્યકતાનુસાર થોડાક જ ધ્વનિઓ (પ્રમાણમાં ઘણા ઘોણ) પસંદ કરી લે છે. આ ધ્વનિઓના ઉપયોગથી જુદા જુદા સંબંધ તે ઘડે છે અને તે સંબંધો વચ્ચેના અર્થભેદો સ્પષ્ટ કરે છે. આ ધ્વનિઓ ખરું જોતાં કોઈ એક ધ્વનિ નથી; પરંતુ ધ્વનિમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે નકકી કરવામાં આવેલાં અમુક એકમો કે એના ઘટકો છે; જેને 'ધ્વનિગ્રામ' કે 'ધ્વનિઘટક' કહી શકાય. પ્રત્યેક ભાષાના ધ્વનિગ્રામો જુદા જુદા હોય છે.

સ્તુર્વર્ણ ધ્વનિગ્રામની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપે છે.

A phoneme is either a single speech-sound or a group of similar speech-sounds, which in a given language function in the same way.

“ ધ્વનિગ્રામ અમુક ચોક્કસ ભાષાના કોઈ એક ધ્વનિ કે એક સરખા ધ્વનિઓનો સમૂહ છે; જે તે ભાષામાં એક સરખું જ કાર્ય બજાવે છે.”

બ્રહ્મફીલ્ડ કહે છે :

Phoneme is a minimum unit of distinctive sound-feature.

ધ્વનિગ્રામ ધ્વનિભેદ દર્શાવવા માટેનો (કોઈ પણ એક ભાષા પૂરતો) નાનામાં નાનો એકમ છે.

‘લ’ અને ‘ળ’ ગુજરાતીમાં જુદા જુદા ધ્વનિગ્રામો ગણાય.

કારણ કે 'ખાળ' અને 'ગાલ' શબ્દમાં છીંછ બધી જ પરિસ્થિતિએકસરખી હોવા છતાં 'ખ' અને 'લ'ના પ્રયોગથી અર્થ બદલાય છે; છતાં તેતકા માણસો, બાળકો કે સૂરતી જેવી અમુક પ્રાદેશિક કે કામ શાતિની બોલીઓ બોલનારા 'ખ'ને બદલે 'લ' જ બોલે છે ત્યારે સાંભળનારા સદર્ભથી અર્થભેદ સમજી લે છે. '૨' કે '૪' નો

વધુ સ્પષ્ટતાથી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે માણસ જ્યારે બોલતો હોય છે ત્યારે એના મનમાં ભાષા માટે ચોક્કસ ધ્વનિ-આમો જ રફૂરના હોય છે, પરંતુ એ બોલે છે ત્યારે એને મળતા કાંઈ પણ ધ્વનિઓનો ઉપયોગ કરે છે; કારણ કે અમુક ધ્વનિ અમુક સ્થાન-પ્રવર્તનથી જ ઉચ્ચારાય એવી ચોક્કસાઈ માનવપ્રકૃતિમાં પણ નથી; એની કશી આવશ્યકતા પણ નથી અને એ શક્ય પણ નથી. એ પરી સાંભળનાર પક્ષના કાન ઉપર અચ્છાય છે તો પેલા ધ્વનિઓ જ, પરંતુ ટેવને વશ એનું મન ધ્વનિઓ કે ધ્વનિભેદો નહીં, પરંતુ નિશ્ચિત ધ્વનિઆમો જ ગ્રહણ કરે છે; અર્થાત્ ધ્વનિઓનું ધ્વનિ-આમોમાં રૂપાંતર કરી લે છે.

ઉપધ્વનિ (Allophones): ધ્વનિઆમોમાં પણ ક્યારેક ધ્વનિભેદ સમગ્રાય છે, પરંતુ એથી અર્થમાં ફેર પડતો નથી કે લિપિમાં એને માટે અલગ સંજ્ઞા વાપરવામાં આવતી નથી એવા પેલા ધ્વનિ-ઓને 'ઉપધ્વનિઓ' કહેવામાં આવે છે. ઉ.ત. 'ડગલો' અને 'પડવું' શબ્દોમાં આવતા 'ડ' ના ઉચ્ચારણમાં ભેદ પડે છે. ફિંદામાં એને માટે 'ડ' એવી સંજ્ઞા વાપરવામાં પણ આવે છે. ગુજરાતીમાં એની કશી આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. 'ડ' સોરાષ્ટ્રીમાં બોલાતો પણ નથી. આવો 'ડ' ધ્વનિઆમ 'ડ'નો ઉપધ્વનિ છે.

ધ્વનિઆમની વ્યવસ્થા એ જ લિપિ છે, અર્થાત્ લિપિના વર્ણો મહદંશે ધ્વનિઆમના સંકેતો જ છે; જો કે પ્રત્યેક ધ્વનિઆમ દીકરે એક વર્ણ હોય અને વળી તે એક જ હોય એવી લિપિ વર્તમાન

કોઈ પણ ભાષાની નથી. ઉ.ત. અંગ્રેજી લિપિ (રામન લિપિ)માં પણ અનિર્ણયો માટે વર્ણો જ નથી (ચ, ધ, જેવા), કેટલાક વર્ણોના એક કરતાં વધુ ઉચ્ચારો થાય છે (g = ગ અને જ કે c = જ અને મ) અને કેટલાક અનિર્ણયો માટે એક કરતાં વધુ વર્ણો છે (k = ક, c = જ અને q = જ) દેવનાગરી લિપિ (અને એમાંથી નીકળેલી ગુજરાતી જેવી લિપિઓ) આ દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ વૈજ્ઞાનિક છે. છતાંય એ સંપૂર્ણતઃ અન્યનુસારી લિપિ (Phonemic script) તો નથી જ.

સ્વર અને વ્યંજન (Vowels અને consonants) : પ્રત્યેક ભાષાના અનિર્ણયોને બે વર્ગનાં વહેંચી શકાય છે અને પ્રાચીન કાળથી વ્યાકરણકારો એ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરતા આવ્યા છે : (૧) સ્વર અને (૨) વ્યંજન.

સ્વરની વ્યાખ્યા : સ્વર એવો અગ્રીય અનિ છે; જેના ઉચ્ચારણ વખતે જીભ કે અનિર્ણયના અન્ય કોઈ અવયવનો સ્પર્શ કે સંઘર્ષ થતો નથી અને શ્વાસ કોઈ પણ જાતના અરોધ વિના મુખમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. સ્વરના ઉચ્ચારણ વખતે જીભનો કોઈનો કોઈ ભાગ અરથ થોડો ઊંચો થાય છે, અને મુખવિવરનો સ્વરના બેઠ મુજબ જુદી જુદી રીતે, જુદા જુદા પ્રમાણમાં સંકોચ પણ થાય છે.

સાનુનાસિક સ્વરોના ઉચ્ચારણ વખતે શ્વાસની થોડી ઘરા નાકમાંથી પણ વલુવિરોધ નીકળે છે : ઇ, ઊં, આં, ઈં.

સ્વરના ઉચ્ચારણ વખતે જીભનો જે ભાગ ઊંચો થાય એ અનુસાર સ્વરોના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે : (૧) અમ (૨) મધ્ય અને (૩) પમ.

અને મુખવિવર જે પ્રમાણમાં સંકોચ પામે છે તે ખૂબ છે એ પ્રમાણે ચાર ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે : (૧) વિઘન (પહોળા,

પૂરેપૂરા ખુલ્લા, open) (૨) અર્ધ વિટત (અર્ધ પહોળા, half-open) (૩) અર્ધસંવૃત (સહેજ ખુલ્લા, અર્ધ સાંકડા, half-closed) અને (૪) સંવૃત (સાંકડા, અધ, closed.)

અને કાલમાન (સમય લાગે તે) પ્રમાણે સ્વરના બે ભાગ પડે છે : (૧) હ્રસ્વ (ટૂંકો) અને (૨) દીર્ઘ (લાંબો) -

માનસ્વરો (Cardinal vowels, સ્વરોનાં માપિયાં) :

જીમના જિંયા થતા ભાગ તથા મુખના ખૂલવાનાં રીત-પ્રમાણ મુજબ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આઠ પાયાના સ્વરો નક્કી કર્યા છે. એ સ્વરો આદર્શ છે અને આદર્શ સ્થાન-પ્રયત્ન પ્રમાણે ઉચ્ચારવામાં આવે તો જ એવા ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય; પરંતુ સામાન્યતઃ કોઈ પણ ભાષામાં ઉચ્ચારાતા નથી. એટલે આ સ્વરોનો ઉપયોગ કોઈ પણ ભાષામાં તેને મળતો સ્વર આદર્શ સ્થાનથી કેટલો દૂર તથા કઈ બાજુ છે એ દર્શાવવામાં થાય છે. માટે તેને માનસ્વરો-સ્વરોનાં માપિયાં કહે છે. માનસ્વરોનીયે મુજબ છે : જુઓ આકૃતિ-૨)

(૧) ઈ (i = i) - આગળનો (અગ્ર), સંવૃત, દીર્ઘ.

(૨) એ (e = e) - આગળનો, સંવૃત, દીર્ઘ.

(૩) એ (*એ = E) - આગળનો, અર્ધવિટત, દીર્ઘ.

(૪) એ (એ = a) - આગળનો, વિટત, દીર્ઘ.

(૫) આ (આ = A) - પાછળનો, વિટત, દીર્ઘ.

(૬) આ (ઓ = O) - પાછળનો, વિટત, દીર્ઘ.

(૭) ઓ (ઓ = O) - પાછળનો, અર્ધસંવૃત અને શબ્દમાંના તેના સ્થાન પ્રમાણે, સાર અનુસાર હ્રસ્વ થા દીર્ઘ થાય છે.

(૮) ઊ (ઊ = u) - પાછળનો, સંવૃત, દીર્ઘ.

માટે અગ્ર સ્વરોના ઉચ્ચારણ વખતે હોઠ નં, ય થો નં, ય

* અર્ધવિટત 'એ' તથા 'ઓ' દર્શાવવા માટે સીધી માવાને બદલે અવળી, છતાં વિટતમાં મૂકવામાં આવતી અવળી માવા કરતાં જુદી રીતે, આયુ ડાબી તરફ રહે એ રીતે મૂકવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે, ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ પહોળા થતા જાય છે; ત્યારે પાછળના સ્વરોના ઉચ્ચારણ વખતે નં. ૫ થી નં. ૮ એ ક્રમે હોડ વધુ ને વધુ ગોળાકાર બનતા જાય છે. જે કે જમન, દેન્ય આદિ ભાષાઓમાં કેટલાક એવા અગ્ર સ્વરો છે, જે ઉચ્ચારતાં હોડ ગોળાકાર થાય છે ને એવા પછ સ્વરો છે, જે ઉચ્ચારતાં હોડ પહોળા થાય છે. વિષ્ટત સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં મુખ વધારે ખૂલે, સંવનમાં એની અપેક્ષાએ ઓછું ખૂલે.

૧૯ આ ઉપરાંત નવમો સ્વર ઉદાસીન (અસ્વરિત=neutral) અ (ઞ=ઞ) છે, જેના ઉચ્ચારણ વખતે મોં જીધડે છે, પરંતુ શ્રમ તથા હોડ યથાસ્થાને જ રહે છે. ધ્વનિ-અવયવોનું કશું જ હલનચલન થતું નથી. આથી જ એને ઉદાસીન=neutral કહેવામાં આવે છે. એ સધોષ હોય છે અને અત્યંત હ્રસ્વ ધ્વનિ છે.

સંયુક્ત સ્વરો (Diphthongs) : જે કે એથી વધુ શુદ્ધ સ્વરો સાથે સાથે બેગા ઉચ્ચારણ ત્યારે સંયુક્ત (અથવા મિશ્ર) સ્વર બને. ઉ. ત. આઈ, એ, ઓ, ઓઈ, એઉ (બાઈ, બંરી, સૌ, ફેઈ, બેઉ, ઈ.) ગુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે એથી વધુ સ્વરોનો સંયોગ થતો નથી, છતાં થોડાં ઉદાહરણો મળે છે : એઓએ, તેઓએ ઈં.

વ્યંજન : સ્વર સિવાયના બધા જ ધ્વનિઓ વ્યંજનો છે. ઉચ્ચારણના રચાન તથા પ્રવાહ અનુસાર વ્યંજનોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

અગાઉ જોઈ ગયા તેમ ઉચ્છ્વાસ નીકળતાં ક્યારેક સ્વરતંત્રીઓમાં ઝણકાર થાય છે, ક્યારેક નથી થતો એ પ્રમાણે વ્યંજનોના (વાસ્તવમાં ધ્વનિ માત્રના) બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે : (૧) સધોષ અને (૨) અધોષ. જે સ્વરતંત્રીઓ રણુએ તો એક પ્રકારનો નાદ ઉદ્ભવે છે એવા નાદયુક્ત વ્યંજનો 'સધોષ' (Voiced or sonant) કહેવાય છે; જે સ્વરતંત્રીઓમાં કરો જ વિહાર ઉત્પન્ન

કર્તા વગર વાયુ પસાર થઈ જાય તો એ રીતે ઉચ્ચારાયલા વ્યંજનો 'અધોપ' કહેવાય છે. વ્યંજનના સમગ્ર ઉચ્ચારણ દરમ્યાન નાદ ચાલુ રહે તો તે વ્યંજન 'પૂર્ણ સધોપ' અને અંત, મધ્ય કે પ્રારંભે જ નાદ સંભળાય તો તે વ્યંજન 'અપૂર્ણ સધોપ' કહેવાય છે.

વ્યંજનોના સ્થાન અનુસાર પડતા બેદો આપણે "ધ્વનિતંત્ર" પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ, જેને નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં મૂકી શકાય :

સ્ફોટ વ્યંજનો :

કંઠ્ય	તાલવ્ય	મૂર્ધન્ય Retroflex	વર્ત્ય (ઉપતાલવ્ય)	દંત્ય	ઓષ્ઠ્ય
ક, ગ, ઙ, ચ, છ, જ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ,	ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ,	ટ, ઠ, ડ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ,	મરાઠીનો 'ચ' 'વાયવુ', 'તમવુ', 'પૂછવુ', 'વીંઝવુ', વ.ના 'ચ', 'છ' 'જ' 'ઝ' (અમુક બોલીઓમાં)	ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ, ત, થ, દ, ઢ,	પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ, પ, ફ, બ, ભ,

વ્યંજનોના પ્રવાહન પ્રમાણે નીચેના બેદો પડે છે :

સ્ફોટ અથવા સ્પર્શ (ઉપરના બધા જ)

હ્રસ્વિત : 'વઢવુ', 'વઢો' માંના 'ઢ', 'ઢ' અને 'ળ'

દંત્ય સંઘર્ષ : મ્, જ્ (જનાના) ઢ-ને મળતો ઝ.

તાલબ્ય સંઘર્ષો : ૪

મૂર્ધન્ય સંઘર્ષો : ૫

ઉપાસિગિહવ : ૬

પાર્શ્વિક : ૭

લોહિત : ૩

અધેદનશ (semi-vowels) ઓખન-‘વ્,’ તાન્ય ‘ય્,’
‘લ’ અને ‘ર’

અનુનાસિક : મ, ન, ણ, વ૦

ગુજરાતી સ્વરો તથા વ્યંજનો

ડો. ટી. એન. દવેના મત અનુસાર ગુજરાતીમાં બાર સ્વરો છે. પ્રો. પ્રબોધ પંડિત સ્વરોની સંખ્યા એકદમ ઘટાડીને આઠની ગણાવે છે : ત્રણ અમ્ર (ઇ, એ અને ઓ), ત્રણ પશ્વ (ઊ, ઓ અને ઔ) અને બે મધ્ય (અ અને આ) પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી તેર સ્વરો ગણાવે છે.

આપણે તેરતેર સ્વરભેદો સ્વીકારીને ચાલીએ : (જુઓ આકૃતિ-૩)

૧. ઇ (દીર્ઘ) : ઊ. ત. ઘી, રીત વ૦ (અમ્ર, સંવૃત).
૨. ઇ (હ્રસ્વ) : „ નિશાળ, નિપતિ, વ૦ (અમ્ર, અર્ધસંવૃત)
૩. એ (સંવૃત) : „ દેશ, વેશ, વ૦ (અમ્ર, દીર્ઘ)
૪. એ (અર્ધવિવૃત) : „ જેટશું, કરે, લડે, વ૦ (અમ્ર, દીર્ઘ).
૫. ઓ (વિવૃત) : „ વેર, નેણ, વ૦ (અમ્ર, દીર્ઘ)
૬. ઓ (બે માત્રાવાળો-દીર્ઘ) : „ જા, ગા, જામ, વ૦
૭. ઔ (વિવૃત) : „ ગોળ, કોણ, વ૦ (પશ્વ, દીર્ઘ).
૮. ઔ (અર્ધવિવૃત) : „ કરે, લખો, વ૦ (પશ્વ, હ્રસ્વ)
૯. ઔ (સંવૃત) : „ દોર, દોરો, વ૦ (પશ્વ, દીર્ઘ, કવચિત્ હ્રસ્વ)
૧૦. ઉ (હ્રસ્વ) : „ ઉદાર, મુથાર, કાણુ વ૦ (પશ્વ)
૧૧. ઊ (દીર્ઘ) : „ લ, ધૂળ (પશ્વ)

૧૨. અ (સ્વરિત) : „ તજ, રમ, કરે, વ૦ (હ્રસ્વ, પશ્વ)

૧૩. અ (ઉદાસીન) : „ અમીર, જવાન વ૦ (તટસ્થ)

નં. ૮ ડોક્ટર ટી. એન. દવેએ દર્શાવ્યો નથી. નં. ૪ ને

આ. કાન્તિલાલ ખી. બ્યાસ લિન્ન સ્વર માનતા નથી.

‘ ઐ ’ અને ‘ ઔ ’ એ બે સંયુક્ત સ્વરો દૃઢ અંત વાળા હોઈ ‘ સંકીર્ણ ’ સ્વરો તરીકે વર્ણમાળામાં અગ્રમ ધ્વનિઓ તરીકે સ્થાન પામ્યા છે. એ સિવાય સંયુક્ત સ્વરો મિથે અગાઉના પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ આપી ગયો છે.

અનુનાસિક સ્વરો (Nasal vowels) : સિધ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તમામ શુદ્ધ સ્વરો અનુનાસિક થઈ શકે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં આવશ્યકતાનુસાર જ સ્વરોને અનુનાસિક કરવામાં આવે છે. ભાષા દીક ટે બોલી દીક નિમિત્ત અનુનાસિક સ્વરો જ વ્યવહારમાં હોય છે, ઉ. ત. મધ્ય ગુજરાતની ચરોતરી જેવી ભોલીશ્રીમાં અનુનાસિક સ્વરોનું ઉચ્ચારણ સ્વરૂપ છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રીમાં એનું પ્રમાણ ધણુ મોટું છે.

સંવૃત સ્વર ‘ એ ’, ‘ ઔ ’ અનુનાસિક થતાં વિદ્યત બની જાય છે : ‘ ઐ’, ‘ ઔ. ’ ૨ ઐ ૨ ઔ

સંયુક્ત તથા અસંયુક્ત બંને સ્વરો અનુનાસિક થઈ શકે છે : ઈ, ઊ, ઈં, ઔ, વગેરે અનુનાસિક વ્યંજનની પૂર્વે આવેલો સ્વર ધ્વિત્ નાસિક્ય બને છે : કામ > કૌમ, કાન > કૌન.

વ્યંજનો : વ્યંજનોનો ‘ ઘોષ ’ અને ‘ અરોષ ’ એવા બેકે આપણે નોંધેા, એ ઉપરાંત ‘ અસ્પ્રાણુ, (non-aspirate) અને મદાપ્રાણુ, (aspirate) એવા બેકે પણ ગુજરાતીમાં નિર્ણાયક તત્ત્વ હોઈ, અક્ષર ધ્વનિઆમનું કાર્ય બાળવે છે. ઉ. ત. ‘ ફ ’ અસ્પ્રાણુ છે, એનો જ મદાપ્રાણુ ધ્વનિ ‘ ખૂ ’ આપણેા અક્ષર ધ્વનિઆમ છે. અંગ્રેજીમાં મદાપ્રાણુત્વ નિર્ણાયક તત્ત્વ નથી. ઉ. ત. Pin-નો ‘ પૂ ’ અસ્પ્રાણુ, જ્યારે Spin-માંતે ‘ પૂ ’ લગભગ મદાપ્રાણુ ‘ ફ ’ જેવો સંભળાય છે, પરંતુ એમાં મદાપ્રાણુત્વ ગુજરાતી ‘ ફ ’ ના પ્રમાણમાં ઓછું છે અને એ અર્થ દૃષ્ટિએ નિર્ણાયક તત્ત્વ નથી.

અસ્પ્રાણુમાં ઉદ્ધવાસ ઓછો નીકળે અર્થાત્ ઓછું બળ વપરાય, મદાપ્રાણુમાં પ્રમાણમાં વધુ વાયુ તથા વધુ બળ વપરાય.

ગુજરાતીમાં વર્ણવ્યવસ્થા (મૂળ દેવનાગરી અનુસાર) ધ્વનિગ્રામીય (Phonemic) દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વ્યવસ્થિત હોવાથી, દરેક સ્થાનીય વર્ગના અદ્યપ્રાણ્ય ધ્વનિઓ પછી તરત જ એનો મહાપ્રાણ્ય ધ્વનિ મૂકવામાં આવ્યો છે : ઉ, ત, અદ્યપ્રાણ્ય 'ફ' પછી તરત જ મહાપ્રાણ્ય 'ખ'; અદ્યપ્રાણ્ય 'ગ' પછી તરત જ મહાપ્રાણ્ય 'ઘ'; અદ્યપ્રાણ્ય 'ત' પછી તરત જ મહાપ્રાણ્ય 'થ' આમ દરેક વર્ગનો ખીન્ને અને જોડો વર્ણ મહાપ્રાણ્ય તથા બાકીના અદ્યપ્રાણ્ય છે.

અધોપ સધોપની વ્યવસ્થા પણ એટલી જ નિશ્ચિત છે. પ્રત્યેક વર્ગનો પહેલો તથા બીજો વર્ણ ફ, ખ, ગ, ઘ, ઙ (અધોપ અને બાકીના ત્રણે સધોપ હોય છે).

અનુનાસિક ધ્વનિ પણ દરેક વર્ગનો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે અને એ છેલ્લો પાંચમો મુકાય છે : ર, લ, મ, ઙ

સ્થાન અનુસાર પણ વ્યંજનોની વ્યવસ્થા બરાબર કરીને એનું એ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનો પણ ક્રમબદ્ધ મૂકવામાં આવ્યાં છે :

કંઠ્ય (Velar) : 'ક' વર્ગ	દંત્ય (Dental) : 'ત' વર્ગ
તાલવ્ય (Palatal) : 'ચ' વર્ગ	ઓઠ્ય (Labial) : 'પ' વર્ગ
મૂર્ધન્ય (Retroflex) : 'ટ' વર્ગ	

આ રહેઠાં અથવા સ્પર્શ વ્યંજનો ગણાય છે. એ સિવાયના વિનિધ સ્થાન-પ્રવલ્તવાળા ગુજરાતી વ્યંજનોનો ઉલ્લેખ અગાઉના પ્રકરણમાં કરી દેવામાં આવ્યો છે.

આપણે 'ક' વર્ગને 'કંઠ્ય' ગણ્યો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ અતીતીન ગુજરાતીમાં એ ક્રમવ તાલુમાથો ઉચ્ચારાય છે.

સંસ્કૃતમાં ચ, છ, જ, ઝ શબ્દ 'તાલવ્ય' સ્પર્શ ધ્વનિઓ હતા; આજે ગુજરાતીમાં એ સ્પર્શ-સધર્મી બની ગયા છે. તાલવ્ય

‘શ’ પણ આ જ વર્ગનો છે. આ ધ્વનિઓ ઉચ્ચારતાં જીભ કઠોર તાલુને નહિ, પરંતુ વલ્ચ પ્રદેશને અડે છે અને શ્વાસનો સંઘર્ષ કઠોર તાલુ સાથે થાય છે.

‘મૂર્ચન્ય’ ધ્વનિઓ (‘ટ’ વર્ગના) આદિમ ભારતીય-યુરે-પીય ભાષામાં નહોતા, ભારતીય ભાષાઓમાં એ દ્રવિડીના સંપર્કથી આવ્યા હોવાનું મનાય છે. આ ધ્વનિઓ ઉચ્ચારતાં જીભનું ટેરણું વળીને પાછળ ઉપર કઠોર તાલુને સ્પર્શે છે. માટે જ એને Retroflex ધ્વનિઓ કહેવામાં આવે છે.

‘પ’ ‘ફ’ ‘બ્’ ‘ભ્’ ધ્વનિઓ ઉચ્ચારતાં બંને હોઠ પરસ્પરને સ્પર્શે છે માટે એને ‘દ્વયોષ્ઠ્ય’ પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે નીચેનો હોઠ ઉપના દીતને સ્પર્શે ત્યારે ‘દંત્યોષ્ઠ’ ધ્વનિઓ ઉદ્ભવે છે. ઉ.ત. ‘વૂ’, અગ્રેજી ‘ફ’

ડચકારો ક્લિક (click) ધ્વનિઓનો ઉપયોગ ગુજરાતીમાં માત્ર અમુક ભાવ કે ભાનાતિરેક દર્શાવવા માટે થાય છે. ઉ.ત. સહાનુભૂતિ કે અણુગમે દર્શાવવા માટે (ચૂ..ચૂ...ચૂ...જેવો) ડચકારો કરવામાં આવે છે, એ આપણો સ્વતંત્ર ધ્વનિગ્રામ નથી. આવા ધ્વનિઓ આપણી ભાષામાં ‘Marginal’ (અર્થશૂન્ય) ધ્વનિ, કહેવાય, પરંતુ આફ્રિકાની કેટલીક ભાષાઓમાં એ રીતસરનો ધ્વનિગ્રામ બની રહે છે.

ડૉ. ટી. એન. દવેના મત અનુસાર ગુજરાતીમાં કુલ ૪૨ વ્યંજનો છે.

ધ્વનિપરિવર્તન અને ભાષાનો વિકાસ

ભાષા સતત પરિવર્તનશીલ વસ્તુ છે. પરંતુ વૃક્ષના ઊગવાની કે બાળકના ઊછરવાની પ્રક્રિયા આદિ અનેક પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયાઓ જેવી જ એ ક્રિયા અત્યંત ધીમી હોવાથી એમાં 'શજબગેજ થતું' પરિવર્તન પકડી શકાતું નથી. જે કે એ વૃક્ષના ઊગવા કે બાળકના ઊછરવા જેવી નિયમિત કે કુદરતી પ્રક્રિયા નથી. ભાષાના પરિવર્તનમાં અનેક પરિબલો કામ કરતાં હોઈ, એની ગતિ તથા રીતિ અનિયમિત-અનિશ્ચિત હોય છે. વળી, ભાષા કાળની અપેક્ષાએ જોઈએ તો સુરિયર અથવા ચુસ્ત બવરથા છે. કોઈ પણ ભાષાસભાજ ગમે તેટલો પ્રગતિશીલ માનસવાળો હોય તો પણ સ્વેચ્છાએ ભાષા બદલવા તૈયાર નહીં થાય. શ્રીજી ધણી બામતો કરતાંય કદાચ ભાષા બામતમાં માનરી ધણો જ રૂઢિચુસ્ત છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભાષા બદલવાની ઈચ્છાથી ક્યારેય બદલાતી નથી અથવા ભાગ્યે જ બદલાય છે અને છતાં તેના પોતાના આંતરિક ધ્વનિનિયમો અનુસાર તે સતત જ બદલાતી રહે છે. આ પરિવર્તન આપણને ૫૦-૧૦૦ વર્ષના ગાળા પછી એક જ ભાષાનું જૂનું-નવું સ્વરૂપ સરખાવીએ ત્યારે જ સમજાય. આ સિવાય બાલક કારણથી પણ ભાષા બદલાય ત્યારે એ પરિવર્તન ઝાપી પણ હોય.

પરંતુ ભાષાની આ પરિવર્તનશીલતા ધણી જ મહત્વની વસ્તુ છે. આજે દુનિયાની અનેક ભાષાઓ મૂળ કોઈ એક જ ભાષામાંથી ઊતરી આવેલી હોય છે (ઉ. ન. આર્યકુળની ભાષાઓ)

એ પરિવર્તનશીલતાને જ આભારી છે. ભાષાનું આ પરિવર્તન નથી તો એની ચઢતી કે નથી તો એની પડતી. બદલાયલા ઉચ્ચારને આપણે 'અપભ્રંશ' કહીએ છીએ એ ખરું જોતાં ખોટા ખ્યાલનું જ પરિણામ છે. સમુદાય પ્રત્યેક ઉચ્ચાર બદલાતો જ રહે છે અને બદલાવાનો જ. એથી એની અર્થઘોષક શક્તિ વધે કે ઘટે પશુ ખરી. શબ્દોની ચડતોપડતી અવસ્થા થાય; પરંતુ ભાષાને શુદ્ધ ભાષાકીય દૃષ્ટિએ મૂલ્યવર્તા એની કોઈ ચડતોપડતી ગણી શકાય નહીં. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભાષાઓ-મોક્ષીઓની ચડતોપડતી જરૂર થાય છે, પરંતુ એ વિશે હવે પત્રી.

તો હવે ભાષાના બંધારણમાં અને માનવીના ધ્વનિચંદ્રમાં અંતર્ગત રહેલાં જે કારણોને લીધે ભાષા બદલાતી રહે છે એ કારણો પહેલાં નિર્ધારીએ :

બાળક મોટેરાં પાસેથી સાંભળીને, એના ઉચ્ચારણનું અનુકરણ કરીને ભાષા શીખે છે. આમ સાંભળીને અનુકરણ કરવા છતાં બાળક મોટેરાં જેવું જ ઉચ્ચારણ કરવા ભાગ્યે જ સક્તિમાન થાય છે. ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ સ્થાન અને પ્રયત્ન ઉપર આધાર રાખે છે. એ આપણે જોયું- ઉ. ત. 'ટ' અને 'ત' વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે 'ટ' ના ઉચ્ચારણ વખતે જીભ મૂઘીને (દાંતનાં મૂળ અને તાળના વચ્ચેના ભાગ) અડે છે, જ્યારે 'ત' ના ઉચ્ચારણમાં દાંતને અડે છે. જ્યારે 'ત' અને 'થ' વચ્ચે ભેદ એ છે કે 'ત' ના ઉચ્ચારણ કરતાં 'થ' ના ઉચ્ચારણમાં શ્વાસ થોડો વધુ કાઢવામાં આવે છે (મહાપ્રાણ). સુરત જિલ્લાની કેટલીક કામો 'ત' ને બદલે હમેશાં 'ટ' બોલશે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતના નિવાસીઓ 'ત' ને બદલે હમેશાં 'થ' બોલશે. મનુષ્ય ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિકપણે જ કરે છે; એને માટે નિયમપૂર્વકની યોગસાધ્ધ ધરાવતો નથી; પરિણામે ઉચ્ચાર વખતે વ્યક્તિ દીર્ઘ સ્થાન-પ્રયત્ન બદલાતાં જ રહે છે અને ઉચ્ચારમાં

સતત ફરક પાડતો જ રહે છે. એ જ રીતે ભાષામાં આવતા
 'ધ્વનિઓના શબ્દગત સ્થાન પ્રમાણે પણ ઉચ્ચારણમાં ફરક પડી જાય
 છે. ઉ. ત. 'કાકી' શબ્દમાં પહેલા ને બીજા બન્ને ધ્વનિને આપણે
 તો 'ક' જ કહીશું, પરંતુ જો શ્રવણત્ર એટલું સૂક્ષ્મ હોય નો
 બંને વચ્ચે અચૂક ફરક સમજાય જ. આગળ જોઈ ગયા તેમ
 'ધ્વનિઓ અનંત છે, વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ પણ જુદા જુદા ધ્વનિઓનું
 જુદું જુદું જ ઉચ્ચારણ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એક જ
 વ્યક્તિએ થોડી વાર પહેલાં 'ક' નું જેવું ઉચ્ચારણ કર્યું હોય
 બરાબર તેવું જ ઉચ્ચારણ તે બીજી વાર નહિ કરી શકે; કારણ કે
 માણસ ઉચ્ચારણ કરતી વખતે વિચારપૂર્વક સ્થાન-પ્રયત્નનું નિયમન
 કરતો જ નથી. આ કારણો ભાષાની સતત પરિવર્તનશીલતા માટે
 સુખ્યત્વે જવાબદાર છે. આ પરિવર્તન બાબતમાં એક વસ્તુ ખાસ
 ધ્યાનમાં રાખવાની કે (અમુક એક ભાષાસમૂહમાં અમુક પરિવર્તન
 અમુક કાળે, સર્વત્ર એકસરખું જ થાય છે) આનું કારણ અગમ્ય
 હોવા છતાંય એ પ્રક્રિયા અનિવાર્યતામાયી જ ઉદ્ભવે છે એટલું તો
 ચોક્કસ જ. જ્યાં સુધી અમુક ભાષાસમૂહ વચ્ચે વ્યત્કાર ચાલુ હોય
 ત્યાં સુધી એની એક જ ભાષા હોવી અનિવાર્ય છે, નહિ તો અર્થોના
 જબરજસ્ત મોટાળા થાય ને ભાષાનો હેતુ જ માર્યો જાય. આથી
 બ્યારે સુરતી પ્રજના એક મોટા સમૂહે 'ત' ને બદલે 'ટ'
 યોગ્યતાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે જ, તે પરિવર્તન લગભગ આખા સમૂહે
 પ્રત્યેક શબ્દમાં આવતા 'ત' બાબતમાં સ્વીકારી લીધું, પરિણામે
 સુરતીમાં 'ત' નો 'ટ' થઈ ગયો. આમાં કોઈ કોઈને કથી ફરજ
 નથી પાડતું, છતાં સર્વસંમતિથી આવા ફેરફારો સ્વીકારાતા જાય છે,
 રૂઢ થતા જાય છે ને પાછા બદલાતા પણ જાય છે એવ ભાષા
 વ્યાપારનાં અનેક આશ્ચર્યોમાંનું જ એક આશ્ચર્ય છે.

ભાષા પરિવર્તનશીલ છે, છતાં એમાં સીતલ્ય છે. વળી ભાષા

આમ 'રૂપસનો' ભાષાના પરિવર્તનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ આપણે આગળ જોઈશું.

હવે 'અથળ અને કાળની મર્યાદા'નું ઉદાહરણ જોઈએ. દસમી સદીમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં 'લલ્લ' શબ્દનો પ્રયોગ છે (સરખાવો 'લલ્લા' હુઆ જુ મારિયા બલિણી મહારા કંતુ-સિદ્ધહેમગત અપત્ર શ વ્યાકરણ' - સુ. ૩૫૧), જે માને કે ૧૫મી સદીના અરસામાં 'લલુ' થઈ ગયો. તો એમાંથી એવો નિયમ તારવી શકાય કે અપત્ર થતો બેરોડો 'લ' ગુજ. મા એકરોડો 'લ' થયો એથી જીનદુ એમ પણ કહી શકાય કે અત્યારે જે એકરોડો 'લુ' વાળો શબ્દો છે તે દસમી સદીમાં એવડા 'લ' વાળા હોવા જોઈએ એ વખતે ઉત્તર ગુજરાતમાં આવો ધ્વનિપ્રયોગ હશે એટલું જ કહી શકાય એથી વિશેષ કાંઈ જ નહીં. દક્ષિણ ગુજરાતમાં તે કાળે તેવો પ્રયોગ ન પણ હોય કે અગિયારમી સદીમાં પણ એવો જ પ્રયોગ થતો હશે એમ પણ ન કહી શકાય. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ કહી શકાય કે આજની ઊ ગુજરાતની ગુજરાતી ભાષામાં જો દોષ બેરોડો 'લ' વાળો શબ્દ હોય તો તેને દસમી સદીનો આ નિયમ લાગુ નથી પડતો, અર્થાત્ એ શબ્દ જ દસમી સદીમાં ઊ ગુજરાતની ભાષામાં નહીં હોય, તરલાપાનો પાછળથી પ્રવેશ્યો હશે.

ધ્વનિપરિવર્તન વ્યવસ્થિત જ હોય છે અને એ લાખા ગાળા ઉપર પથરાયેલી પ્રવૃત્તિના પરિણામ રૂપ હોય છે. પરંતુ અમુક ભાષા-સમૂહ અમુક જ ધ્વનિ કેમ પસંદ કરે છે અને અમુકને કેમ પડતો ચૂકે છે એનું કાંઈ જ કારણ પકડી શકાયું નથી. (ધણી અટકળો કરવામાં આવી છે ને ધણા સિદ્ધિતા શોધવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એમાંનું કશું જ સંપૂર્ણ, અતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકાયું નથી. એ અટકળો હવે પછી જોઈશું.)

કેટલાંક ધ્વનિવચણો પરિવર્તનની દશામાં હોય છે ત્યારે જે

પરિવર્તનનો કોઈ હેતુ જ નથી હોતો. કોઈ હેતુ કે કોઈ વ્યક્તિના શોખ તરીકે ભાષામાં પરિવર્તન લાવી શકાતું જ નથી. જેમ શબ્દ બદલી શકાતો નથી તેમ ધ્વનિ કે ધ્વનિઆમ પણ કોઈની હજારથી બદલી શકાતો નથી. ધ્વનિપરિવર્તન હેતુ વૃગર, અભાનપણે જ થાય છે. આમ છતાં, ધ્વનિપરિવર્તન ભાષાનો મહત્વનો, વ્યવસ્થિત, અખાધિત અને સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત છે. તેની મર્યાદા એ છે કે અમુક પરિવર્તન અમુક સ્થળ (ભાષાસમૂહનો પ્રદેશ) તથા અમુક કાળ પૂરતું જ મર્યાદિત હોય છે, એના ઉપરથી કોઈ સર્વદાવીન સિદ્ધાંત તારવી શકાય નહીં. ધ્વનિપરિવર્તન નિયમિત હોય છે, છતાં એના નિયમે અત્યારનો અને ભૂતકાળની ભાષાના અભ્યાસ દ્વારા નિરીક્ષ્યથી જ નહીં થયેલા હોય છે. (Phonetic laws are empirical-સ્તુતવા) ભવિષ્યમાં પણ ધ્વનિઓ એ જ નિયમાનુસાર બદલાશે એમ કહી શકાય નહીં. ભાષા કયા જ કારણ વગર બદલાય છે અથવા તે એવું એક માત્ર કારણ (જે છે તે ભૂખમાં અકારણ જ) બહુમતીકર કહે છે તેમ, "Gradual favouring of some non-distinctive (i. e. meaningless) variants (i. e. allophones) and the disfavouring of others." આમાં 'Gradual' (ધીમે ધીમે) શબ્દ મહત્વનો છે. અમુક ખોટા ઉચ્ચારનો પ્રયોગ તાત્કાલિક તો ખૂબ માનીને સુધરાવી લેવાનો જ પ્રયત્ન થાય. ઉ. ત. બાળકે 'ળ' ને બદલે 'લ' બોલતું હોય તો માખાપ એને 'ળ' શીખવવાનો જ પ્રયત્ન કરે અને બાળકના ધ્વનિતંત્રમાં કશી ખોટ ન હોય તો એ થોડા વખતમાં 'ળ' શીખી પણ લાય.

જનાં ધાગી વારુ એવું બને કે અમુક વ્યક્તિ 'ક' ને બદલે 'ગ' ઉચ્ચાર કરે તોય અથગ્રોધ થાય. લોકો આ ઉચ્ચારણને ચલાવી લે એટલું જ નહીં, પરંતુ અનુસરવા પણ ગ્રેરાય. ધીમે ધીમે અમુક ભાષાસમૂહ પૂરતો એ ફેરફાર સ્વીકૃત બની જાય. સંસ્કૃત સ્વગન્તર્ગત 'ક' એ જ રીતે ગુજરાતીમાં 'ગૂ' થઈ ગયો છે: પ્રકટ > પ્રગટ.

આમ 'સ્થાનનો' ભાષાના પરિવર્તનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ આપણે આગળ જોઈશું.

હવે 'સ્થળ અને કાળની મર્યાદા'નું ઉદાહરણ જોઈએ : દસમી-સદીમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં 'ભદ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ છે (સરખાવો : ભદ્રા કુઆ જુ મારિયા બલિણી મહારા કંતુ-સિદ્ધહેમગત અપત્રંશ વ્યાકરણ-સં. ૩૫૧), જે માત્રા કે ૧૫મી સદીના અરસામાં 'ભદ્ર' ધર્ષ ગયો તો એમાંથી એવો નિયમ તારવી શકાય કે અપત્રંશનો ખેંચડો 'દ્વ' ગુજરાતમાં એકવચ્ચે 'લ' થયો, એથી ભદ્ર 'એમ પણ કહી શકાય' કે અત્યારે જે એકવચ્ચે 'લ' વાળા શબ્દો છે તે દસમી સદીમાં બેવચ્ચે 'લ' વાળા હોવા જોઈએ. એ વખતે ઉત્તર ગુજરાતમાં આવો 'ધ્વનિપ્રયોગ હશે એટલું જ કહી શકાય એથી વિશેષ કાંઈ જ નહીં'. 'દક્ષિણ ગુજરાતમાં તે કાળે તેવો પ્રયોગ ન પણ હોય કે અગિયારમી સદીમાં પણ એવો જ પ્રયોગ થતો હશે એમ પણ ન કહી શકાય. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ કહી શકાય કે આજની ઊ. ગુજરાતની ગુજરાતી ભાષામાં જો કાંઈ બેવચ્ચે 'લ' વાળો શબ્દ હોય તો તેને દસમી સદીનો આ નિયમ લાગુ નથી પડતો, અર્થાત્ એ શબ્દ જ દસમી સદીમાં ઊ. ગુજરાતની ભાષામાં નહીં હોય, પરંતુ પાછળથી પ્રવેશેલો હશે.

ધ્વનિપરિવર્તન વ્યવસ્થિત જ હોય છે અને એ લાંબા ગાળા ઉપર પથરાયેલી પ્રવૃત્તિના પરિણામ રૂપ હોય છે. પરંતુ અમુક ભાષા-સમૂહ અમુક જ ધ્વનિ કેમ પસંદ કરે છે અને અમુકને કેમ પસંદ નહીં છે એનું કાંઈ જ કારણ પકડી શકાયું નથી. (ધ્વની અટકળો કરવામાં આવી છે ને ધણી સિદ્ધિઓ શોધવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એમાંનું કશું જ સંપૂર્ણ, અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકાયું નથી, એ અટકળો હવે પડી જોઈશું.)

કેટલાક ધ્વનિવચ્ચેના પરિવર્તનની દૃષ્ટામાં હોય છે ત્યારે જે

વલણો વચ્ચેની સાદમારી પણ જોવા મળે છે. આવી સાદમારી ઝાંપી પરિવર્તનોમાં વિશેષ દેખાય છે. આમાં ફેશન જેવી વૃત્તિઓ પણ કામ કરતી હોય છે : ઉ.ત. ગુજ.માં 'સાઠ' ને બદલે 'સાંઠ' બોલવાના કે 'મહારુ' > 'મારુ' જેવા શબ્દોમાંથી 'હ' શ્રુતિ કાઢી નાખવાના પરિવર્તનની સાદમારી દેખાય છે, અર્થાત્ બંને પ્રયોગો પ્રચલિત છે. ફેશન અનુસારના પ્રશ્નેષ તથા 'હ' શ્રુતિના ત્યાગની દિશામાં કામ કરી રહી છે.

રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક કારણોસર ફેશનો પણ બદલાતી રહે છે ફેશનો બાબતમાં ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષીકૃત એ છે કે આવી પરિવર્તનો લોકો સમાનપણે કરે છે. ફેશન પ્રચલિત બનવાનું મુખ્ય કારણ શિષ્ટ ભાષા, શહેરની ભાષા કે હાવાયતી ભાષા અનુસરવાથી વ્યક્તિ સંસ્કારી ગણાય એવો ખ્યાલ છે. (એક દાખલો નોંધવા જેવો છે : ચંદ્રાતરી વગેરેમાં 'ધરકુ' ને બદલે 'ધેકુ' જેવા પ્રયોગો થાય છે. શિષ્ટ શબ્દ 'ધરકુ' છે એમ જાણ્યા પછી બોલનાર આને ગળતા બધા જ શબ્દો શિષ્ટ ઉચ્ચાર અનુસાર બોલવા મથશે. એમાં 'ધેકુ' જેવા શુદ્ધ શબ્દો પણ 'પરકુ' એવો અશુદ્ધ પ્રયોગ કરશે. ધીમે ધીમે આવી રખસનો કાયમી સ્વરૂપ પણ પકડે છે અને ભાષા વિકાસનાં પરિણામ બને છે તે આપણે 'રખસનો' વિભાગમાં જોઈશું.)

હવે ધ્વનિપરિવર્તનનાં કારણ દર્શાવતા કેટલાક સિદ્ધાંતો જોઈએ :
(૧) અમુક ભાષાસમૂહ એની શરીર રચનાની લિન્નતા, ભૌગોલિક વિલિન્નતા કે માનસિક અવસ્થાબેદ અનુસાર અમુક ધ્વનિઓની પસંદગી કરે છે એમ કહેવાયું છે. ઉ.ત. ખડતલ શરીરવાળા માણસો દુઠ્ઠર ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ કરે તેવું ઉચ્ચારણ દુખળા શરીરવાળા માણસો ન કરે; જેમ કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના માણસો "ફોલાદ" બોલે તેનું દુખળા ગુજરાતીઓએ 'પોલાદ' કરી નાખ્યું. દંડા પ્રદેશના લોકો મોં બોલું ઉઘાડવા ઈચ્છે એટલે ઉચ્ચારમાં બેદ પડે.

એવો એક (હાસ્યાસ્પદ!) મત પણ પ્રચલિત છે. માનસિક પ્રકૃતિ અનુસાર ભાષાના ઉચ્ચારણમાં ફેર પડે (ઉ. ત. પંજાબી 'ભાષાના ચક્રાવર્તિના ઉચ્ચારો, 'ગણી' જેવા, ખડતલ પ્રકૃતિ દર્શાવે છે જ્યારે એનો 'ગાડો' જેવો નરમ ઉચ્ચાર ગુજરાતીઓની શાંતિપ્રિય, આળસુ પ્રકૃતિ દર્શાવે છે.) એવો પણ એક મત છે. પરંતુ આ બધા જ મતો બધા ધ્વનિઓને નહિ, ફક્ત ગળ્યામાંથી ધ્વનિઓને જ લાગુ પડે છે અને ફેરલાક ધ્વનિઓ બાબતમાં એથી ઊલટું વલણ પણ જોવા મળે છે માટે આવા સિદ્ધાંતો અસ્વીકાર્ય અને છે. ઉ.ત. એ જ નરમ, દુબળા ગુજરાતીઓ 'પ્ર' જેવા સંયુક્તાક્ષરનો ઉચ્ચાર કરે છે- 'પ્રકાશ', જ્યારે ખડતલ ગણાતા પંજાબીઓ એને છૂટો કરીને બોલે છે- 'પરકાશ.'

પ્રયત્નભાષણ : આમ છતાં, ઓછા શ્રમથી વધુ કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાની વૃત્તિ માણસ માત્રની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. અનેકાનેક શોધો દ્વારા માણસે પોતાને જીવવા માટે પડતો શ્રમ બચાવવાના પ્રયાસો કર્યા છે. બોલવાના શ્રમ બાબતમાં પણ આ વૃત્તિ કામ કરે જ છે. વધુમાં વધુ બોલકણી માણસોને પણ ઘણી વાર બોલવાનો શ્રમ બચાવવાનું મન થાય જ છે. આપણે હકાર માટે માથું ઝુકાવીને કામ ચલાવી લઈએ છીએ; કે સંખ્યા માત્ર આંગળાંથી બતાવી દઈએ છીએ એ બોલવાનો શ્રમ બચાવવાના વૃત્તિનું જ પરિણામ છે. એનો સારમાં સારો દાખલો નામો ટૂંકાં કરી નાખવાની પ્રક્રિયા છે. નાના બાળકોનાં નામ માખાપો હમેશાં ટૂંકાં કરીને જ પ્રયોગે છે, નાનાલાલ > નાનુ. જોકે એમાં એક પ્રકારનું 'વદાલ' જેવું મનોવૈજ્ઞાનિક બળ પણ કામ કરે છે; જેમ મોટા માણસો માટે માનાર્થ બહુવચન વપરાય છે એનાથી ઊલટું. અંગ્રેજીમાં તો બહુ જ બ્યવસ્થિત રીતે પ્રથમાક્ષર લઈને નામો ટૂંકાં કરવામાં આવે છે. U.N.O. (United Nations' Organisa-

tion), P. M. (Prime Minister) આ ઉપરાંત 'એકઝામ' (Examination), 'બાઈક' (Bicycle) જેવાં ટૂંકાં રૂપ પણ બનાવવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં 'સુદ' અને 'વદ' એવાં જ ટૂંકાં રૂપો છે, જેનું મૂળેય આપણામાંના બહુ ઘોડા જાણતા હોય છે. શુક્લ દિન > સુદ, બહુલ દિન > બદ > વદ. આ ઉપરાંત, 'મુવર્થકાર'નું 'સોની' 'અરણ્ય'નું 'રાત' કે 'કૃષ્ણ'નું 'કરસન' જેવાં સરસીકૃત રૂપો પણ પ્રયત્નસાધવનું જ પરિણામ છે.

પરંતુ આ સિવાય પણ ધ્વનિપરિવર્તનનું એક કારણ એનું શબ્દમાં આવેલું વિશિષ્ટ સ્થાન પણ છે. શબ્દ કે વાક્યમાં જ્યારે અમુક અમુક ધ્વનિઓ સાથે સાથે આવે ત્યારે એ ધ્વનિઓના સામ્ય या वैषम्यને કારણે બોલનાર બોલવામાં કંઈક મુશ્કેલી અનુભવે છે અને એથી કોઈનો કોઈ ધ્વનિ બદલી નાખે છે या પડતો મૂકે છે. એ એક પ્રકારનું પ્રયત્નસાધવ જ છે. અને આમ તો એ વાણીનાં 'રખલનો' જ ગણાય, પરંતુ ભાષાના પરિવર્તનમાં એ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

રખલનો (Spoonerisms) :

આવાં રખલનોના બે ભાગ છે :

સાદૃશ્ય (Assimilation) અને વેદૃશ્ય (Dissimilation)

સાદૃશ્ય : કોઈ પણ ધ્વનિગ્રામ કે ધ્વનિગ્રામસમૂહ એના પછી આવતા ધ્વનિગ્રામો સાથે એકરૂપ થઈ જાય એને 'સાદૃશ્ય' ની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

સં. અગ્નિ > ગ્રા. અગ્નિ

સં. ચક્ર > ગ્રા. ચકક

(શિ. સુ.) ગાદકુ > (સુરતી) ગાદકુ

„ ઘરડો > „ ઘડો

સં. સપ્ > સપ્

આ 'સાપ્' ના પશુ બે પ્રકારો છે :

(૧) પૂર્વાપેક્ષા (Anticipation) ✓

(૨) પરાપેક્ષા (Lag) ✓

પૂર્વાપેક્ષા : પાછળથી આવનારો ધ્વનિ પહેલાં પશુ બોલાઈ

જાય : દોટોઆફ > દોટોઆફ, ઠગરણું, > ઠગરણું, ફીણુ પુણ્યે > ફીણ્યે પુણ્યે.

પરાપેક્ષા : આગળ આવતો ધ્વનિ પાછળથી પશુ બોલાય :

જોઈએ છે > જોઈએ છીએ, સિંગ્વા ફાંકા > સિંગ્વા ફાંકવા.

ઉપરનાં ઉદાહરણો 'કેવળ પૂર્વાપેક્ષા' તથા 'કેવળ પરાપેક્ષા'નાં

પશુ ગણાય.

સાદેશ પૂર્વાપેક્ષા (Anticipation with substituti-

on) : પાછળ આવનાર ધ્વનિ પહેલાં આવનાર કોઈ ધ્વનિને બદલે ✓

બોલાઈ જાય. આ પ્રકારનાં રખડનોનું પ્રમાણ ભાષામાં સૌથી વધુ સાંભળવા મળે છે.

મહુધિ > મહિધિ, કાર્યક્રમ > કાર્યક્રમ, 'આજ આકાશના

મંડપે મેઘના' ને બદલે 'આક્ર આકાશના મંડપે મેઘના'

વ્યત્થય (Metathesis) : જ્યારે કોઈ પશુ ધ્વનિના લોપ સાથે

પૂર્વાપેક્ષા અને પરાપેક્ષા પ્રવર્તે ત્યારે ધ્વનિનો 'વ્યત્થય' થાય. એમાં

ધ્વનિઓ પરસ્પર સ્થાન બદલી લે છે, આગળનો પાછળ આવ્યો જાય

છે ને પાછળનો આગળ આવી છે. આવાં રખડનો પશુ પુનઃજન

પ્રમાણમાં જોવા મળે :

સં. બિડાલિકા > ગુ. બિલાડી

આકર્ષક > આકષક

સં. વારાણસી > બનારસ (અગ્રાની)

તપેલી > પતેલી

પડે > પડેડો.

સંવનિલોપ (Hapology) : બે સમાન શ્વનિઓ પાસે પાસે આવતાં બેમાંથી એકનો લોપ થાય :

અગત > અંગત, સળવળવું > સવળવું, બોલાવવું > બોલાવું (વિદ્યાર્થીઓ લખવામાં આવી પાર વગરની બૂલો કરે છે : 'મને બોલાવો (બોલાવવો) જોઈએ.)

વૈરૂપ્ય (Dissimilation) : એક સરખા શ્વનિઓ શબ્દમાં કે વાક્યમાં પાસે પાસે આવતા હોય ત્યારે બેમાંથી એક શ્વનિને બોલનાર બદલી નાખે. આનું કારણ એ છે કે એક સરખા શ્વનિઓ પાસે પાસે આવતાં ઘણી વાર બોલવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે.

ગગનન > ગગનંદ, તડકંડે > તરકંડે > તકંડે, બટાટા > બટાટા, સં. પકવ > પ્રા. પિકક, સં. મુકુટ > પ્રા. મઉડ.

વૈરૂપ્યજનિત રખલનોનું પ્રમાણ અગતીની બોલચાલમાં ખૂબ જ ઓછું છે, બધારે એની અપેક્ષાએ ઐતિહાસિક ભાષા-વિકાસમાં એનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધારે દેખાય છે એમ એક આશ્ચર્યજનક હકીકત છે.

વજ્રગમ (Prothesis) : પ્રારંભમાં જ સંયુક્તાક્ષર હોય ત્યારે તે શબ્દ ઉચ્ચારતાં મુશ્કેલી અનુભવાય તો આગળ કોઈ સ્વર ઉમેરી લઈને એની સહાયથી એનું ઉચ્ચારણ સરળ બનાવવામાં આવે છે. હિન્દીમાં 'સ' સાથેનો સંયુક્તાક્ષર આવ્યો હોય ત્યારે અચૂક 'પ' ઉમેરીને બોલવામાં આવે છે : સ્ત્રી > ઇસ્ત્રી, સ્ટેશન > ઇસ્ટેશન, સ્કૂલ > ઇસ્કૂલ વગેરે.

સ્વરહાતિ (Anaptyxis) : કદિન સંયુક્તાક્ષરો ઉચ્ચારવાની

મુશ્કેલી ટાળવા માટે કેઈ સ્વર જીમેરીને સંલુખાક્ષરોને અલગ અલગ કરી નાખવામાં આવે. સંસ્કૃતમાંથી જિતરી આવેલી ભાષાઓમાં આ વ્યાપાર મોટા પાયા ઉપર જોવા મળે છે : સં. કિલિન્ન > પ્રા. કિલિન્ન, સં. શ્રી > પ્રા. સિરિ સં. ધર્મ > ગુ. ધરમ, સં. તીર્થ > ગુ. તીરથ, સં. પ્રકાશ > દિં. પરકાશ.

વ્યંજનપ્રક્ષેપ : ક્વચિત્ સ્વરને બદલે વ્યંજન જોવામાં આવે છે. 'વ્યાસ'નું અપભ્રંશમાં 'વાસુ' થવાનું હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધ્યું છે.

ગુજ. માં શાપ > થાપ, વાનર > વાંદરું. પર્ણમ > પાંદડું, રુક્મિણી > રુદમાળી. આવાં પ્રશ્નાં ઉદાહરણોમાં સરળ ઉચ્ચારથી જાણે કે સતોષ ન થતો હોય તેમ એને બોલનાર જરા જોર પડે એવું બતાવીને ઉચ્ચારે છે. આવેા પ્રયત્નલાઘવથી જિલ્લો વ્યાપાર પણ જોવામાં આવે છે.

સાદૃશ્ય (Analogy) : અગાઉ જોને 'સામ્બાલાસ' કે 'સાદૃશ્યાલાસ' તરીકે ગણાવી, મોટા સામ્યતા પરિણામરૂપ ભૂત તરીકે જોળખાવવામાં આવતી તે પ્રક્રિયાનું મહત્ત્વ આજે ભાષાની રૂપવિષયક કે અર્થવિષયક ઉત્ક્રાંતિમાં સ્વીકારાયું છે. આ પ્રક્રિયા સમજાવતાં ધ્વનિનિયમોને વશ નહીં થતાં એવાં કેટલાંક અપવાદરૂપ સમજાવતાં પરિવર્તનોનું કારણ દેવે સમજી શકાય છે. આમ સાદૃશ્યનો સિદ્ધાંત ભાષાવિકાસ અને ધ્વનિપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત છે.

ખાળક એક એક શબ્દ છૂટા લઈને ભાષા શીખતું નથી, પણ વ્યાકરણનાં રૂપોમાં રહેલું સાદૃશ્ય તત્ત્વ એને મદદ કરે છે. આ જ બળને વશ થઈને ખાળકો કે બીજા ભાષા બોલનારા જૂનો પણ કરે છે :

‘ઘોડા મારી મૂક્યો’ એ ઉપરથી સાર્થકત્વ કે મોટર શોધાતાં ‘સાર્થકત્વ મારી મૂકી’ કે ‘મોટર મારી મૂકી’ જેવો પ્રયોગ થાય; બાકી સાર્થકત્વ કે મોટરને હટીકતે ‘મારવાનું’ હોતું નથી.

વ્યાકરણ શીખવામાં બાળકો તથા બીજા લાપાતા માણસોને સાદસ્ય બળ ખૂબ જ મદદ કરે છે. મારી જ બેબીને દાખવે. આપું તો, એ નાનપણમાં ચક્રાચક્રીની વાતો સંભળીને પછી આ પ્રમાણે કહી સંભળાવવી હતી.

“એક ચક્રો હતો; એક ચક્રી હતી.

ચક્રો ચોખ્ખો દાણો લાબો;

ચક્રી દાળની દાણી લાવી.

મારી જાતિનાં રૂપોમાં ‘ઈ’ લગાડાય એ વ્યાકરણમત નિયમ બાળકે કેવળ સાદસ્યબળે જ વાપરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ‘આ ક્યાં ગઈ?’ ‘પપ્પા ક્યાં ગયા?’ જેવા પ્રયોગો શીખ્યા પછી બાળક પોતાની મેળે જ ‘પેન્સીલ ક્યાં ગઈ?’, ‘મોટાસાર્થક્યાં ગયા?’, ‘અંધારું ક્યાં ગયું?’ ‘દુઃખ ક્યાં ગયું?’ જેવા પ્રયોગ કરતું થયે.

સાદસ્યબળ અને ધ્વનિનિયમો વચ્ચે સંઘર્ષ આવે છે. ધ્વનિ-નિયમો એકધારા પ્રવર્તતા હોવાથી લાપાતા વિકાસ સાથે રૂપાંખ્યાનોમાં આવતી અવ્યવસ્થા સાદસ્યબળ દૂર કરતું જાય છે એથી સંસ્કૃત ભાષાની અપેક્ષાએ અરોચીત ભારતીય ભાષાઓ સંકુલ થવાને બદલે સરળ બની છે.

સંગઠોપ (Contamination) : એક સાથે મગજમાં બે વિચાર રહીને અને પછી બે વચ્ચે પસંદગી કરવામાં ગોટાળો થઈ જાય ત્યારે બેજાણથી ઇંદ તૃતીય શબ્દ બોલાઈ જાય છે.

ફરીથી + ફરી વાર > ફરીથી વાર

મદોન્મત્ત + મદમસ્ત > મદોમસ્ત

આવા શબ્દોને 'સંકર' (blends) પણ કહે છે. વાક્યોનું પણ આવા સંકર-મિશ્રણ થઈ જાય છે.

લૌકિક વ્યુત્પત્તિ (Popular Etymology) : શબ્દના અમુક અમુક અંશો છૂટા પાડીને, એ શબ્દમાથા કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ તારવવાથી તેમ કરનારને એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે; અમુક પ્રાર્થના રમુજ થાય છે આ ક્રિયા હોય છે તો વ્યુત્પત્તિ જેવી જ, પરંતુ એ સાચી કે શાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ નથી હોતી, સમાન અનિવાળા શબ્દોનો આધાર લઈને ઉપજાવી કાઢેલી હોય છે. એ રમુજ અથવા ચોટફાર હોવાને કારણે લોકોમાં પ્રચલિત પણ જની જાય છે. સામાન્ય લોકોને સાચી-ખોટી વ્યુત્પત્તિ સાથે કશી જ નિમગ્નતા નથી હોતી એથી તેઓ આવી વ્યુત્પત્તિની શાસ્ત્રીયતા જોવાને બદલે એનો આનંદ જ માણે છે. માટે એને 'લૌકિક વ્યુત્પત્તિ' કહે છે. ઉ. ત. 'ધડી'માં 'આળ' ચઢાવે તે 'ધડિયાળ', 'ના' 'ટકે' તે 'નાટક', 'મા' જેવી તે 'માશી', 'ઉરે' 'વગી' તે 'ઉરંથી'.

પરંતુ ધણી વાર કોઈ શબ્દનું મૂળ ન પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યારે વ્યાકરણકારો પણ આવી વ્યુત્પત્તિનો આશ્રય લે છે અને એ રીતે નવા નવા શબ્દો પણ બને છે; પરિણામે આ વ્યાપાર પણ ભાષાનો વિકાસ સાધનારું બળ બની રહે છે એનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ સં. શબ્દ 'વિધવા' છે. મૂળ આ એક આખો શબ્દ જ હતો અને આદિમ આર્ય ભાષામાંથી જીતરી આવ્યો છે. એમાંથી જ લેટિનમાં 'વિડુઆ' અને અંગ્રેજીમાં 'વિડો' શબ્દ બન્યા છે, જ્યારે સંસ્કૃતમાં 'વિધવા' શબ્દ બન્યો. લેટિન શબ્દ 'વિડુઆ'ની જેમ 'વિધવા' શબ્દ પણ એક જ છે, એના 'વિ + ધવા' એવા ભાગ શાસ્ત્રીય રીતે પડતા જ નથી. પરંતુ આ મૂળ વીસરાઈ જતાં, ખીજા 'વિ' વાળા શબ્દોના સાદર ચયથી 'વિ + ધવ' એવી વ્યુત્પત્તિ બનાવી કાઢવામાં આવી અને 'ધવ' શબ્દનો અર્થ 'પતિ' એવો ઠેરવી દેવામાં આવ્યો : "જેનો" 'ધવ'

(પતિ) મરી ગયો છે (વિગત) એવી.” ‘ધવ’નો અર્થ આમ ‘પતિ’ કરી નાખવામાં આવતાં ‘માધવ’ શબ્દને પણ એ વ્યુત્પત્તિ લાગુ પાડવામાં આવી : ‘મા + ધવ’ એટલે કે ‘મા’નો પતિ, વિધ્યુ. આ ઉપરથી પછી ‘મા’નો અર્થ પણ ‘લક્ષ્મી’ એવો કરી દેવામાં આવ્યો.

સંસ્કૃત વ્યાકરણકારોએ આવી અનેક વ્યુત્પત્તિઓ ગંભીરતાના પૂર્વક આપી છે : ઉ.ત. ‘દુહિતા’ શબ્દ ‘દુહ’ = દોહવાું ધાતુ ઉપરથી. ‘દોહનારી’ એવા અર્થમાં પ્રયોગ્યતા; કારણ કે ગ્રામીણ આર્થ ગ્રામ-વ્યવસ્થામાં પુત્રીઓ ગાયો દોહવાનું કામ કરતી, પરંતુ પાછળથી એની ‘દુહિતા’ (હિતનો, માઆપના હિતનો નાશ કરનારી) અથવા તો ‘દુરે હિતા’ જેને દૂર રાખવામાં જ માઆપનું હિત છે એવી વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવી. ગુજરાતીમાં ‘નણુંદ’ > નનંદ (જે કદીપ આનંદિત ન દેખાય એવી) કે ‘જમાઈ’ (જમ જેવો) એવી લૌકિક વ્યુત્પત્તિઓ પણ પ્રચલિત છે. ‘લત્રીજ’ માટે ‘લય+ત્રીજો’ એવી વ્યુત્પત્તિ પણ કરવામાં આવે છે.

‘પહેલે દા’ડે પરાણો ને બીજે દા’ડે પઈ’ એ કહેવતમાં આપણે ‘પઈ’ એટલે ‘પાઈ જેવો’ (કશી જ કિંમત વગરનો) એવો, જ અર્થ કાઢીએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવમાં ‘પથિક’ = ‘રોમાયું’ શબ્દ આ કહેવતમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, પથિક > પહિચ > પઈચ અર્થાત્ બીજે દિવસે. રોકાય તે મહેમાન જેવો, માનીતો નહીં, પરંતુ રસ્તે જતા અગવડાં વરેમાયું જેવો, નજીવા આદરસત્કારને પાત્ર જ બની રહે છે.

ભાષા અને બોલીઓ

અગાઉના પ્રકરણમાં ધ્વનિપરિવર્તન અને ભાષાના વિકાસનો જે અબાધિત નિયમ આપણે જોયા, એ જ નિયમ બોલીબેદ (Dialects)ને જન્મ આપનારું મહત્વનું પરિણામ છે. (આપણે ત્યાં કહેવત છે કે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય” એ કહેવતમાં એક શાસ્ત્રીય સત્ય ગર્ભિત રહેલું છે. એક જ ભાષા બોલનારા સમૂહની—એક જ ભાષાસમાજની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ એ જ ભાષા જુદી જુદી રીતે બોલે છે, અને છતાં જેમની વચ્ચે વ્યવહાર માહતમ હોય એટલી વ્યક્તિઓ મહદંશે એકસરખી ભાષા વાપરે છે. આમ એક જ ભાષાસમાજના જુદા જુદા વિભાગો વચ્ચેના વ્યવહારની અસપતા બોલીબેદને જન્મ આપે છે. સિદ્ધાંતમાં તો દરેક વ્યક્તિની બોલી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી હોય છે; પરંતુ એક જ ભાષાના બોલીધારિના હિચ્ચારણ ઉપરાંત, બોલવાની લઘુ તથા શબ્દો આપે છે અને કવચિત્ વ્યાકરણબેદ પણ જોવા મળે છે. શિવ મુજરાતમાં ‘શ’ બોલાય છે, સુરતીમાં એનો ‘હ’ થઈ (ધ્વનિબેદ). મધ્ય મુજરાતની ચરોતરી ઈલાહિ અને સુરતી બોલવાની લઘુ તથા જુદી જુદી સ્પષ્ટ વર્તાય છે અને વ્યાપક પણ જોવા મળે છે. ચરોતરીમાં ‘હું જઈશ’, ‘હું જાઉં’ હું બોલાય છે, જેને બદલે સુરતીમાં ‘હું જવા’, ‘હું જતો છું’ બોલાય છે. આમ છતાં ચરોતરી અને સુરતી બોલનારા બંને મુજરાતી-બોલીઓ તો ગણાય જ; અર્થાત્ અમુક સમાજની ભાષા એક જ હોય છે; પરંતુ એમાં પ્રદેશવાર કેટલાક ગૌણબેદોને ‘ધ્યાનમાં’

લેતાં બોલીઓ જુદી જુદી ગણાય. આમ અમુક ભાષાસમાજમાં બે પ્રકારની ભાષા બોલાતી હોય છે એક તો, સિષ્ટમાન્ય ભાષા (standard language) અને બોલીઓ (dialects).

વૃદ્ધમંદીર ભાષાના વધુ વિભાગો પણ આપે છે :

- (૧) સાહિત્યની સિષ્ટ ભાષા (Literary Standard Lang.)
- (૨) વ્યવહારની સિષ્ટ ભાષા (Colloquial Standard Lang.)
- (૩) પ્રાદેશિક સિષ્ટ ભાષા (Provincial Standard Lang.)
- (૪) આમ જનતા વ્યવહારની સિષ્ટ ભાષા (Sub-Standard Lang.)
- (૫) સ્થાનિક બોલીઓ (Local Dialects)

આમાંથી ભાષા (૧)- સદાય આદર્શ કદાની ભાષા રહે છે, જે જોઈ વ્યવહારમાં વાપરતું હોય છે. ભાષા (૨)- મોટાં સભા ભણેલાગણેલા માણસોની નં. ૧ ની નજીક જવા છે. આ ભાષા બોલનારા પોતાની નજર સમક્ષ સિષ્ટ બોલીને વ્યવહાર કરે છે. ભાષા (૩)- પ્રાદેશિક કદાનાં ચક્રે-માન્યતઃ વપરાતી નં. ૨ ને આદર્શ માનીને આવતી ભાષા સુરતના સામાન્ય શિક્ષિત જનની ગુ. ભાષા અને વડોદરાના શિક્ષિત જનની ગુ ભાષામાં ફરક વરતાય છે. ભાષા (૪)- શિક્ષિત નં. ૩ નું અનુકરણ કરવા મથે અને પોતાના વાગ વ્યક્તિઓ જોડેના વ્યવહારમાં જે ભાષા વાપરે અથવા વાપ-મથે તે ભાષા. ભાષા (૫)-સ્થાનિક બોલીઓના સ્વરૂપે પ્રવર્તે છે. અમુક વાગમાં જ એ છૂટપી બોલાય છે તથા સમાન્ય છે. મુખ્યત્વે

આવી બોલીઓ આમ સમાજના અણણ માણસો જ વાપરે છે. એક જ ભાષાસમાજની બોલીઓ વચ્ચે ઘણી વાર તો એટલો ફરક પડી જાય છે કે પરસ્પરની બોલીઓ સમજી પણ ન શકે. ખાસ કરીને બે ભાષા-સમાજોની સરહદ ઉપર આવેલા આમવિસ્તારોની બોલીઓમાં, ઘણી સેળબેળ જોવા મળે છે. ઉ. ત. મુરતી રાનીપરજની બોલીઓ કે પંચમહાલની બીલી બોલીઓ.

દરેક ભાષાભાષી એની બોલીઓ છૂટી પડતી જાય છે અને પાછી એમાની કોઈ બોલી બાજી બજોને કારણે શિષ્ટ ગણાવા લાગે — તો એનો એક અલગ ભાષાસમાજ બંધાય અને એમાં દેટલીક બોલીઓનો સમાવેશ થઈ જ જાય. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, સંસ્કૃતની અપેક્ષાએ પ્રાકૃત બોલી છે, પ્રાકૃતની અપેક્ષાએ અપભ્રંશ બોલી છે અને અપભ્રંશની અપેક્ષાએ ગુજરાતી, મરાઠી, કિંદી વગેરે બોલીઓ છે; જે પાછળથી વર્તમાન શિષ્ટમાન્ય સ્થાન પામી ચૂકી છે. આજે શિષ્ટ ગુજરાતીના પણ ઉત્તર ગુજરાતી, ચરૈતરી, બરચી, મુરતી અને સૌરાષ્ટ્રી એના બોલીબેદો પાડી શકાય છે, ઉપરાંત આદિવાસી બોલીઓ તથા કચ્છી (જે મૂળમાં તો સિંધીની જ એક શાખા છે) પણ ગુજરાતીના બોલીબેદોમાં ગણાય છે.)

શિષ્ટ ભાષા : સંસ્કારી સમાજ પૂરતો જ આ ભાષાનો ઉપયોગ મર્યાદિત છે. સામાન્ય પ્રજા વ્યવહારમાં તો બોલીઓનો જ ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ શિક્ષિત વ્યક્તિનાં લખાણોમાં, સાહિત્યમાં, સામયિકોમાં તથા રેડિયો દ્વારા વિ્યાપક પ્રચારવાળાં સાધનોમાં સંસ્કારી, શિક્ષિત વ્યક્તિઓ આ શિષ્ટ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે આમ તો અમુક ભાષાવિસ્તારની કોઈ બોલી જ શિષ્ટ ભાષાનું પદ પામી હોય છે. બોલીની આવી ઉન્નતિ હંમેશાં મિનભાષાકીય, બાજી, સંસ્કૃતિક કે રાજકીય કારણો ઉપર આધારિત હોય છે. શિષ્ટ ભાષા બોલી કરતાં ચડિયાતી હોવાનું મનાય છે, પરંતુ એવું

નથી. શિષ્ટ ભાષાનો પુરસ્કાર કરનારો વર્ગ જ અસ્થિતો છે, બાકી ભાષાકીય દૃષ્ટિએ શિષ્ટ ભાષા ને બોલી સરખાં જ બળવાન હોય છે. શિષ્ટ ભાષા સાહિત્યાદિમાં વપરાતી હોવાથી એ વધુ સ્થિર રહે છે, દરમિયાન બોલીઓ તો વિકાસ સાધતી જ રહે છે. બોલીઓ શિષ્ટ ભાષાનું વિદૂત સ્વરૂપ નથી. ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રારંભકાળમાં ડાર્વિનના સિદ્ધાંત મુજબ ભાષાઓની પણ વંશાવલિ બનાવવામાં આવતી; ત્યારે એમ મનાતું કે અમુક ભાષામાંથી અમુક બોલી નીકળી, પરંતુ ભાષા અને બોલીઓ સમકક્ષીન હોય છે અને તે કોઈ પ્રાચીનતમ ભાષા સ્વરૂપમાંથી વિકસેલી હોય છે. સુરતી વ્યક્તિ ગુજરાતી બોલે છે એમ કહીએ છીએ એનો અર્થ એટલો જ કે ગુજરાતી ભાષાપ્રદેશમાં સુરતી બોલી બોલાય છે. એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે સુરતી ગુજરાતીમાંથી નીકળી છે.

ભાષા સ્થિર નથી-સ્થળ અને કાળ બંને દૃષ્ટિએ, પરંતુ ભાષાના વિકાસમાં મહત્ત્વનું પરિબળ જ એના બોલીભેદો છે. લખાતી ભાષા દીર્ઘકાળ ટકે છે, દરમિયાન બોલીઓ સતત એના ઉપર આક્રમણ કરતી જ રહે છે. નજીકનજીકનાં બે ગામોની બોલીમાં થોડો ભેદ હોય છે. ત્રીજા ગામની બોલી વળી જુદી જ હોય છે. જેના ડેડલાક અંશે પહેલા ગામને મળતા, તે ફેદલાક વળી બીજા ગામને મળતા આવે છે. આવા પ્રત્યેક અંશનો વિસ્તાર જુદો જુદો હોય છે. આવા ભેદોને જોડતી રેખાઓને સમવિકાર રેખાઓ (Isoglosses) કહે છે. કોઈ પણ ભાષાસમાજની આવી રેખાઓ દોરવામાં આવે તો એ એકબીજાને છેદતી જ રેખાશે. ભાષાસમાજ ભરત ભરેલી ચાદર જેવો છે. દરેક જગ્યાએ જુદી જુદી ભાન રેખાય છે. પણ સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં એક જ આકાર વરતાય. એમાં જુદી જુદી ભાત એ બોલીઓ છે; પરંતુ કોઈ પણ બોલીનો વિસ્તાર નહીં ન કરી શકાય. જુદી જુદી બોલીઓ હોવાનો અનુભવ આપણને અવશ્ય

ચાય છે, પરંતુ ‘અમુક જગ્યાએ ભરૂચી પૂરી થઈ ને સુરતી ચરૂ થઈ’ એવી સીમા આપણે ઝાંકી શકતા નથી; કારણ કે બોલીઓનો ભેદ, ભેદના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે (Quantitative difference). બ્લમફિલ્ડ જણાવે છે તે પ્રમાણે ભાષાની સીમાઓ નિરંતર બદલાતી જ રહે છે.

શિષ્ટ ભાષા અમુક ભાષાસમાજ પોતાની ભાષાનું પોતાના સમાજ પૂરતું એકીકરણ કરવાનો તથા એ જળવવાનો જે પ્રયાસ કરે છે એની નીપજ છે. પરંતુ મૂળ તો કોઈ બોલી જ શિષ્ટ ભાષાનું સ્થાન પામે છે, જેનાં કારણો અગાઉ જણાવ્યું તેમ બહારનાં હોય છે. એક તો રાજકીય પરિસ્થિતિ : અમુક બોલી બોલનાર જૂથ જે સત્તા ઉપર આવે અથવા સત્તાધારી જૂથ અમુક વિસ્તારની બોલીને સર્વમાન્ય શિષ્ટ ભાષા તરીકે નક્કી કરે તો તે બોલી તે સમય ભાષાસમાજની શિષ્ટ ભાષા બની રહે છે. કોઈ બોલીમાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય રચાય, પરિણામે સમગ્ર ભાષાસમાજ માનની દૃષ્ટિએ એને શિષ્ટ ભાષાનું સ્થાન આપવા માંડે એવું સાહિત્યિક કારણ. અર્વાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ ભાષા મુખ્યત્વે આવા સાહિત્યિક કે સંસ્કૃતિક પરિબળોની જ નીપજ છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક કારણ પણ ધણે સ્થળે શિષ્ટ ભાષા નક્કી કરનારું બળ બની રહે છે. રાજકારણ, વેપાર, સંસ્કૃતિ તથા ધર્મના મોટા મોટા કેન્દ્ર રૂપ નગરો શિષ્ટ ભાષા નક્કી કરવામાં ઘણા મદદરતો ભાગ ભજવે છે.

ત્રિશિષ્ટ બોલીઓ : વ્યવસાયભેદ, વર્ગભેદ આદિ કારણો-સર પણ બોલીભેદ ઉદ્ભવે છે. આવા બોલીભેદો ‘Jargons’ (ગુજરાતીમાં એને કેટલાક ‘પારમી’ બોલીઓ પણ કહે છે.) નામે ઓળખાય છે. ઉ. ત. રેલ્વે વ્યવહારમાં ‘સેવન ડાઉન’, ‘ટેવલ્વ અપ’, ‘લાઈટ એંગ્લન’ જેવા અંગ્રેજી પ્રયોગો છુટથી થાય છે ત્યારે એમાં ખાસ બ્યાવસાયિક સદર્ભ જ રહેતો હોય છે, જે એ

વ્યવસાયથી પરિચિત એટલા જ માણસો સમજી શકે છે. વેપારી ક્ષેત્રે : 'લિયા', 'દિયા', 'લેવાલી', 'વેચવાલી', 'જીંચકાગે' જેવા પ્રયોગો એના વિશિષ્ટ અર્થમાં થાય છે. હોસ્પિટલોમાં, લશ્કરમાં અને ખીણ ધણી સંસ્થાઓમાં એની વિશિષ્ટ અર્થવાણી Jargons વપરાય છે. ૪૮

છેલ્લાં પાંચેક વર્ષમાં જ સુરત અને આસપાસના વિસ્તારોમાં (અને કદાચ હવે તે ગુજરાત-વ્યાપી પણ હોય), ખાસ કરીને યુવાન વર્ગમાં તથા બાળકોમાં 'ખામ છે', 'ખપાવે છે', 'એરપ્રો', 'એનેસિન' ઈત્યાદિ પ્રયોગો ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યા છે; જેનો અર્થ એવો થાય છે કે અમુક વ્યક્તિ (ખામ છે એટલે કે) મથુ' દુખાડે એવી વાતોડિયા (અર્થહીન, રસહીન વાતો કરનારી) છે વગેરે. આમ માણસો સામાન્ય શબ્દોમાંથી જરા જુદો જ અર્થ કાઢીને એક પ્રકારનો વાણીવિલાસ માણે છે. ભાષાની આવી વિકૃતિને 'slang' (વિકૃત ભાષા) કહેવામાં આવે છે. આવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવારો માણસો એની એક પ્રકારની મજા માણે છે. માણસને સામાન્ય ભાષા કરતાં, પોતાની આગવી છાપવાળી વાણી વાપરવામાં એક ખાસ પ્રકારનો આનંદ આવે છે. દરેક ભાષામાં આવી વિકૃત ભાષાઓ હોય જ છે. આવી વિકૃત ભાષાનો પ્રચાર એટલો તો ઝડપથી થાય છે કે પ્રથમ કોણે શરૂ કરી એ લાંગળે જ પકડી શકાય છે. એટલી જ ઝડપથી એ પ્રયોગો વાસી પણ થઈ જાય છે. 'અષ્ટાવક' (વાંકાંચૂંકાં અંગોવાળો-વિકૃત), 'પોલસન' (પુશામત), 'સવા નવને પાંચ' (લપ), 'ઉપરો માળ ખાલી છે' (મૂરખ છે) વગેરે અનેક પ્રયોગો, જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જુદા જુદાં પણ, સાંભળવા મળે છે.

ભાષા-અધ્યયનની પદ્ધતિઓ

ભાષાનું અધ્યયન જે ત્રણ જુદી જુદી દષ્ટિએ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે એની ત્રણ પદ્ધતિઓ ગણાવવામાં આવી છે : (૧) વર્ણનાત્મક ૨) ઐતિહાસિક અને (૩) તુલનાત્મક.

વર્ણનાત્મક ભાષા-અધ્યયન (Descriptive Linguistics) : આ પદ્ધતિમાં મુખ્યત્વે કોઈ પણ અર્વાચીન ભાષાતી ભાષાનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે, પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો વગેરેના અભ્યાસ એમાં આવે નહીં. વર્ણનાત્મક અધ્યયન ભાષાની અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિનો અભ્યાસ છે. એના અર્થનો અભ્યાસ એમાં આવતો નથી. ભાષાના વર્ણનાત્મક અધ્યયનમાં વાચકનું (જે શબ્દ બોલાય છે તે) અધ્યયન હોય છે, વાચ્યનું નહીં, અભિધાનનું (જે વ્યક્ત થાય છે તે) અધ્યયન હોય છે; અભિધેયનું નહીં. જે કે અભિધેયના અભ્યાસ સાથે એને આડકતરો સંબંધ છે.

વર્ણનાત્મક અધ્યયન ભાષા કેવી છે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રયોગાત્મક શાસ્ત્ર છે; એ કેવી હોવી જોઈએ એની ચર્ચા એમાં સમાવિષ્ટ થતી નથી. અમુક ભાષામાં કેટલા ધ્વનિઓ છે; કેવી રીતે એ ઉચ્ચારાય છે; એ કેવી રીતે શબ્દમાં પ્રયોજાય છે; એનું વ્યાકરણ કેવું છે; કેવો કેવાં કેવાં થાય છે; એની બોલીઓ કઈ કઈ ને કેવી છે ઇત્યાદિનો અભ્યાસ વર્ણનાત્મક ભાષા-અધ્યયનમાં આવે. કોઈ પણ અજાણી ભાષા શીખવામાં આ વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ ઉપયોગી નીવડે છે.

ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method) : ગુર્ગરતીનો

ઉદ્ભવ પ્રાચીન ગુજરાતીમાંથી, પ્રાચીન ગુજરાતીનો પશ્ચિમી અપભ્રંશ-
માંથી, એ અપભ્રંશ સૌરસેની પ્રાકૃતમાંથી, એ પ્રાકૃત આદિમ
પ્રાકૃતમાંથી, પ્રાકૃત સંસ્કૃતમાંથી અને સંસ્કૃત વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી
આમ ન્યા સુધી પ્રાચીનતમ ભાષા સ્વરૂપ લબ્ય હોય ત્યાં સુધીના
એના મૂળ ઉપર પહોંચવાની પદ્ધતિને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ
કહે છે.

ઉ. ત. સ્વરાન્તર્ગત 'લ' નો ગુજરાતીમાં 'ળ' થયો, તે
જે જે શબ્દો હાલ 'ળ' યુક્ત હોય તે બધા જ, જે સદીમાં
સ્વરાન્તર્ગત 'લ' વપરાતો તે સદીમાં 'લ' યુક્ત હોવા જોઈએ
એમ સાબિત થઈ શકે છે. જેને આ પ્રક્રિયા લાગુ નથી પડી એવા
શબ્દો આપણી ભાષામાં ઉકત સદી પછી પ્રવેશ્યા હશે એમ પણ
નક્કી થઈ શકે, અર્થાત્ ઉકત સદીની ભાષામાં એ ન હતા. આમ
અગાંથીન તથા જૂની ભાષાઓનું સ્વરૂપ તથા બંધારણ નક્કી થઈ શકે.
ઐતિહાસિક પદ્ધતિ દ્વારા અમુક ભાષાના વિકાસનો ઇતિહાસ શોધી
ઠાઠી શકાય છે. આ પદ્ધતિથી કેવળ ઐતિહાસિક યુગ સુધીના સ્વરૂપને
જ પહોંચી શકાય છે.

તુલનાત્મક પદ્ધતિ (Comparative Method) : પરંતુ
ન્યારે જોઈ પ્રાચીનતમ ભાષાનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણતઃ લુપ્ત થયું હોય
ત્યારે એ ભાષામાંથી નીકળેલી અને સતત વિકાસ સાધતી રહેલી
ભાષાઓની ઉત્ક્રાંતિની પરસ્પર તુલના કરવાથી તે લુપ્ત સ્વરૂપને ધણે
અંશે પુનર્જીવિત કરી શકાય છે. આ પદ્ધતિને તુલનાત્મક પદ્ધતિ કહે
છે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ન્યાં જઈને અડકી જાય છે ત્યાંથી તુલનાત્મક
પદ્ધતિનું કાર્ય શરૂ થાય છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળની લુપ્ત ભાષાઓનું
સ્વરૂપ પામવામાં આ પદ્ધતિ ધણી જ સહાયશ્રૂત થાય છે.

તુલનાત્મક પદ્ધતિ લાંબા વખતથી અરગ પડી ગયેલી એક જ
કુળની ભાષાઓને જ લાગુ પાડી શકાય. એમ કરતી વખતે પાછળથી

બદારથી પ્રવેશી ગયેલા ચબ્દોને કાળજીપૂર્વક અલગ કરી દેવા જોઈએ. ને છૂટી પડેલી ભાષાઓ બોલતાં જૂથો ભૌગોલિક યા રાજકીય કારણસર એકબીજાથી તદ્દન જ મિલન પડી ગયાં હોય તો આ કાર્ય સરળ થાય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિ કામિયાબ નીવડે. એમની વચ્ચે બંધવાર ચાલુ રહ્યો હોય તો મુશ્કેલી વધે છે. એ કે એથી વધુ ભાષાઓએ છૂટી પડ્યા પછી સ્વતંત્ર વિકાસ સાથે એવો સાધ્યો હોય તો સફળતાની સંકેતના વધે છે. સ્વતંત્ર વિકાસ નહોતો જ હોય ત્યાં આ પદ્ધતિ બહુ કામ આપતી નથી. ઇંગ્લેન્ડની અને ઓસ્ટ્રેલિયાની અર્વાચીન અંગ્રેજીની તુલના કરીને જૂની અંગ્રેજીને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ જ ગયા. ભાષાઓએ સ્વતંત્ર વિકાસ સાધવા માંડ્યો છે એવા પુરાવાઓ મળે ત્યાંથી જ તુલનાત્મક પદ્ધતિનું કાર્ય શરૂ થાય છે. તુલનાત્મક અભ્યાસથી હુપ્ત ભાષાનાં ચબ્દો તથા વ્યાકરણ-સ્વરૂપો શોધી શકાય છે; પરંતુ તેઓ ખરેખર કેવા રીતે બોલવાના હશે એ શોધવું અશક્ય છે. વળી મૂળ હુપ્ત ભાષામાં બોલીનેદો હોય તો પણ તુલનાત્મક પદ્ધતિનું કાર્ય ધણું મુશ્કેલ બની રહે છે.

ઉદાહરણ તરીકે આપણે આદિમ ભારતીય-યુરોપીય ભાષા જ લઈએ; જેમાંથી હાલની તમામ આર્ય ભાષાઓ બીનરી આવી છે. એનો કોઈ લિખિત અવશેષ પ્રાપ્ય નથી એટલે એને પુનર્જીવિત કરવાનો એક માત્ર માર્ગ આ તુલનાત્મક પદ્ધતિ છે. સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, ભારતીય-ઈરાની, જર્મન, તોખારી વગેરે ભાષાઓ આ જ આર્યકુળની ભાષાઓ છે.

આ ભાષાને સજીવન કરવામાં તુલનાત્મક પદ્ધતિ ફરી જે કાર્ય કરે છે તેનું એક ઉદાહરણ નેકેએ.

: ગ્રીક :

: સંસ્કૃત :

હેસ્ટાર્થ (Hestai), ઘાસો (તે એવું છે)

આવા જ બીજાં રૂપો સરખાવતાં એમ પુરવાર થાય છે કે ગ્રીકમાં જ્યાં 'આઈ' છે ત્યાં સંસ્કૃતમાં 'એ' થાય છે.

એ જ રીતે ગ્રીકમાં 'એ'ની જગ્યાએ સંસ્કૃતમાં 'આ' લેવા: મળે છે.

: ગ્રીક :

: સંસ્કૃત :

(તથેસિ (Tithesi)

દર્શાવે

એક જ મૂળમાંથી જિતરી આવેલા આવા અનેક શબ્દો શોધ્યા પછી વિદ્વાનો એનો મૂળ શબ્દ શોધી કાઢે છે. તદ્દનુસાર સં. 'એ' અને ગ્રી. 'આઈ'નું મૂળ તેઓ આદિમ ભારતીય-યુરોપીય 'આઈ' માં જુએ છે. ગ્રીક 'સ્ત' અને સં. 'સ્ત'ના મૂળમાં આદિમ ભાષાનો 'સ્ત' જ હશે; જ્યારે ગ્રીક 'એ' અને સં. 'આ'ના મૂળમાં આદિમ ભાષાનો 'એ' હશે એમ પુરવાર કરવામાં આવે છે. એ મુજબ આદિમ ભારતીય-યુરોપીયમાં 'એસ્તાઈ' (તે એસે છે) એવો શબ્દ પ્રયોગ હશે એવા નિષ્કર્ષ ઉપર તેઓ આવે છે.

ભાષાઓનું વર્ગીકરણ અને વિવિધ ભાષાકુળો

ભાષાઓમાં બે પ્રકારનું સામ્ય દેખાય છે : એક સંબંધતત્વ એથવા તો રૂપોનું અને બીજું અર્થતત્વનું. 'કરજો', 'જાજો', 'ખાજો', 'પીજો'માં 'જો' પ્રત્યય દ્વારા સંબંધતત્વની સમાનતા છે; જ્યારે અર્થતત્વમાં ફરક છે. બીજી તરફ, 'કરજો', 'કરો', વગેરેમાં અર્થતત્વ એક જ છે; જ્યારે સંબંધતત્વ ભિન્ન છે જુદી જુદી ભાષાઓનું સંબંધતત્વની દૃષ્ટિએ થતું વર્ગીકરણ 'સ્વરૂપમાન' કે 'આકૃતિમૂલક' કહેવાય છે; જ્યારે અર્થતત્વની દૃષ્ટિએ થતું વર્ગીકરણ "એતિહાસિક" કે 'કુળમૂલક' કહેવાય છે.

આકૃતિમૂલકતા બે પ્રકારો:

(૧) અયોગાત્મક (Isolating) : અયોગાત્મક ભાષામાં દરેક શબ્દ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે. વાક્યમાં વાપરતી વખતે શબ્દમાં વિકાર ન થાય.

"રામ અને ગોવિંદ જાય છે."

આમાં શબ્દના કેમ ઉપરથી જ અર્થબોધ થાય છે. અયોગાત્મક ભાષાનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ ચીનાઈ ભાષામાં જોવા મળે છે. એમાં પ્રત્યેક શબ્દનું અસ્તિત્વ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર જ રહે છે. નામ, ક્રિયાપદ, વિશેષણ વગેરે પ્રકાર પણ વાક્યમાં વપરાય એના ઉપરથી જ નક્કી થાય. અમુક શબ્દ અર્થતત્વ બનાવે છે કે સંબંધતત્વ વાક્યમાંના સ્થાન ઉપરથી જ નક્કી થાય. ઉ. ત. 'ત'

ક્ષરી શબ્દનો અર્થ 'મોટું' 'મોટા થવું', 'મોટાઈ', 'વધારે', ઇત્યાદિ થાય.

(૨) યોગાત્મક (Agglutinating) : યોગાત્મક ભાષાઓમાં સંબંધનત્વ અર્થતત્ત્વ સાથે જોડાયેલું હોય છે. 'યોગાત્મક'ના વળી ત્રણ વિભાગો પડે છે : (૧) અન્વિષ્ટ (૨) નિષ્ણ્ટ અને (૩) પ્રવિષ્ટ.

અન્વિષ્ટ યોગાત્મક (Analytical) માં અર્થતત્ત્વ સાથે સંબંધનત્વ જોડાય, પરંતુ બંનેનું અસ્તિત્વ રખાઈ દેખાય. ઉ. ત. ભાતીય ભાષાઓ : સન્નતતા, 'કરશે', 'કરતી'.

આનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો તુર્કી ભાષા છે. એમાં 'મેવ' નો અર્થ છે 'પ્રેમ કરવો'. એ ઉપરથી, 'મેવ+મેશ્' = 'પ્રેમ કરવો'; 'સેવ+ઈશ+મેશ્' = 'પરસ્પરને પ્રેમ કરવો'; 'સેવ+દિર+મેશ્' = 'પ્રેમ કરાવવો' વગેરે.

અન્વિષ્ટ યોગાત્મક ભાષાઓમાં સંબંધનત્વ ન્યાં જોડાય છે એના ઉપરથી એના ચાર વિભાગો પાડી શકાય છે : (૧) પૂર્વયોગાત્મક (૨) મધ્યયોગાત્મક (૩) અંતયોગાત્મક અને (૪) પૂર્વ-અંતયોગાત્મક.

વિષ્ણ્ટ યોગાત્મક (Synthetic) ભાષાઓમાં સંબંધનત્વ જોડવાથી અર્થતત્ત્વવાળા શબ્દમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઉ.ત.નીતિ> નેતિક, કુંતી> કૌન્તેય. ઇત્યાદિ આર્ષકુળની ભાષાઓ મુખ્યત્વે વિષ્ણ્ટ યોગાત્મક છે. અરબી ભાષા પણ આ વર્ગની જ છે.

પ્રવિષ્ટ યોગાત્મક (Polysynthetic) ભાષાઓમાં સંબંધનત્વ અને અર્થતત્ત્વ પરસ્પર એવાં પ્રગાઠ રીતે એકરૂપ થઈ જાય છે કે એને જુદાં પડવાં અસંભવિત છે. ઉ. ત. શિશુ> શૈશવ, ઝડજુ> આજીવ એરકીમે ભાષાઓ એટલી તો પ્રવિષ્ટ સ્વરૂપની છે કે એમાં આખું ને આખું વાક્ય જ એક સમાસ રૂપ હોય છે. અમેરિકાના આદિવાસીઓની ભાષા પણ મુખ્યત્વે આ સ્વરૂપની છે.

આવા વર્ગીકરણ છતાં, કેઈ પણ એક ભાષાને ચુસ્તપણે-
કાઈ એક જ વર્ગમાં મૂકી શકાતી નથી; એટલે કેટલાક વિદ્વાનો
આવા વર્ગીકરણને હિચિત નથી માનતા. સામાન્યતઃ બધી જ ભાષા-
ઓમાં થોડાં લક્ષણો આ વર્ગનાં, તો થોડાં લક્ષણો વળી બીજા વર્ગનાં,
એમ બધાં લક્ષણો મળી આવે છે. એટલે પ્રમાણુને આધારે જ આવું
વર્ગીકરણ માન્ય કરી શકાય.

ભાષાઓ યોગાત્મક પ્રતિલિપ્તમાંથી ત્રિલિપ્ત, ત્રિલિપ્તમાંથી અત્રિલિપ્ત,
અત્રિલિપ્તમાંથી અયોગાત્મક એવાં સ્વરૂપ ધારણ કરતી કરતી વળી પાછી
એથી જોડતી રીતે પ્રતિલિપ્ત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ભાષાની ઉત્ક્રાંતિનું
ચક્ર ફરતું રહે છે. પ્રત્યયો કે અનુસર્ગો મૂળ તો સ્વતંત્ર શબ્દો હોય
છે; જે કાળક્રમે પ્રત્યય બની જતાં ભાષાનું સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં અત્રિલિપ્ત અને ત્રિલિપ્ત બંને સ્વરૂપનાં
લક્ષણો જોવા મળે છે. વિલક્ષિતપ્રત્યયો બાબતમાં તેનું સ્વરૂપ ત્રિલિપ્તને
વધુ મળતું છે. જૂના વખતમાં વિલક્ષિતના અર્થોવાળા શબ્દો હતા
તે ધસાઈ જઈ પ્રત્યયરૂપે જોડાતાં ત્રિલિપ્ત સ્વરૂપ સર્જાયું છે. હવે એ
પ્રત્યયો સ્વતંત્ર રીતે વપરાતા નથી : ' માણસને, ' ' માણસથી ',
' માણસનું ', ' માણસમાં, ' માણસમાંથી ' ઇત્યાદિ. ક્રિયાપદનાં
રૂપો જોતાં અત્રિલિપ્ત સ્વરૂપનું પ્રમાણ વધુ દેખાય છે : ' કરું ' હશે,
' કરે છે ', ' કરતું હતું ', ' કરું હોત ' વગેરે ; જો કે એમાં
ત્રિલિપ્ત રૂપો પણ છે જ : ' કરે ', ' કરશે ', ' કરું ', ' કરું ' વગેરે.

ભાષાકુળો : ✓

આને દુનિયામાં લગભગ સો જેટલા ભાષાકુળોની ભાષાઓ
બોલાય છે. ભાષાઓની સંખ્યા આશરે બે હજારની કલ્પવામાં આવે
છે. આ ભાષાકુળો વચ્ચે પણ બે પંદર પર સંબંધ સ્થાપિત થાય તો
કુળોની સંખ્યા ઘટે. કેવળ શાબ્દિક સામ્યથી કુલગત સંબંધ

ન થઈ શકે. શબ્દસામ્ય આકસ્મિક પણ હોય અથવા તે આદાન-પ્રદાનનું પરિણામ હોય. એ દષ્ટિએ વ્યાકરણગત સંબંધો વધુ મહત્ત્વના બની રહે છે. આત્મારે એ કુળો વચ્ચેનો સંબંધ શોધવાના વિદ્વાનો પ્રયાસ કરી જ રહ્યા છે. ઉ. ત. ઊરાલ-અલ્ટાઈ કુળનો દ્રાવિડ કુળ સાથેનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. ઈન્ડો-યુરોપિયન અને સેમેટિક ભાષાકુળો વચ્ચે સમાનતા વરતાય છે. તે એ સિદ્ધ થાય તો આ એ મહાન કુળો એક જ ભાષામાંથી જિનરી આવેલાં સિદ્ધ થાય. આજે સંસ્કૃત, ભારતીય ભાષાઓ, ગ્રીક, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ આદિ યુરોપીય ભાષાઓ ને ઈરાની ભાષા એક જ કુળની ગણાય છે. તેમ અરબી ભાષાઓ પણ એક જ કુળમાં ગણાવા માંડે.

વર્તમાન ભાષાકુળોમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે :

૧. **અમેરિકી વર્તુળ :** અમેરિકા ખંડના આદિવાસીઓ, એસ્કીમો, કેનેડા, મેક્સિકો અને દક્ષિણ અમેરિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષાઓ.

૨. **પ્રશાંત મહાસાગર વર્તુળ :** પ્રશાંત તથા હિંદી મહાસાગરના તમામ ટાપુઓની ભાષાઓ. આ વર્તુળની ભાષાઓમાં વાક્યરચના તથા પદરચનામાં ખૂબ જ સામ્ય છે. ધ્વનિસિન્નતા પણ ભાષાની એકતામાં આડે આવે તેની નથી. આ ભાષાઓ થોંગાતમક અસ્થિષ્ઠ છે. એમાં મલાયા, જાવા, બોનિયા, સુમાત્રા, ફિલિપીન્સ, ફોર્મોસા, માડાગાસ્કર, વગેરે વિસ્તારોની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે. સુમાત્રા અને માડાગાસ્કર વચ્ચે ૨૦૦૦ માઈલનું અંતર હોવા છતાં ભાષા એક જ કુળની છે એ એક ઐતિહાસિક રહસ્ય તથા આશ્ચર્ય છે. જાવા, સુમાત્રા, બાલી ઈ. ટાપુઓની ભાષા ઉપર સંસ્કૃત ભાષાની જગજગત અસર છે. સંદેરો તથા વ્યક્તિઓનાં નામ સંસ્કૃત ઉપરથી જિતરી આવેલાં સવિશેષ મળે છે.

આફ્રિકી વર્તુળ :

અમેરિકી આદિવાસીઓની અપેક્ષાએ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની

ભાષા વધુ વિકસિત અને સમૃદ્ધ છે. આફ્રિકામાં ચાર ભાષાકુળો છે :
 (૧) બુશમેન (૨) બાંટુ (૩) સુદાન અને (૪) સેમેટિક. બુશમેન
 દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોલાય છે. બાંટુ આખાય દક્ષિણ ખંડનું ભાષા-
 કુળ છે; જેમાં ઝુલુ, સેસુનો, કાંગો, કાફિર વગેરે ભાષાઓનો સમાવેશ
 થાય છે. બાંટુ ભાષાઓ મધુર હોય છે. એમાં જોડિયા વ્યંજનો હોતા
 નથી. મુડાન કુળમાં સેનેગલ, ઈવ, મધ્ય આફ્રિકા અને નાઈજીયા
 ઉપરના પ્રદેશની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે. સેમેટિક કુળની
 ભાષાઓ બોલનારી પ્રજાઓ મુખ્યત્વે નૈઋત્ય એશિયાની છે. એની
 મુખ્ય ભાષા અરબી છે; જેણે આફ્રિકામાં પણ પમપેસારા કર્યો છે.

સેમેટિક કુળ : એનો બે ભાગ છે : (૧) પૌરસ્ત્ય (૨) પાશ્ચાત્ય.
 પૌરસ્ત્ય કુળમાં બેબિલોનિયા અને એસીરિયાની ભાષાઓનો સમાવેશ
 થાય છે; જે ઘણા જ પ્રાચીન મૂળવાળી છે, પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં યહૂદી,
 આર્મેનિયન તથા અરબી મુખ્ય છે.

ઉરાલ-અલ્ટાઈ કુળ :

આર્યકુળ પછી વિસ્તારમાં આ કુળ બીજો નંબરે આવે છે.
 ઉરાલ કુળમાં ફિનલેન્ડ, સ્વીડન, હંગેરી વગેરેની ફિન્લીશ, હિયિયન
 ઈત્યાદિ તથા અલ્ટાઈમાં તુર્કસ્તાનથી માંડીને સાઈબેરિયા સુધીની
 તુર્કી, મોંગોલી વગેરે ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.

ચીની કુળ :

ચીન, ટાઈવાન-ચીન, કાંબોડિયા, ટોનકિન, થાઈલેન્ડ, નિખેટ,
 અને બ્રહ્મદેશનો ભાગ એ આ કુળની ભાષાઓ છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ
 આર્યકુળ પછી આ કુળ બીજો નંબરે આવે છે. આ દેશો ઉપર
 વર્ષો સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર રહી છે. બ્રહ્મદેશ અને થાઈ
 લેન્ડની તો ધર્મિક ભાષા પાલિ છે.

ચીની ભાષા-સાહિત્ય તથા લિપિ ખૂબ જ પ્રાચીન છે. ચીની
 ભાષાનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) એકાક્ષરી શબ્દો.

(૨) શબ્દોનો અર્થવાળો અને અર્થ વગરનો ભાગ.

(૩) વાક્યમાં શબ્દોના સ્થાનનું મહત્ત્વ

(૪) શ્રુત્તારનું મહત્ત્વ.

(૫) વ્યાકરણનો અભાવ.

આમાં શબ્દરૂપ્યા બહુ જ ઓછી છે, વધુમાં વધુ આહ્સો-
નવસો; છતાં અનેક નવા શબ્દો બનાવી લેવામાં આવે છે. શ્રુત્તાર-
રથી એ કામ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ચીની જોટકું સૂરભેદનું મહત્ત્વ
અન્ય ઠાઠ ભાષામાં નથી.

ભારતીય ભાષાઓનાં આર્યેતર કુળો :

મુંડા : જંગલી તથા પહાડી પ્રદેશોમાં મુંડા ભાષા બોલનારા
લોકો રહે છે. આર્યો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલાં આ ભાષા ભારતના
પ્રદેશમાં બોલાતી હતી. 'મુંડા' શબ્દનો અર્થ 'મુખી' થાય છે.
એક જમાનામાં મુંડા જાતિ આખા ભારતમાં ફેલાયેલી હતી. દ્રાવિડ
જાતિ અને પછી આર્ય જાતિએ આવીને એ લોકોને જંગલો તથા
પહાડોમાં ભગાડી મૂક્યા. આજે છોટાનાગપુર, મધ્ય ભારત, ઉત્તર
મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસના અમુક જિલ્લાઓમાં, પશ્ચિમ બંગાળ
અને બિહારના પહાડી તથા જંગલો વિસ્તારોમાં, હિમાલયની તળેટીમાં
સિમરના સુધી આ ભાષા બોલાય છે. 'શમર' જાતિનો જે ઉદ્ભવ
'રામાયણ' તથા 'કાદંબરી' માં આવે છે એ પણ મુંડા જાતિની
જ એક પેઠા-જાતિ હતી.

મુંડા ભાષાઓ અલિપ્ત યોગાત્મક છે. એની કેટલીક વિશિષ્ટ-
તાઓનો આર્ય તથા દ્રાવિડ ભાષાઓ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે. ઉ. ત.
'અમે' અને 'આપણે' નો સિન્ન પ્રયોગ આપણને મુંડા જાતિ
પાસેથી મળ્યો છે.

૧. આ કુળની મુખ્ય મુખ્ય ભાષાઓ 'સાંયાલી', 'મુંડારી', 'શખર', 'કેનાવરી' ઇત્યાદિ છે. આપણા સઘળા સ્વરો અને સ્પર્શ વ્યંજનો મુંડામાં છે. સગ્રોષ, અધોષ, અદ્યપ્રાણ, મદ્યાપ્રાણ ધ્વનિઓ એમાં છે. નામ, ક્રિયાપદ જેવા વિભાગો નથી. સંદર્ભ અનુસાર શબ્દોનો અર્થ કરી લેવાનો હોય છે. એકનો એક શબ્દ નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ વગેરે બની શકે.

દ્રાવિડી : સંસ્કૃત શબ્દ 'દ્રવિડ' ઉપરથી આ ભાષાઓને 'દ્રાવિડી' કહેવામાં આવે છે. 'તામિળ' શબ્દ પણ આ 'દ્રવિડ' ઉપરથી જ બનેલો છે. ભારતમાં આર્યકુળની ભાષાઓ પછી બીજો નંબરે મહત્વની ભાષાઓ દ્રાવિડી છે. એનું મુંડા કે આર્ય ભાષાઓ સાથે સામ્ય નહિવત્ છે. આ ભાષાઓ અસ્પૃશ્ય યોગાત્મક સ્વરૂપની છે.

દ્રાવિડી કુળમાં કુલ ૧૪ ભાષાઓ છે : તામિલ, મલયાલમ, કન્નડ, તેલુગુ, ટોડા, ગોંડી, ખાદુર્ધ વગેરે. 'ખાદુર્ધ' વિશે જાણવા જેવું એ છે કે એ દ્રાવિડ કુળની હોવા છતાં બહુમીસ્તાનમાં બોલાય છે. બીજી ભાષાઓ મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતમાં બોલાય છે.

આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતમાં દ્રાવિડી ભાષાઓનો પ્રભાવ હતો. આથી આર્ય ભાષાઓએ પણ આ ભાષાઓનાં કેટલાંક તરો અપનાવ્યા છે. મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ આપણે દ્રાવિડી પાસેથી લીધા. પરસર્ગી-ખાસ કરીને નામ અને સર્વનામનાં વિધારી રૂપ પછી લગાડાય છે એ દ્રાવિડી પ્રભાવનું જ પરિણામ છે. બીજી આર્ય ભાષાઓની અપેક્ષાએ કદંતોનો વધુ પ્રયોગ પણ દ્રાવિડીને જ આજારી છે.

દ્રાવિડીમાં, ખાસ કરીને તામિલમાં શબ્દારોએ સગ્રોષ વ્યંજન નથી આવતો અને શબ્દની વચમાં આવતો એકલો વ્યંજન કે અનુનાસિક પછી આવતો વ્યંજન સગ્રોષ જ હોય છે. આથી જ તામિલમાં 'દંત' નું 'તંદમ્' થઈ ગય છે.

નર-નારીનો ભેદ એ અતિદર્શક ચબ્દો બોડીને બનાવવામાં આવે છે. વચ્ચે બે જ છે અને વિલક્ષિતઓ પરસ્પરો બોડીને બનાવવામાં આવે છે.

આર્ય-કૃષ્ણ; આદિમ ઈંડો-યુરોપિયન ભાષામાંથી નીકળેલું આ કુળ આજે જગતમાં મોટામાં મોટું અને સૌથી વધુ સુસંસ્કૃત પ્રજાઓની ભાષાઓનું કુળ છે. સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલાં તમામ ભારતીય ભાષાઓ, અવેસ્તી (ઈરાની), ગ્રીક, જર્મન, લેટિન, ફ્રેંચ, રુસિય, આર્મેનિયન, આલ્બેનિયન, તેમજારી અને હિંદી-ઉર્દૂ આ બધી જ ભાષાઓનું કુળ આવડેલું છે.

ગુજરાતી ભાષા આ જ કુળની ભાષા હોઈ, આ કુળ વિશે અંક-૨, 'ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ તથા વિકાસ' ના પ્રારંભમાં વિગતે માહિતી આપવામાં આવી છે (પ્રકરણ-૧૧)

ભાષા અને લિપિ - ખૂબ દુર્લભ ૫

ભાષા માનવસમાજનું એક અનિવાર્ય અંગ છે; લેખન અથવા લિપિ માટે એમ કહી શકાય નહીં. ભાષાની અપેક્ષાએ લેખન ઘણી અર્વાચીન શોધ છે. પોતાનું બોલેલું જાણી રાખવાની અથવા તે સાંભળનાર માણસ અનુપસ્થિત હોય ત્યારે એને કંઈક જણાવવાની અર્થોત્ સંદેશો આપવાની ઇચ્છામાંથી લેખન-પ્રક્રિયાનો ઉદ્ભવ થયો. હશે તેમ કહી શકાય. લેખનકળાએ જ આપણો ઇતિહાસ જાણી રાખવામાં મદદ કરી છે, એટલે લેખન ઐતિહાસિક કાળની નીપજ છે એમ પણ કહી શકાય. લેખનનો પ્રચાર હજી ચલુ જ છે. હજી ઘણી ભાષાઓ બોલાય છે, પરંતુ લખાતી નથી. આફ્રિકન ભાષાઓને એની પોતાની લિપિ નથી. ભાષા માટે લેખન અનિવાર્ય નથી. અલખત, સુધરેલા સમાજ માટે લગભગ ભાષા જોટલી જ અગત્ય લેખનની પણ છે, પરંતુ એ અગત્ય માનવીય સંસ્કૃતિ પસંદ છે, રચ્ય ભાષા પસંદ નથી. ભાષા ગમે તે લિપિમાં લખાય એથી ભાષામાં ખુદમાં કશો ફેર પડતો નથી. લેખન વગરની ભાષા પણ સંસ્કારી પ્રજાઓની ભાષા જોટલી જ વ્યવસ્થિત અને સુવિકસિત હોય છે. ગુજરાતી ભાષા માટે ગુજરાતી લિપિ કદાચ વધુ અનુકુળ હશે, પરંતુ અનિવાર્ય તો નથી જ, એથી ભલે, ચીની ભાષામાં એવી બોલીઓ છે, જે સાંભળતાં એકબીજાને ન સમજાય, પરંતુ એની લિપિ એવી છે કે વાંચીને ગમે તે બોલીનું લખાણ લિપિ જાણનાર સમજી શકે.

લિપિ ધ્વનિના લિખિત સંકેતો જ છે. વર્ણો મુખ્યત્વે ધ્વનિ-આમોના પ્રતિનિધિ છે; જે કે પૂરેપૂરી ધ્વનિઆમાનુસારી લિપિ મળતી નથી. ઉ. ત. અંગ્રેજી લિપિમાં કેટલાક ધ્વનિઓ માટે વર્ણ નથી

(‘ધ’ = ‘dh’ લખવો પડે છે.) અને અમુક એક જ ધ્વનિ માટે એક કરતાં વધારે વર્ણસંજ્ઞાઓ છે (ઉ. ત. ‘C’ = ‘ક’ ‘Q’ = ‘ક’ અને ‘K’ = ‘ક’)

લિપિની શોધના મૂળમાં ચિત્રો દોરીને સમજાવવાની ક્રિયા રહેલી લાગે છે. ઉ. ત. ‘સાપ’ વિશે કાઈકે અનુપરિચિત વ્યક્તિને જણાવવું હોય તો ‘સાપ’નું ચિત્ર મોકલી આપવામાં આવે. પછી ‘સાપ’નું ગમે તેવું ચિત્ર પણ ‘સાપ’ શબ્દની સંજ્ઞા તરીકે વપરાય. આગળ જતાં ‘સાપ’નું ચિત્ર સંપૂર્ણ ‘સાપ’ માટે ન રહેતાં ફક્ત ‘સ’ ધ્વનિ માટે જ વપરાતું થાય. તો પછી એની બાજુમાં ‘આ’ ની સંજ્ઞા દર્શાવતું ચિત્ર અને એ પછી ‘પ’ની સંજ્ઞા દર્શાવતું ચિત્ર મૂકવામાં આવે તો જ આખા શબ્દ ‘સાપ’ની લિખિત સંજ્ઞા તૈયાર થાય. લિપિના વિકાસની પ્રક્રિયા કંઈકે આવી જ હોવી જોઈએ. આજે ચિત્રલિપિના (Picture-writing) પ્રાચીન અવશેષો મળી પણ આવે છે. ઉપરાંત, લિપિ વગરની ભાષાઓ બોલતા માણસો (ઉ. ત. રેડ દિગ્ગિનો) ખાસ પ્રકારનાં ચિત્રો મોકલીને તેમની ભાષા નહીં જાણનાર માણસ સાથે પણ વ્યવહાર કરી શકે છે. આમ લિપિનો ઉદ્ભવ ચિત્રમાંથી, ચિત્રો રૂઢિગત કે સંકેતરૂપ અને સાથે સાથે સરળ બનતાં, થયો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય. એક વાર અમુક મુદ્દા કે વર્ણ અમુક ધ્વનિનો રૂઢ સંકેત બની જાય, પછી ચિત્ર સાથેના એના સામ્યનું કશું જ મહત્ત્વ રહેતું નથી. ઉ. ત. પ્રાચીન ઈજીપ્શીઓનો એક લાખનો આકૃતિ દર્શાવવા માટે અળસિયાની સંજ્ઞા વાપરતા.

સ્તુતિવાં લેખન વિકાસનાં પાંચ પગથિયાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે:

- (૧) પ્રથમ ચિત્રપ્રતીકો ૩૬ અને સરળ બન્યાં.
- (૨) તેમણે ધ્વનિના સંકેતોનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.
- (૩) અમુક ચિત્રસંજ્ઞાઓ અમુક વ્યંજનો માટે વપરાવા લાગી.
- (૪) વ્યંજનની એક જ સંજ્ઞા સ્વીકારીને એ દર્શાવવાની બીજી યુક્તિઓનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો.
- (૫) સ્વર્ણ લખવાની શોધ થઈ.

ખંડ-૨

ગુજરાતી ભાષાનો
ઉદ્ભવ તથા વિકાસ

આદિમ આર્ય ભાષા

આ ભાષાને આદિમ ભારતીય-યુરોપીય (Proto Indo-European) ભાષા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આર્ય ભાષા-કુળની તમામ શાખાઓનું મૂળ આ ભાષામાં હોવાનું વિદ્વાને માને છે. લગભગ સમસ્ત ભારત, સમસ્ત યુરોપ, ઇરાન, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા તથા આફ્રિકાના કેટલાક દેશોમાં બોલાતી ભાષાઓ આ ભાષા કુળની જ શાખાઓ છે. આમ દુનિયામાં આજે આ ભાષા-કુળ સખ્યા, વિસ્તાર, સંસ્કૃતિ, પ્રગતિ આદિ તમામ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચતમ સ્થાન ભોગવી રહ્યું છે.

આ ભાષા બોલનારી મૂળ પ્રજા પાંચેક હજાર વર્ષ પૂર્વે એશિયા માઈનરમાં કે એથીયે વ્યાગળ વાયવ્યે કિરગીઝ પ્રદેશમાં, ઈરેન સુમુદ્રની ઉત્તરે વસતી. પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોમાં આ સ્થળ વિષે કોઈ ચોક્કસ ઉલ્લેખો મળતા નથી, પરંતુ આદિમ આર્ય ભાષા અને યુરેશિયાદિ ભાષાઓની તુલનાથી તથા એ વચ્ચેનું આદાન-પ્રદાન જોતાં એમના મૂળ નિવાસસ્થાન વિષે આવા મત ઉપર આવી શકાય છે. હાલના રશિયામાં આવેલા ઉરાલ પહાડોના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા મેદાનોમાં, જંગલોમાં ઘેરા થતા. આર્યોએ આ ઘેરાને વાહન બનાવ્યા અને એ વાહને જ આદિમ આર્યોને પ્રાચીન પ્રજાઓમાં એક મહાન વિજયી પ્રજા તરીકે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાઈ, જવામાં ધણી જ સહાય કરી. વેદની ઋચાઓમાં ઘેરાનું ખૂબ મહત્ત્વ મેળાવામાં આવ્યું છે એનું એક કારણ આ પણ છે. આ જાતિને.

સુમેરી પ્રજા પાસેથી ગાય મળી. સુમેરી શબ્દ 'ગુરુ' માંથી જ આર્થ શબ્દ 'ગેઊરુ' જન્મે છે. આદિમ આર્થ પ્રજા સિકારી હતી. તે પશુપાલન જાણતી, જેનો દક્ષિણની જાતિઓ પાસેથી શીખી.

આ આર્યોની સર્વપ્રથમ એક રાણી છૂટી પડીને પશ્ચિમમાં ગઈ તે હાલના પેાતંડ વિસ્તારમાં રિયર થઈ. બીજી હિદ્રાર્દદ શાખાએ એશિયા માઈનોરમાં ગળ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાર બાદ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૨૦૦૦ના અરસામાં આદિમ આર્યોનું એક મોટું જૂથ વીકળી પડ્યું, જેણે એશિયા માઈનોર ઓળંગ્યું. આ જૂથ હિદ્રાર્દદ સાથે લડ્યું અને એમની વચ્ચે જે સધિ થઈ એની શરતો લખેલી એક તકની મળી આવી છે. એમાં ઈન્દ્ર, મિત્ર, નાસત્ય આદિ ઋગ્વેદી દેવોનાં નામો મળે છે. પ્રાચીન આર્થ પ્રજાનું મળી આવતું આ પ્રથમ જ લખાણ બેબીલોનિયન લિપિમાં લખેલું છે. એનો અર્થ એ થાય કે આદિમ આર્યો લખવાની કળા જાણતા નહોતા. એ તેઓ બેબીલોનિયનો અને સુમેરિયનો પાસેથી શીખ્યા. આ જૂથ એશિયા માઈનોર અને મેસોપોટેમિયા ઓળંગીને ઈરાનમાં પ્રવેશ્યું અને ઈરાનમાંથી એક મોટી રાણી ભારતમાં આવી. અરોચીન પંજાબ, આસપાસ સપ્તસિંધુ નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં વસી રિયર થઈ. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અરસામાં આર્યો ભારતમાં આવી ગયા હશે એમ કહી શકાય છે.

આ કુળની ભાષાઓ સંસ્કૃત, અવેસ્તી, ગ્રીક, લેટિન આદિ છે. વેદોનો આરંભ એશિયા માઈનોરમાં જ થયો હોવો જોઈએ. ત્યાં વેદિક દેવોનાં નામ મળી આવે છે. એશિયા માઈનોર અને મેસોપોટેમિયાથી ઈરાનમાં પ્રવેશતા આર્યોની ભાષા-સંસ્કૃતિ ભારતીય-ઈરાની (Indo-Iranian) તરીકે ઓળખાય છે. આ સંસ્કૃતિ તથા સાહિત્યના ધણા અંશો 'અવેસ્તી', 'પ્રાચીન ઈરાની' તથા કેટલેક અંશે 'પ્રાચીન ભારતીય' ભાષાઓમાં જળવાઈ રહ્યા છે.

આદિમ ભારતીય-યુરોપીય ભાષાના એક પણ લિખિત શબ્દ પ્રાપ્ય નથી. સંસ્કૃત, અવેસ્તી ગ્રીક, લેટિન આદિ પ્રાચીન ભાષાઓની પરસ્પર તુલના કરીને વિદ્વાનોએ એ મૂળ ભાષાના કેટલાક ધ્વનિઓ તથા શબ્દોનું પુનર્જન કરવાનો યત્ન કર્યો છે. એ ભાષાના વિકાસ તથા એમાં પ્રવેશના ગમેલા શબ્દો વગેરે વિશે પણ કીમતી માહિતી પ્રાપ્ત કરી છે.

તુલનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા આદિમ આર્ય ભાષાના ધ્વનિઓ કે શબ્દો કેવી રીતે પુનર્જન થઈ શકે છે એનું એક ઉદાહરણ અચૂંક જોઈ ગયા.

આદિમ આર્ય ભાષા (ભા.ન્યુ.) માં ત્રણ તરવે મુખ્ય હતાં :

(૧) ધાતુ (૨) પ્રત્યયો (Suffixes) અને (૩) અંત્ય પ્રત્યયો (terminations). પૂર્વગતી ઉપસર્ગો (prefixes) નહિ હોય; ઉકારણ કે એ સંસ્કૃત, અવેસ્તી, ગ્રીક વગેરેમાં જોવા મળે છે (ઉ ત. જ + ગચ્છત્); પરંતુ એની અન્ય સાખાઓમાં એનો સંપૂર્ણ અભાવ વરતાય છે.

આ ભાષામાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણો તથા આંકડાઓ હતા. ક્રિયાપદોમાં સકર્મક, અકર્મક ક્રિયાપદો હતા; કૃદતો થતા; કાળનાં ત્રણે સાદા રૂપો થતાં : ભૂત, હાલિષ્ય અને વર્તમાન રૂપો પ્રત્યયો લગાડીને અથવા તેા ધાતુઓને બેવડાવીને બનાવવામાં આવતાં. ધાતુઓ ગણવિકરણવાળાં તેમ જ વિનાનાં બને હતાં. નામધાતુઓ હતાં. કર્મણિ અને પ્રેરક રૂપો પણ બનાવવામાં આવતાં. જુદા જુદા પ્રત્યયો દ્વારા નામ ધાતુઓ તથા અન્ય રૂપો સિદ્ધ કરવામાં આવતાં.

નામની-સર્વનામની આડે વિભક્તિઓ હતી, ત્રણ લિંગ હતાં અને ત્રણ વચન હતાં. સમાસો કરવામાં આવતા. સર્વનામના ત્રણ પુરો હતા. દર્શક તથા પ્રત્યાર્થ સર્વનામો પણ હતાં. આદારે એક સંગ્રહ મુખીના આંકડાઓ વપરાતા.

આદિમ ભાષામાં અવ્યયો હતા, પરંતુ પ્રારંભમાં એનું સ્વરૂપ વેકારી હોવું જોઈએ. ઉ. ત. વેદિક સંસ્કૃતમાં “સ્વસ્તિ”નાં “સ્વસ્તવે” ‘સ્વસ્તિના’ વગેરે રૂપો મળે છે. પછી સંસ્કૃતમાં ‘સ્વસ્તિ’ અવ્યયી બને છે.

આરોહ-અવરોહાત્મક આધાત (pitch-accent) તથા સ્વરાધાત (stress accent) અને સુર (tone) નો ઉપયોગ પણ થતો. પદોની રૂપરચનામાં સ્વરાધાત સદાયમૂલ્ય થતો. સંસ્કૃતમાં જે ગુણ અને વૃદ્ધિ થાય છે એ સ્વરાધાતમાંથી જ જાનરી આવેલી પ્રક્રિયા છે.

એ ભાષામાં સ્વરો, સંયુક્ત સ્વરો અને વ્યંજનો હતા. વ્યંજનો વધુ પ્રમાણમાં સ્પર્શ તત્ત્વવાળા હતા. સંધર્ષી વ્યંજનો ઓછા હતા.

ગ્રીમ, ગ્રેસમેન અને વર્નરના નિયમો :

આદિમ આર્ય ભાષામાંથી જર્મન ભાષાઓમાં થયેલાં ફરિવર્તનો વિષે કેટલાક વિદ્વાનોએ એકસ નિયમો તારવી કાઢ્યા છે, જે આદિમ ભારતીય-યુરોપીય ભાષાના મૂળ ફરિવર્તનો શોધવામાં ખૂબ જ સહાયમૂલ્ય થાય એવો છે. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં ગ્રીમ નામના વિદ્વાને જર્મન ભાષાનું વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું. એમાં તેણે આ નિયમ દર્શાવ્યો :

(૧) આદિમ આર્ય ભાષાનાં ક, ત, પ નું જર્મનમાં અનુક્રમે ખ, થ, ડ થયું.

(૨) આદિમ આર્ય ભાષાનાં ગૂ, હ, બૂ > ક, ત, પ.

(૩) આદિમ આર્ય ભાષાનાં ઘૂ, ધૂ, બૂ > ગૂ, હૂ, બૂ.

ગ્રીમના આ નિયમથી જર્મન શાખાનાં ઘણા વ્યંજનો બામ-તરફ સમાધાન થઈ ગયું, પરંતુ ખુદ ગ્રીમને જ લાગ્યું કે એમાં ઘણા અપવાદ રહી ગયા હતા. એમાં એક અપવાદ એવો હતો કે આદિમ ‘હ,’ ‘બૂ’ નો જર્મન શાખામાં ત. પ થાય, પરંતુ ‘બિઉડ’.

‘બાઈન્દ’, ‘દાબ્સ’, વગેરે શબ્દોમાં આદિમ ‘દ’, ‘બ’ કાયમ રહે છે.

આ અપવાદનું નિરાકરણ હર્મન ગ્રેસમેન નામના વિદ્વાને કયું. એણે એવું સિદ્ધ કર્યું કે સંસ્કૃત અને ગ્રીક ભાષાઓના એક સ્વક્રીય નિયમ મુજબ, જો આદિમ આર્ય ભાષામાં ધાતુના આદિ અને અંત બંને સ્થાનો ઉપર મહાપ્રાણ ધ્વનિ હોય તો આ ભાષાઓમાં એક મહાપ્રાણ અલ્પપ્રાણ બની જાય છે. એથી જર્મન શાખાના ‘બિઉદ’ (સં. ઘોષ), ‘બાઈન્દ’ (સં. વન્થ) અને ‘દાબ્સ’ (સં. દમ્)નાં આદિમ સ્વરૂપ ‘બેઉધ્’, ‘બેન્ધ્’ ‘ધોમ્’ હોઈ શકે. સંસ્કૃત અને ગ્રીક પ્રાચીનતર ભાષાઓ હોવાથી એવી અટકળ પણ કરી શકાય કે આદિમ આર્ય ભાષાઓની જ આ બે અવસ્થાઓ હોઈ શકે : (૧) જ્યારે ધાતુમાં બે મહાપ્રાણ રહેતા (૨) જ્યારે ધાતુમાં એક જ મહાપ્રાણ રહી શકતો.

ગ્રીમના નિયમાનુસાર આદિમ આર્ય ભાષાના ક, ત, પ નું જર્મન શાખામાં અનુક્રમે ખ, થ, ફ, થયું જોઈએ, પરંતુ કેટલાક શબ્દોમાં ક, ત, પ નું અનુક્રમે ગ, દ, બ થયું હોવાનું સમજાય છે. આ અપવાદ સમજાવતો નિયમ કાર્લ વર્નર નામના વિદ્વાને રોધી કાઢ્યો. વર્નરના નિયમ મુજબ જો આ ધ્વનિઓના પૂર્વ વર્ણ ઉપર સ્વરભાર હોય તો ગ્રીમના નિયમ મુજબ ક, ત, પ > ખ, થ, ફ થાય, નહિ તો અનુક્રમે ગ, દ, બ થાય, અને મ > રૂ પણ થાય. અર્થાત્ આ ધ્વનિપરિવર્તનનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

ક, ત, પ > ખ, થ, ફ > ગ, દ, બ > મ, રૂ.

ભારતીય-ઈરાની ભૂમિકા (Indo-Iranian)

ભાષાઓનો વિકાસ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રક્રિયાઓને આભારી છે. આ ત્રણે પ્રક્રિયાઓ પ્રત્યેક ભાષામાં આપોઆપ સતત ચાલી રહે જ છે : (૧) જૂનીના કેટલાંક તત્વોને નાબૂદી રાખે (૨) અમુક તત્વોને ફેરવે દે, અને (૩) નવાં નવાં તત્વો ઉત્પન્ન કરતી રહે. આ પ્રક્રિયાઓ મુજબ, આદિ ભારતીય-યુરોપીય ભાષા પણ, પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં વિભક્ત થયેલી ટોળાઓની પોતપોતાની ભાષા તરીકે વિકાસ પામી રહી. ઉપર દર્શાવેલી પ્રક્રિયાઓ દરેક ભાષામાં જુદી જુદી રીતે થાય, પરંતુ કોઈ ચોક્કસ ભાષા, જ્યારે કોઈ ચોક્કસ ભાષાસમાજમાં બોલાતી હોય ત્યારે પરિવર્તનો પણ એ ભાષા પૂર્ણતા બધા જ ધ્વનિઓનાં ધ્વનિદીઠ એકસરખાં જ થાય અને જો એ જ ભાષાસમાજ વિલક્ષિત થાય અને પરસ્પર સંપર્ક સંપત્તર તૂટી જાય તો પછી ધ્વનિપરિવર્તનો પરસ્પર સ્વતંત્ર રીતે જ થાય એ પણ ભાષાના વિકાસનો એક મહત્વનો નિયમ છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ આદિ ભારતીય-યુરોપીય બોલતી પ્રજાની જે એક મોટી ટોળા ધરાવતાં આવીને રિયર થર્ષ એની ભાષા ક્રમે ક્રમે બદલાઈને ભારતીય-ઈરાની ભૂમિકામાં પ્રવેશી.

આ ભૂમિકા આર્યકુળની એક મહત્વની શાખા છે. એમાં આર્ય જાતિનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તથા સંહિતા ઇ. સ.

‘પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીના ગાળાની ગણાય. અવેસ્તા ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ ના અરસાનો ગ્રંથ છે. ઇરાનમાં આવી વસેલાં આર્ય-કુટુંબોમાં ‘પરશુ’ કુટુંબ મુખ્ય હોવું જોઈએ; જેના ઉપરથી ‘પારસી’ કે ‘ફારસી’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન કરી શકાય છે. વૈદિક સાહિત્યનો પાયો આ જ ભૂમિકામાં નાંખાયો. આજે ઋગ્વેદમાં આ જ ભૂમિકામાં રચાપણી ફટલીક ઋચાઓ મળે છે; જે કે એતું ભાષાકીય સ્વરૂપ બતાવેલું ગયું છે. આ ભૂમિકામાં, આર્યોએ આર્યેતર પ્રજાઓ પાસેથી ઉછીના લીધેલા શબ્દો પણ મળી આવે છે.

‘ભારતીય ઇરાની’ ભાષાનાં મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

(૧) આદિમ આર્ય ભૂમિકામાં જે ત્રણ મૂળ ડ્રસ્વ સ્વરો અ, ઐ, ઓ હતા તેનો એક જ અસ્વરિત ‘અ’ કાર અને દીર્ઘ અ, ઐ, ઓ હતા તેનો એક જ સ્વરિત, ‘અ’ બની રહ્યો.

(૨) સંયુક્ત સ્વરોની સખ્યા છની થઈ ગઈ: ઐ, ઓ, અર્, અલ, અમ્, અન્. આદિમ આર્ય ભાષામાં ય્, ર્, લ્, વ્, મ્ અને ન્ પણ સ્થાન ગ્રમાણે સ્વર અથવા વ્યંજન ગણાતા. કાલક્રમે મ્ અને ન્ સ્વર તરીકે હુપ્ત થયા અને એમનો ‘અ’ આદેશ થઈ ગયો. ‘ઋ’ અને ‘ૠ’ ની સ્વરરૂપ ધ્વનિસંજ્ઞા જુલાઈ ગઈ.

(૩) અસ્વરિત (neutral) ‘અ’ નો ‘ઈ’ બની ગયો.

(૪) ઈ, ઉ, ર્ અને કે પછી આવતો ‘સ્’ (દન્ત્ય) આ ભૂમિકામાં ‘શ્’ (તાલવ્ય) થઈ ગયો.

(૫) ક્ષ્, ખ્, ગ્, ઘ્ ભારતીય ઇરાનીમાં ફ, ખ્, ગ્, ઘ્ બની ગયા, અર્થાત્ એમાંનો ઓષ્ઠ્ય ધ્વનિ નષ્ટ થયો. એમાંથી જે

ધ્વનિઓ ઈ, એ સ્વરો પૂર્વે આવતા એ ચૂ, છૂ, જૂ, ઝૂ બની જતાં, તાલબદ્ધ ધ્વનિઓ વિદ્યમા.

આ ભારતીય-ઈરાની શાખામાંથી જ પ્રાચીન ભારતીય ભાષા (Old-Indian) નો ઉદ્ભવ થયો છે એથી ‘અવેસ્તી’ અને ‘સંસ્કૃત’ ભાષાઓ વચ્ચે ખૂબ જ સામ્ય દેખાય છે. ઉ. ત.

અવસ્તા : યો યથા પુથમ્ તઉરુનમ્હઓમમ્ વન્દએતા મથો ।
સંસ્કૃત : યો યથા પુત્રં તરુણં છોમં વન્દેત મતર્થ : । ભા-ઈરાનીમાં
‘ટ’ વર્ગના ધ્વનિઓ નિવૃત્ત નહોતા.

પ્રાચીન ભારતીય ભૂમિકા

(Old Indian)

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ના અરસામાં ધરાતમાં દેવપૂજક અને અમુરપૂજક આર્યો વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉદ્ભવ્યું અને દેવપૂજક ટોળાંએ ભારત તરફ પ્રયાણ કર્યું. આર્યકુટુંબો મોટા સમૂહમાં ધીમે ધીમે આગળ વધ્યા હશે એથી આ નિષ્ક્રમણનો ઉદ્દેશ વેદોમાં (ઋગ્વેદમાં) મળતો નથી. પ્રારંભમાં તેઓ પંજાબ અને વાલ્ય સરહદના પ્રદેશમાં આવીને વસ્યા હશે એમ સમજાય છે (સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં). અહીં જ ઋગ્વેદનું આખરી સ્વરૂપ ધરાયું. અહીં આર્યો દ્રાવિડ, મુંડા આદિ જાતિઓ સાથે સંપર્ક તથા સંઘર્ષમાં આવીયા. આથી તેમની ભાષામાં પરિવર્તન થતું રહ્યું. પ્રાચીન ભારતીય ભૂમિકાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ઋગ્વેદ છે. ઋગ્વેદમાં પણ બોલીની સિન્નતા જણાય છે. એ જોતાં એમ કહી શકાય છે કે આર્યો જુદી જુદી ટોળાંઓમાં અહીં આવતા ગયા હશે.

પાણિનિના સમયમાં વૈદિક સાહિત્ય 'છન્દસ' અને સામાન્ય જનની ભાષા 'ભાષા' વચ્ચે ધણે દરક પડી ગયો. બોલીભેદ દૂર કરવાનો ભવ્ય પુરુષાર્થ પાણિનિએ કર્યો. ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત આ ભાષાની ત્રણ શાખાઓ 'ઉદીચ્ય,' 'પ્રાચ્ય' અને 'મધ્યદેશીય' માંથી પાણિનિએ ઉદીચ્યને મહત્ત્વ આપ્યું. એ પછી સદીઓ સુધી પાણિનિના સંસ્કૃતનું પ્રત્યક્ષ રહ્યું. સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રથમ શિલાલેખ ગિરનારનો રુદ્રામનનો ઈ. સ. ૧૫૦નો ગણાય. ત્યારથી ઘગભગ

વ્યંજનો : કંઠ્ય (Velar) : ક વર્ગ
 તાલવ્ય (Palatals) : ચ વર્ગ
 મૂર્ધન્ય (Cerebrals) : ટ વર્ગ
 દંત્ય (Dentals) : ત વર્ગ
 ઓષ્ઠ્ય (Labials) : પ વર્ગ

અધોપ સંધર્ષા (unvoiced fricatives) : સ્, શ્, પ્.
 સધોપ સંધર્ષા : હ્, અધોપ હ્

શુદ્ધ અનુનાસિક : મ્

અર્ધસ્વરો : તાલવ્ય ય્, મૂર્ધન્ય ર્, દંત્ય લ્ અને
 ઓષ્ઠ્ય વ્

(૭) પ્રદાના ત્રણ પ્રકાર પ્રચલિત બન્યા :

નામ : (વિશેષણ, ગુર્વનામ, આંકડા સહિત)

ક્રિયાપદ : (કાળનાં તથા અર્થનાં રૂપો અને કૃદંતો સહિત.)

અવ્યયો : (ક્રિયાવિશેષણ, ઉપસર્ગ, પ્રત્યય, ઉલ્લાસવચી)

જાતિ : ત્રણ, વચન : ત્રણ, વિભક્તિ : આઠ. પુરુષ : ત્રણ. વ્યંજ-
 નાંત નામોની સંખ્યા ધટતી ગઈ, સ્વરાંત નામો વધવા લાગ્યા;
 પ્રત્યયો લગાડીને નામો બનાવવાની રીત પ્રચલિત બની.

ક્રિયાપદના કર્મણિ, કર્તરિ પ્રયોગ થવા લાગ્યા. વિશેષણોનાં
 'ઇવમ્' અને 'તર' લગાડીને તુલનાદર્શક તથા 'ઇઙ્' અને 'તમ'
 લગાડીને શ્રેઃહતાદર્શક રૂપો બનાવાયાં.

અર્ચોચીન લાપાઓના ઉદ્ભવમાં આ ભૂમિકાનાં કૃદંત રૂપોએ
 ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

મધ્યકાલીન ભારતીય ભૂમિકાઓ

(Middle Indian Languages)

આર્ય સંસ્કૃતિના મુખ્ય ધામ વાયવ્ય અને પંચજ પ્રદેશમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા બોલતી રહી, પરંતુ પૂર્વ તથા દક્ષિણ તરફ આર્યો વ્યાગળ વધના રવા તેમ તેઓ અનાર્ય પ્રજાઓ સાથે ભળના ગયા ને નવી નવી બોલીઓ ઝડપભેર વિકસવા લાગી. નજીકના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આર્યોની કાર્મ મોટી ટોળાએ પ્રવેશ કર્યો હશે એમ કૃષ્ણની કથા સૂચવે છે. પૂર્વ તરફ આર્યો સાથે અનાર્યો વધુ સંપર્કમાં ભળ્યા અને પશ્ચિમ સાથેનો સંપર્ક નહિવત્ બની ગયો આથી તે બાજુ ભાષાઝડપભેર બદલાતી ગઈ. યાસ્ક અને પ્રાતિશાખ્યમાં પ્રાચીન ભારતીયના બોલીભેદો નોંધાયા છે અને પાણિનિ તથા પતંજલિએ પણ અપભ્રંશ ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રાદિ પ્રદેશમાં બોલીભેદ પ્રમાણમાં ઓછા ફેરફારવાળા હતા; જ્યારે પૂર્વમાં વધારે ફેરફાર થયા હતા.

સર્વપ્રથમ લોકભાષાનો રચ્ય ઉલ્લેખ આપણને શુદ્ધ અને 'મદ્યાવીરમાં (ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦) મળે છે. આ ધર્મસ્થાપકોએ પોતાનો ઉપદેશ લોકભાષામાં કર્યો હતો, કારણ કે પૂર્વની પ્રજા પ્રાચીન ભારતીય ભાષા સમજી શકતી નહોતી. આ ઉપરથી એમ કળી શકાય કે શુદ્ધ પૂર્વે બસોએક વર્ષથી આ બોલીભેદો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હશે. એને પ્રાચીન માગધી નામે ઓળખવામાં આવે છે, જે કે બીજા અને ત્રીજા ધર્મનો ઝડપી ફેલાવો થતાં, એની મૂળ ભાષાનું જે લિખિત

સ્વરૂપ જળવાયું તે ધણા ફેરફારોવાળું બન્યું. આથી મૂળ સ્વરૂપ ઓછસ રીતે શોધી શકવું મુશ્કેલ બને છે.

આમ છતાં, પૂર્વની એ ભાષા બે મદાન ધર્મોની ધાર્મિક ભાષા બની. એનો સ્પષ્ટ વિખિન ઉલ્લેખ તો આપણને અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે. જો કે આ શિક્ષાલેખોમાંના આદેશો મૂળ માગધીના કોઈ સ્વરૂપમાં જ લખાયા હશે (ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦), પરંતુ જુદાં જુદાં સ્થળોએ એ જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ફાતરવામાં આવ્યા છે.

બૌદ્ધ ધર્મની ભાષા ‘પાલિ’ કહેવાય છે, પરંતુ પાલિનું સ્વરૂપ જોતાં એ પૂર્વની ભાષા નથી લાગતી. અશોક પછી રાજકારણ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર પુનઃ પશ્ચિમમાં આવ્યું આથી પશ્ચિમની સાહિત્યિક ભાષામાં બૌદ્ધ અને જૈન બંને ધર્મોના મૂળ આદેશો અનુદિત તથા સંપાદિત કરવામાં આવ્યા. એ ધર્મોનુસાર અનુક્રમે ‘પાલિ’ અને ‘અર્ધમાગધી’ ભાષાઓ કહેવાઈ. પાલિ બુદ્ધકાલીન ભાષા નથી. અશોકના જ એક લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે અશોકે પૂર્વની, જે ભાષામાં બૌદ્ધ આદેશોનો અભ્યાસ કરેલો એ ભાષા પાલિથી ભિન્ન હતી.

અશોકના શિક્ષાલેખોમાંના જે પશ્ચિમ ભારતમાં (ગિરનાર, સોપારા ઇ.) આવેલા છે એની ભાષા સાથે ગુજરાતીને વધુ સંબંધ છે. ગિરનારનો લેખ સંસ્કૃત અને શૌરસેની પ્રાકૃતની વધુ નજીક છે.

મધ્યકાલીન ભારતીય ભાષાઓને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે :

(૧) પૂર્વ મધ્યકાલીન : (Early Middle-Indian) : ઈ.સ. પૂ. ૭૦૦ થી ઈ.સ. પૂ. ૨૦૦, પ્રાચીન માગધી, અર્ધમાગધી, અશોકના શિક્ષાલેખોમાંના બોલીબેદો, બૌદ્ધગાથાઓ (મનક, ધમ્મપદ) તી પ્રારંભિક પાલિ એમાં ગણી શકાય.

(૨) મધ્ય મધ્યકાલીન (Middle Middle-Indian) : ઈ.સ. પૂ. ૨૦૦ થી ઈ.સ. ૬૦૦, અશોક પંથીનાં કબાણોની પ્રાકૃત, સનાટકોમાંની પ્રાકૃત, જે વગ્ગુચિ, હેમચંદ્ર ઈ. વ્યાકરણકારોએ નોંધી છે એ આ ગણામા આવે.

(૩) અપભ્રંશ : ઉત્તર મધ્યકાલીન (Late Middle-Indian) :- ઈ.સ. ૬૦૦ થી ઈ.સ. ૧૦૦૦

(૧) પ્રથમ ભૂમિકાનાં પરિવર્તનો :

(જ) સંયુક્ત વ્યંજનો પૂર્વે આવેલો દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય અને અમુક સંજોગોમાં સંયુક્ત વ્યંજનો પૂર્વે આવેલો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય :

ઉ. ત. છર્જ > જિજ્જ, પરંતુ સિંહ > સીહ

(ઘ) ઐ અને ઔ નો એ અને ઓ થતો :

વૈહાયસ > વેહાસ (પાલિ), પૌત્ર > પોત્ત (પાલિ)

(૨) બીજી પ્રાકૃત ભૂમિકામાં સ્વરો બાળતમાં ખૂબ જ ગોટાળા થતાં લાગ્યા :

(શ) પ્રારંભમાં આવતા કેટલાક સ્વરો લુપ્ત થયા :

ઉ. ત. ઉદક > દગ, ધ્વનીમ્ > દાણિમ્

(સ) સ્વરમધ્યગત સ્પર્શ વલ્લુનો બહુધા લોપ થતો :

ઉ. ત. કાકઃ > કાઓ, કતિ > કઈ; પરિણામે એકસરખા એ સ્વરો સાથે સાથે આવતા તો એને બદલે એક જ દીર્ઘ સ્વર વપરાતો : આ + આ > આ, ઇ + ઈ > ઈ. લાંબા શબ્દોમાં ખાસ આવું જનતું.

(દ) દંત્ય ધ્વનિ મૂર્ધન્ય થયા :

ઉ. ત. ન્ > ણ, દંશ > ડંશ ✓

પ્રાકૃત ભૂમિકાના સ્થળભેદ પ્રમાણે નીચેના પ્રકારો વિકસ્યા, જે

સાહિત્યિક પ્રાકૃતો (ધાર્મિક બેદ નહિ એવી) તરીકે પણ ઓળખાય છે : (૧) માગધી (૨) મહારાષ્ટ્રી (૩) પૈશાચી (૪) શૌરસેની

માગધી : મગધ પ્રદેશની આ ભાષા હતી. એમાં સંસ્કૃત સુ નો શૂ યતો અને રૂ નો લૂ યતો : સપ્ત > શપ્ત, રાગ્ત > લાગ્ત. પ્રાકૃત જૂ નો યૂ યતો : સં : યથા > પ્રા.જથા > મા. યથા.

સં. અકારાન્ત પ્રથમા એકવચનનો અ પ્રાકૃતમાં એક યતો, પરંતુ માગધીમાં એ યતો અર્થાત્ મૂળના વિસર્ગનો ઉ યવાને બદલે ઈ યતો : સં. દેવ : > પ્રા. દેવે > મા. દેવે. આ ભાષામાં કોઈ સાદિત્ય ઉપસબ્ધ નથી, જ્યારે શૌરસેની અને માગધીના મિથિલરૂપ અર્ધમાગધા પ્રાકૃત જૈન ધાર્મિક સાહિત્યની મુખ્ય ભાષા છે.

મહારાષ્ટ્રી : મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં (દક્ષિણ, વિદર્ભ, વિન્ધ્યાદિ) એક કાળે બોલાતી આ પ્રાકૃત સાહિત્યની અને વિશેષતઃ કાવ્યની ભાષા હતી. સં. નાટકોના ધણા પ્રાકૃત પદ્યસાગો મહારાષ્ટ્રીમાં મળે છે. એમાંથી મરાઠી ભાષા વિકસી. આ પ્રાકૃતમાં બહુ ઉચ્ચ કોટિના સાદિત્યનું સર્જન થયું છે. ' ગાથાસપ્તશતી ' અને ' રાવણવહો ' જેવી, સંસ્કૃત કૃતિઓનો બરાબરી કરી શકે તેવી રચનાઓ આ પ્રાકૃતમાં થઈ છે. એમાં ચરમધ્યગત અર્ધપ્રાણનો લોપ થતો અને મદાપ્રાણનો હુ થઈ જતો :

ઉ. ત. ગચ્છતિ > ગચ્છઙ, કોશ : > કોહો.

પૈશાચી : આર્યોના પ્રવેશ પૂર્વે, ભારતમાં મુંડા ભાષા બોલતી જે જાતિઓ હતી એ સંભવતઃ પાછળથી આવેલા દ્રાવિડોના અવધી ભાગીને પહાડોમાં જઈ વસેલી દ્રાવિડો પછી આર્યો આવ્યા ત્યારે આ જાતિઓ મુખ્યત્વે હિમાલય તથા હિમાલય ભારતના પહાડી પ્રદેશમાં વસતી હતી. આર્યોએ એમને ' વિશત્યો ' સહ્યા અને એમની

ભાષા તથા બોલીઓ પૈશાચી તરફે ઓળખાઈ પ્રાચીન ભારતીય આર્થ ભાષા અને મુંડા ભાષાના મિશ્રણરૂપ આ પૈશાચી પ્રાકૃત હતી.

એમાં સ્વરમધ્યગત સઘોષ ધ્વનિ અઘોષ યદ્ જતા :

ઉ. ત. ગગનમ્ > ગકનમ્ , > રાગ્ન > રાગ્યા

ગુણાદ્યની ' જૃદ્ઘકથા ' પૈશાચી પ્રાકૃતમાં લખાઈ હતી, જે આજે અપ્રાપ્ય છે. એના સ્પષ્ટિપ્ત સંસ્કૃત અનુવાદો ' જૃદ્ઘકથામંજરી ' તથા ' કથાસરિત્સાગર ' મળે છે.

શૌરસેની : પ્રાકૃતોમાં આ એક મહત્વની ભાષા હતી અને ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિને આ પ્રકાર સાથે ગાઢ સંબંધ છે. મધ્યદેશ, અવંતી, સૌરાષ્ટ્ર, મરુદેશ, રાજપુતાના, પંજાબ, સિંધ ઇત્યાદિ વિસ્તારમાં બોલાતી આ પ્રાકૃત લગભગ સંસ્કૃતની સમકક્ષ ગણાય એવી શિષ્ટમાન્ય ભાષા બની રહી. ભારતીય નાટ્ય સાહિત્યનું જન્મસ્થાન પણ શૌરસેની વિસ્તારમાં જ અને સંસ્કૃત નાટકોમાં નીચ પાત્રોના મુખમાં મોટે ભાગે આ શૌરસેની પ્રાકૃત જ મૂકવામાં આવ્યું છે. શૌરસેનીમાં સ્વર-મધ્યગત ત્ , ધૂનો દ્ , ધૂ યદ્ બધા છે :

ગચ્છતિ > ગચ્છદિ, યથા > જથા, પરંતુ સ્વરમધ્યગત દ્ , ધૂ અપરિવર્તિત રહે છે, જલદઃ > જલદો, ક્રોધઃ > ક્રોધો.

અપભ્રંશ : મધ્યકાલીન જૂગિકાની ઉત્તરકાલીન અવસ્થામાં ' અપભ્રંશ ' નામે ઓળખાતો એક ભાષાપ્રકાર ઈ. સ. ની ૭મી સદીમાં તો એક સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે રૂઢ થઈ ચૂક્યો હોય એવા ઉલ્લેખો મળે છે. ' અપભ્રંશ ' ના શબ્દાર્થને તો ' બ્રજતા ' કે ' વિકૃતિ ' સાથે જ સંબંધ છે એટલે સંસ્કૃત કે સાહિત્યિક પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ જે ભાષા આગ્ય કે વિકૃત ગણાઈએને ' અપભ્રંશ ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય. હકીકતે તો કાદંબી ભાષા ' બ્રજ ' નથી હોતી, કારણ કે પ્રત્યેક ભાષા હરપણે

પરિવર્તન પામતી જ રહે છે અને પ્રત્યેક ભાષા, પ્રત્યેક તત્ત્વકર્તૃ, પ્રત્યેક વ્યવહારના માધ્યમ તરીકે એકસરખી જ સંબંધ હોય છે; આમ છતાં, યુગે યુગે અમુક ભાષા શિષ્ટ અને શુદ્ધ મનાતી રહે છે તે જ યુગમાં એ ભાષા બરાબર એ જ પ્રમાણે બોલી નહિ શકનાર પ્રજાઓની, સુખ્યત્વે ગ્રામીણ પ્રજાઓની બોલીઓને અપભ્રંશ કહેવામાં આવી જ છે. આજે પણ એ જ માન્યતા ખુદ ગુજરાતી સહિત પ્રત્યેક ભાષામાં એટલી જ રૂઢ છે. ‘ક્યાં’ ને બદલે ‘આ’ (ચરિત-રીમાં) બોલનાર પ્રત્યે શિક્ષિત વ્યક્તિ દસશે, ખરું જોતાં ‘ક્યાં’ થી જેવો, જેટલો અર્થ વ્યક્ત થાય છે તેવો ને તેટલો જ ‘આ’ ના ઉપયોગથી પણ અવશ્ય થાય છે. સંસ્કૃતના વિશેષમાં પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતના વિશેષમાં અપભ્રંશ આજ મનાતુસાર થયેલાં નામાભિધાનેા કોઈ શકે એમ ‘પ્રાકૃત’ અને ‘અપભ્રંશ’ શબ્દોના અર્થ જોતાં સમગ્ર થાય છે.

અપભ્રંશ ભાષા અને સાદિત્યના ઉદ્ભવ વિષે સ્પષ્ટ રૂપથી માહિતી મળતી નથી, પરંતુ એના ઉપર મહારાષ્ટ્રી-શૌરસેનીનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ વરતાય છે; આમ છતાં, જેટલી પ્રાકૃતો એટલા અપભ્રંશબોદા હતા એવું કહેલાકે વિદ્વાનેાનું માનવું છે. ભામહ તથા દંડીએ તો અનુગમે છટ્ટી, સાતમી સદીમાં ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો પ્રયોગ એક ભાષાવિશેષ તરીકે જ કર્યો છે. સંભવિત છે કે પૂર્વે ગ્રામ્ય, અષ્ટ બોલી ગણાતી આ ભાષાએ ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ વ્યાપક રૂપ પકડ્યું હોય ને છટ્ટી સદી સુધીમાં એક માન્ય સાદિત્યભાષા તરીકે રૂઢ બની હોય. ભામહ, દંડી ઉપરાંત ઉદ્યોતન, સ્વયંભૂ જેવા કવિઓથી માંડીને હેમચંદ્ર જેવા વ્યાકરણકારે અપભ્રંશ ભાષાનો કોઈ એક ભાષાપ્રકાર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે; જ્યારે વ્યાકરણકાર નમિસાધુ ‘ઉપનાગર,’ ‘આગીર’ ને ‘ગ્રામ્ય’ એવા કે બીજા પૈયાકરણો ‘નાગર,’ ‘પ્રાચ્ય,’ ‘પાંચાલ,’ ‘માગધ’ આદિ બોદા દર્શાવે છે એ

મતભેદનો કોઈ ચોક્કસ ખુલાસો મેળવવો અસંભવિત છે. રાષ્ટ્રે છે કે અપભ્રંશના લિન્ન લિન્ન બોલીભેદોને લિન્ન લિન્ન નામ કે વિશેષણો અપાયાં પણ હોય. આરંભમાં આવી બોલીઓ અદિષ્ટ, આશ્ય પેણુ ગણાઈ હોય અને પાછળથી કોઈ એક બેદ સાહિત્યભાષા તરીકે માન્ય સ્થાન પામ્યો હોય. છટ્ટી સદીમાં આવું સ્થાન પામેલી આ ભાષાનું સાહિત્ય તો એક કૃતિસ્વરૂપે છેક નવમી સદીનું જ મળે છે. સંભવ છે કે એ પૂર્વેનું અપભ્રંશ સાહિત્ય લુપ્ત થયું હોય.

દંડીએ અપભ્રંશને આબીરાની ભાષા કહી છે. બૃહત્સંહિતામાં આબીરો સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્ન (ઉત્તર ગુજરાત) માં વસના હોવાના ઉલ્લેખો છે. અપભ્રંશ જૈન મહાકાવ્યો વિદર્ભ અને રાજસ્થાન વિસ્તારમાંથી તથા અપભ્રંશ સાહિત્ય અને શિક્ષાત્રેયો સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીમાંથી ઉપનબ્ધ થાય છે તો એના વ્યાકરણનું સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતી જૈન નિદ્ધાન હેમચંદ્રે કર્યું છે. આ જોનાં, જેમ હિન્દી, રાજસ્થાનીને તેમ ગુજરાતીને પણ આ અપભ્રંશ સાથે ગાઢ સંબંધ હોવાનું સ્થાપિત થાય છે. અપભ્રંશ પ્રાકૃતનું ઉત્તરમહાકીન સ્વરૂપ છે, છતાં એની પોતાની અનેક વિશિષ્ટતાઓ પર્ણ છે. એમાં દ્રશ્ય શબ્દોનું પ્રમાણ પણ ઘટ્ટું વધારે છે. આ વિશિષ્ટતાઓ અરોચીન ભૂમિકામાં-ગુજરાતી ઈત્યાદિમાં ઊતરી આવી છે.

હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ :

હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશ કોઈ એક જ ભાષાસ્વરૂપ હોય એ રીતે એનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેમણે કોઈ અપભ્રંશભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પ્રાકૃતના વિવિધ ભેદોનો તેઓએ સ્પષ્ટ અલગ અલગ ઉલ્લેખ કર્યો છે એવું અપભ્રંશ ભાગતમાં નયો-કર્યું. એટલે સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેઓને અંલિખિત જે અપભ્રંશ ભાષા હતી તે કોઈ એક જ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય ભાષા હતી સંભવિત છે કે અપભ્રંશના ગોણું ભેદો હોય, પરંતુ સાહિત્યભાષા તરીકેનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન એક

જ અપભ્રંશ (સૌસ્તેનીના ગાઠ પ્રસારવાળો હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ)ને મળ્યું હોય અને બીજા બેદોમાં સાહિત્ય રચનાઓ થઈ જ ન હોય. આ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશમાંથી જ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો છે.

આ અપભ્રંશનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો જોઈએ:

મૂળના એકવચ્ચ સ્વરો અગ્રુક અપવાદો સિવાય જળવાઈ રહે છે. (અપવાદો: આઘ ઋ > ઋ, અનાઘ ઋં > ઋં, ઈ અથવા ઉ સ્વર, વ્યં એકવચ્ચ બનનાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય) સંયુક્ત સ્વરો ઐ > ઐ કે ઐઈ તથા ઔ > ઔ કે ઐઉ. અંત્ય સ્વર ઋં ઋં જ હોય છે એથી દીર્ઘ હોય તો ઋં સ્વ બને છે.

એકવચ્ચ આઘ વ્યંજન જળવાઈ રહે છે. એકવચ્ચ અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે. મધ્યવર્તી વ્યંજનોમાં એકવચ્ચ ક, ગ, ચૂ, જ, ત, દ, ય મદદથી લોપ પામે છે. આજુમાજુ અ કે આ સ્વર હોય તો લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને ય (શ્રુતિ) આવે છે. આગળ ઉ કે ઔ હોય તો કંચયિત્ વ (શ્રુતિ) આવે છે. ખ, ઘ, ચ, ઘ, ફ, ભ એ મદદ-પ્રાપ્ત ધ્વનિઓને બદલે કેવળ હ જ આવે છે ર > ર, ળ > ળ, ન > ન, પ > વ થાય છે. બ જળવાઈ રહે છે, પરંતુ ક્યારેક એનો વ પગ ધઈ જાય છે. મ નો કચયિત્ વ થાય છે. અ, આ સિવાયના સ્વરો પૂર્વે આવેલો વ કચયિત્ લુપ્ત થાય છે. શ અને ષ > શ, કચયિત્ શ, ષ, સ, > ષ. સકારના સાન્નિધ્યમાં કચયિત્ અદ્યપ્રાણ્ય મદ્યપ્રાણ્ય થાય ર, ઋ ના સાન્નિધ્યમાં કચયિત્ દંત્ય મૂર્ધન્ય બની જાય. કચયિત્ ર, ર > ર અને કચયિત્ એકવચ્ચ વ્યંજનો સંયુક્ત બની જાય. કચયિત્ એકવચ્ચ દ, ઙ મા ર નો પ્રસેપ થાય. મયુક્ત મધ્યવર્તી વ્યંજનો કચયિત્ સાદ્ય પામે અથવા તો સ્વરાગમ દ્વારા વિમ્લેષ પામે. સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી ર વિરહ્યે લોપ થાય અથવા ક્યારેક ર નો પ્રસેપ પગ થાય (આસ > વામ, ઋ કારની જળવાણી થાય, પગ ઉચ્ચાર ર જેવો થાય.

: ૧૫ :

ગુજરાતી

ગુજરાતી ભાષા આપણા દેશની અર્વાચીન, એલાતી ૯૫ ઓ-
 માની એક ભાષા છે એટલે ગુજરાતીમાં પ્રવેશ કરતાં, આપણે
 અર્વાચીન ભારતીય ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. ભારતમાં
 અત્યારે જે જે ભાષાઓ બોલાય છે એમાંની મોટા ભાગની વિદ્યસિત
 ભાષાઓ (સિંદ્દો, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી, ઉડિયા, આસામી વગેરે)
 આર્યકુળની અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓ છે. જે જે ભાષા સતત
 પરિવર્તનશીલ હોઈ, અમુક કાળે ઉદ્ભવી એમ કહી શકાય નહીં, છતાં
 ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રાચ્ય સાહિત્ય તપાસનાં, આહસો વર્ષ પૂર્વે,
 બારમી સદીમાં મૂકી શકાય તેમ છે. આ આહસો વર્ષના ગાળાને
 વિદ્વાનોએ ત્રણ વિભાગોમાં વહેચી, ગુજરાતી ભાષાના પશુ ત્રણ
 તબક્કા પાડ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે : —

(૧) જૂની ગુજરાતી—જેને રા. નરસિંહરાવ અનિમ અપભ્રંશ
 કે ગુર્જર અપભ્રંશ કહે છે તે આ તબક્કાની ભાષા ગણાય એવો
 રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી આદિ વિદ્વાનોનો મત છે એનો ગાળો બારમી
 સદીથી ચોદમી સદીના અત સુધીનો ગણવામાં આવે છે.

(૨) મધ્ય ગુજરાતી : પંદરમી સદીના પ્રારંભથી સત્તરમી
 સદીના મધ્ય ભાગ સુધી.

(૩) અર્વાચીન ગુજરાતી : સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી.

‘ગુજરાત તથા’ ગુજરાતી શબ્દ : આપણે ગુજરાતી
 ભાષા બોલનારી પ્રજા જે રાજ્યમાં વસીએ છીએ એ રાજ્ય ‘ગુજ-’

રાત' નામે ઓળખાય છે. આજે આપણે પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ઉત્તરે રાજસ્થાન, દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને પૂર્વે મહારાષ્ટ્ર તથા મધ્ય પ્રદેશથી વીંટળાયેલા પ્રદેશને ગુજરાત કહીએ છીએ.

આ ગુજરાત નામ ગુર્જર નામની જાતિ ઉપરથી પડ્યું છે એટલું તો ચોક્કસ જ છે. આ ગુર્જર પ્રજા જ્યાં જ્યાં વસી તે તે પ્રદેશને ગુજરાત નામ મળતું રહ્યું છે. ઉ. ત. પંજાબના (હવે પ. પાકીસ્તાન) એક જિલ્લાનું નામ 'ગુજરાત' છે. અગિયારમી સદીમાં આવેલા અફમેરનીએ 'ગુજરાત' શબ્દ ને વિસ્તાર માટે પ્રયોજ્યો છે એ વિસ્તાર જયપુરની આસપાસ આવેલો હતો. એ વખતે હાલના ગુજરાતનો ભાગ 'લાટ' નામે ઓળખાતો. ત્યાર પછી પણ હલના ગુજરાતના એ ભિન્ન ભિન્ન ભાગો ભિન્ન ભિન્ન નામે જ ઓળખાતા હતા. ઉત્તરનો ભાગ તે 'ગુજરાત' અને દક્ષિણનો ભાગ 'લાટ.'

ગુર્જર જાતિ (શક કુળની) ની એક ટોળીએ ઈ. સ. ની પાંચમી-છઠી સદીમાં ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હોવાનું જણાય છે. પંજાબમાં થઈને એ ટોળી રાજસ્થાનમાં સ્થિર થઈ. રાજસ્થાનમાં આવેલું ભિન્નમાળ એમના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું એમ જ્યુ એન સેગે જણાવ્યું છે. ઈ. ૯૧૬માં અણુ નૈદે તથા ઈ. સ. ૯૪૩માં અલ મસૂદીએ કનોજના વિશાળ ગુર્જર રાજ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુર્જરાની એક મોટી ટોળીએ ભિન્નમાળ છોડ્યું ને ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી મૂળરાજ મોલકીની રાજ્યઅમલ દરમિયાન હાલનો ગુજરાતનો પ્રદેશ 'ગુજરાત' નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. અલગત એ કાળે પણ અત્યારના દક્ષિણ ગુજરાતનો ઉલ્લેખ 'લાટપ્રદેશ' નામથી જ થતો હતો. ધીમે ધીમે 'લાટપ્રદેશ'નું અલગ અસ્તિત્વ ગુજરાતમાં લુપ્ત થઈ ગયું.

'ગુજરાત' શબ્દ 'ગુર્જરાષ્ટ્ર' માંથી વ્યુત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ દેવલાલ વિદ્યાનોએ કર્યો હતો, પરંતુ ડૉ. નરસિંહરાવ જણાવે છે એ

પ્રમાણે, 'ગુર્જરાધૂ' માંથી તો 'ગૂજરાઠ' કે 'ગૂજરાય' નીકળી શકે; 'ગુજરાત' નહીં. બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ પણી 'ગુર્જરા' (ગુર્જરા દ્વારા રક્ષિત ભૂમિ) શબ્દમાંથી 'ગુજરાત' વ્યુત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે (ગુર્જરા > ગુજરણ > ગૂજરાત), પરંતુ એની સામેની સખળ દલીલ એ છે કે ગુર્જર પ્રદેશનો કર્યાય 'ગુર્જરા' તરીકે સિખિત ઉલ્લેખ મળતો નથી એથી આ સંસ્કૃતીકરણની વૃત્તિનું જ પરિણામ જણાય છે. એથી જોલદુ', અલ્ભેરનીએ છેક ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં 'ગુજ્જન' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. આના મૂળમાં 'ગુજ્જન+આત' એમ 'આત' પ્રત્યય હોઈ શકે, જેનો અર્થ શાસિત પ્રદેશ એવો થાય છે. ઉ. ત. 'હાકાર' ઉપરથી 'હકરાત.'

જૂની ગુજરાતી : અપભ્રંશમાં આવી રહેલા એક મહત્વના ધ્વનિપરિવર્તનને કારણે સમગ્ર અપભ્રંશ વિસ્તારમાંથી પંજાબી સિંધી વિસ્તારો છૂટા પડી ગયા. આ પરિવર્તન છે સંયુક્ત વ્યંજનો એકવાડા થાય અને એથી પૂર્વ સ્વરે દીર્ઘ બને. આ પરિવર્તન ગુજરાતી, સિંધી, મારવાડી, બંગાળી વગેરેએ અપનાવ્યું, જ્યારે પંજાબી-સિંધી વિસ્તાર એથી મુક્ત રહી ગયો. ઉ. ત.

સં. કમ્ > પ્રા. કમ્મ ઉપરથી મદ્રવ : , ગુજરાતી, સિંધી વંમાં 'કામ' થાય; જ્યારે પંજાબી, સિંધી 'કમ્મ' જ રહે ઈ. સ. ૧૦૦૦ ની આસપાસમાં આ વિસ્તારો છૂટ પડી ગયા હશે.

રાજસ્થાની-ગુજરાતી મુદ્દ : એ ૧લી આવેશ એક મહત્વના ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે બારમી સદી પ્રારંભમાં અવાંચીન સિંધી વિસ્તારથી રાજસ્થાની વિસ્તાર (અવાંચીન નવાડી, મેવાતી, જયપુરી, મેવાડી, મગતી, ગુજરાતી, ખાનદેલી) છૂટો પડ્યો. આ ધ્વનિપરિવર્તન છે મધ્યકાલીન ભારતીય ભૂમિત્રાઓમાં 'અવો' અન્તરાગાં નરગનિનાં તથા 'આં' અન્તરાગાં નાન્યતર ભતિનાં જે

અનેક નામો હતાં એનું દિંદી વિસ્તારમાં 'અઓ' > આ 'યયું', જ્યારે રાજસ્થાની-ગુજરાતી વિસ્તારમાં 'અઉ' યયું (અપ્રત્યયમાં આ પરિવર્તનનું મૂળ દેખાતું; જેમાં અંત્ય 'ઓ' નું 'ઉ' યઈ જતું હતું.) એ જ રીતે બહુવચનમાં મધ્યકાલીન ભારતીય ભાષાઓના 'અબા' નો દિંદી વિસ્તારમાં 'એ' યયો; જ્યારે રાજસ્થાની-ગુજરાતી વિસ્તારમાં 'આ' યયો. ઉ. ત.

મધ્ય.	રાજસ્થાની	દિંદી
ઘોટક :	ઘોડક	ઘોડા
ઘોટકા :	ઘોડા	ઘોડ

આ પરિવર્તન એટલું તો દૂરગામી હતું કે એજે વ્યાકરણને પણ બદલી નાખ્યું.

લગભગ પંદરમી સદી મુઘી રાજસ્થાની તથા ગુજરાતી એક જોડી રહી, પરંતુ એ પછી એક મહત્વના પરિવર્તનથી આ ભાષાઓ જુદી પડી. ગુજરાતીએ મૂળની નાન્યતર જાતિ જાળવી રાખી; દિંદી તથા રાજસ્થાનીમાં નાન્યતર જાતિના શબ્દોને નર પા નારો જાતિમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા. રાજકંથ તથા અન્ય કારણોસર રાજસ્થાની બોલીઓએ દિંદી સાથેનો સંપર્ક પુનઃ ગાઢ બનાવ્યો; જ્યારે ગુજરાતીથી એ અલગ પડી ગઈ.

બારમી સદીની ગદ્ય હસ્તપ્રતોમાં જૂની ગુજરાતી ઠીક ઠીક સ્થાપિત થયેલી જોવા મળે છે. અર્થાત્તે ગુજરાતીના ધણા પરસંગો (Post positions), સંયુક્ત કાળ કે સંયુક્ત ક્રિયાપદો એમાં નહોતાં, છતાં એનો પ્રારંભ યઈ ચૂક્યો હતો ઉ. ત.

જૂની ગુજ.	'માહી'	>	અર્જ. ગુજ.	'માં' (સ્પષ્ટમી)
"	'તણઉ'	>	"	'નઉ' 'નો' (પષ્ટિ)
"	'સીઉ'	>	"	'મું' (પંચમી)

તૃતીયા તથા ચતુર્થીના પરસર્ગો નહોતા સિક્કા ચાનુ વર્તમાન
માનના 'કરતે હોતે' > 'કરતો હતો' જેમ પ્રયોગો અસ્તિ રમા
આવી ગયા હતા, અન્ન સયુક્ત કિંમપો અમનમા આની રચા
હતાં આમ મારમી સગીની ગુજરાતીમા ગુજરાતીના તરતો અચૂક હતા
એને ગુર્જર અપભ્રંશ કે જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાના કહેવી
બરાબર નથી એમ કે દી એન દવે માને છે તેઓ જણાવે છે કે
હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ આ બાગમી મગીની ગુજરાતી વચ્ચે ધસો ફરક
દેખાય છે જ્યારે રાજસ્થાની રાજદો તો પ્રમાણના ધણા અર્ધચીન
છે એથી બિનદુ, એમ પુરાના મગે છે કે રાજસ્થાન-ગુજરાતના
બાંધાને ગુજરાતની ભાષા મણાવાઈ હોય વગી ગુજરાતી નાન્યતર
જાતિ જાળીને એ ભાષાને વધુ વધારે રહી છે મજરાતીની પ્રજા
હીજો રાજસ્થાની બોનીઓ કળતા વધુ બાગમી રહ્યા છે મટે એને
'જૂની ગુજરાતી' કહેવી જ વધુ યોગ્ય છે

તેમજી મદીનુ સાહિત્ય જૂની ગુજરાતીમા વિપુલ સાહિત્ય
સર્જન થયુ છે આ મદીના સાહિત્યમા આપણને ઘડાતો ગુજરાતી
ભાષા વાચના મગે છે આ સગીની શાનિભદ્રસૂરિફત 'ભરતેશ્વર
બાહુમતિ રાસ', મહેન્દ્રસૂરિફત 'જળુસામી ચરિય', વિજયમેનસૂરિ
ફત 'રેવતગિરિ રાસ', રિતયચંદ્રસૂરિ ફત 'નેનિનાય ચતુષ્પત્તિકા'
એટલી મ પદ્યતિઓ તથા 'આરાધના', 'અતિચાર', 'સર્વતીર્થ'
નમગકાર' ઈત્યાદિ ગદ્યતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે

ચો મો સદીમા, અબોરસૂરિ ફત 'સમર રાસ', રિતયચંદ્રસૂરિ
ફત 'મિઠિયૂલિભદ્ર ફગુ', રાજશેખર સૂરિફત 'નેનિનાય ફગુ' કાઈ
અજ્ઞાન મિ ફત એક ઉત્તમોત્તમ કાવ્યતિ 'વમ ત રિનાસ ફગુ',
રિતયચંદ્ર ફત 'ગૌતમગામી રાસ', પ્રથમ જૈનેતર ગુજરાતી ગદ્ય
અમાઈન ફત 'વસાડેની', જૂની ગુજરાતી દ્વારા મરફૂન બ્યાકરચુ
આનેજતુ 'મુગારમોવ બોક્તક' તથા ગ્રધર બ્યાસ ફત 'રુમ્મલ
'૭૬ આદિ ફનિઓ ગુપ્ત છે

ચૌદમી સદીના સાહિત્યમાં આપણને ગુજરાતી ભાષાનું ૨૫૪ સ્વરૂપ દેખાય છે કયાંક કયાંક અપભ્રંશનો પ્રભાવ વરતાય છે ખરો. ગુજરાતીનાં જે વિશિષ્ટ લક્ષણો દેખાય છે તેમાં વિભક્તિદર્શક અનુગો ' પાસિ ', ' મિઉ ', ' નઈ ', ' થડ ', ' થકડ ', ' તણકડ ', ' નડ ' વગેરે નોંધપાત્ર છે.

મધ્ય અથવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી । મધ્યકાલીન ગુજરાતીને વિદ્વાનોએ ચાર ભૂમિકામાં વહેંચી નાખી છે :

(૧) પ્રથમ ભૂમિકા : આ ભૂમિકાનો ગાળો રા. કે. ઠા. શરત્રી ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધીનો ગણાવે છે. એ ભાષાને આપણે ' જૂની ગુજરાતી 'ના તબક્કામાં ગણાવી છે; જેમાં " અતિચાર " તથા " મુખાવબોધ ઓક્તિદ, " જેવી કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે

(૨) બીજી ભૂમિકા (૧૫મી સદીના પ્રારંભથી ૧૬મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી) :

(અ) આ ભૂમિકામાં ક્રિયાપદોમાં તેમ જ અંતે સ્વરભારવાળા શબ્દોમાં તૃતીયા તથા સપ્તમીમાં 'અ' + ' ઈ ' જુદો, જનાં ' ઈ ' કાર કયાંક સપ્તમીમાં અંતર્ગત પછુ ખરો (પછઈ > પછી જેવાંમાં), જયારે ' અ ' + ' ઉ ' ને બદલે 'ઉ' ધ્વસ્વ, અને 'અ' + ' ઉ ' ને બદલે દીર્ઘ ' ઊ ' કાર. અધિકારી અકારાંત નામોને તૃતીયામાં વિકરણે 'એ' લાગે.

(આ) બહુવચનનો ' આ ' ઉપરાંત 'ઓ' પ્રત્યય.

(ઇ) ચોથી વિભક્તિમાં ' માટઈ ', ' માટિ ' (માટે લાગે.

(ઈ) સાતમી વિભક્તિનો ' માં ' પ્રચારમાં આવ્યો છે.

(ઉ) ' ઈઈ ' (છે) વર્તમાનકાળ સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે આ ભૂમિકામાં પ્રચલિત બને છે.

આ ભૂમિકાનું સાહિત્ય ધણું ઓછું : પદ્મનાભનું ' કાન્હડે પ્રબંધ ',

માંડણુ કૃત 'રામાયણુ' તથા 'પ્રબોધબ્રીહી' શ્રીધર કૃત 'રાવણુ-
મંદોદરી સંવાદ', જયશેખર કૃત 'પ્રબોધ ચિંતામણિ', મુરલીમ કવિ
અબ્દુર રહેમાન કૃત 'સંદેશાસક', માણિકચંદ્રસુરિ કૃત ગદ્યકાવ્ય
'પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર', ભાલણુ કૃત 'કાદંબરી', 'નળાખ્યાન' 'દશમસ્કંધ',
આ ભૂમિકાના બીજા મોટા કવિ નાકર કૃત 'નળાખ્યાન'.

(૩) ત્રીજી ભૂમિકા (૧૬ મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) :

(૧) 'અ' + 'ઈ', 'અ' + 'ઉ' અને 'અ' + 'હ' અસંયુક્ત હતા. એમાંથી સર્વત્ર 'અ' નો લોપ થયો ને
અંતર્ગત 'ઈ', 'ઉ', અને દીર્ઘ 'જી' કાર વપરાવા લાગ્યા.

(૨) તૃતીયા અને સત્તમીના પ્રત્યય તરીકે વિકલ્પે 'આં' લાગેલો
જેવા મળે છે.

રા. કે. કા. શાસ્ત્રીએ ભાલણુની કૃતિઓને આ ભૂમિકામાં મૂકી
છે, પરંતુ ભાલણુ પંદરમી સદીનો કવિ મનાય છે. (૩)

(૪) ચોથી ભૂમિકા : (૧૭ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ) : આ
ભૂમિકાનો જાણીતો કવિ મહાભારતનાં અનેક પર્વોનો અનુવાદ કરનાર
તથા 'મેસાણું', 'હંડી' જેવાં આખ્યાનો રચનાર વિણ્ણદાસ
ગણાય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી : સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ તથા
અઠારમી સદીના પૂર્વાર્ધના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓ અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ,
વગેરેથી અર્વાચીન ગુજરાતીનો પ્રારંભ મનાયો છે.

ગુજરાતી ઉપર અન્ય ભાષાઓનો પ્રભાવ

ભાષાઓમાં આદાનપ્રદાન : મુખ્યત્વે રાજકીય કે ઐતિ-
હાસિક કારણોસર જે ભાષાઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે
ત્યારે એકબીજાનાં શ્વનિવલણો તથા શબ્દોની આપણે કરે છે.
ભાષાના વિકાસમાં આ એક મહત્ત્વનું પરિબલ છે. વિજેતા પ્રજાઓ
પરાજિત પ્રજાઓ ઉપર પોતાની ભાષા લાદવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ
વિજેતા પ્રજા પોતે પણ પરાજિત પ્રજાની ભાષામાંથી મટલાંક તત્ત્વો
ગ્રહણ કરે છે. ઉ. ત. અગાઉ આપણે ઉદ્દેશ્ય કરી ગયાં એ પ્રભાવો,
વિજેતા આર્ય પ્રજાએ દ્રાવિડ પ્રજા પાસેથી મૂર્ધન્ય શ્વનિઓ
અપનાવ્યા. અંગ્રેજોએ પણ ભારતીય ભાષાઓમાંથી 'રાગ', 'ધી'
જેવા અનેક શબ્દો અપનાવ્યા છે. પરંતુ 'પરાજિત પ્રજાએ તો
વિજેતા પ્રજાની ભાષામાંથી રાજકીય હેતુઓ સર પહોં પહોં ગ્રહણ
કરવું જ પડે છે. રાજ્યવ્યવસ્થા વિજેતા પ્રજાની ભાષામાં ચાલતી
હોય ત્યારે એને અનુકૂળ થવા માટે એ ભાષા અથવા તો એના
અનેક શબ્દો પરાજિત પ્રજાએ સ્વીકારી જ લેવા પડે છે. ઘણી
વાર લઘુતામયિયી પરાજિત પ્રજા વિજેતા પ્રજાની ભાષા શીખવામાં
કે એના શબ્દો વગેરે અપનાવવામાં ગૌરવ પણ માને છે. ભાષાઓના
પરસ્પર આદાનપ્રદાનમાં મુખ્યત્વે શબ્દોની અને અમુક અરો
શ્વનિઓની આપણે યાદ છે. ભાષાના સ્વરૂપ કે વ્યાકરણમાં ભાગ્યે જ
ફેર પડે છે.

ગુજરાતીને સંબંધ છે ત્યાં સુધી, ગુજરાત ઉપર મુસ્લીમો, પોર્ટુગીઝો તથા અંગ્રેજો રાજ્ય કરી ગયા, તદ્દનુસાર ગુજરાતી ભાષા ઉપર અરબી-ફારસીની, પોર્ટુગીઝની અને અંગ્રેજીની ખાસ અસર પડી છે. એમાં અરબી-ફારસીનું વર્ચસ્વ વધુ સમય ટકી રહ્યું હોઈ, એના ધણા શબ્દો તથા પ્રત્યયો વગેરે પણ ગુજરાતીએ આત્મસાત્ કરી લીધા છે. પ્રમાણમાં અંગ્રેજીની અસર મુખ્યત્વે શબ્દો પૂરતી જ મર્યાદિત રહી છે; જ્યારે પોર્ટુગીઝની અસર અત્યંત જણાય છે.

અરબી-ફારસીની અસર : મુસ્લીમોની રાજ્યવ્યવસ્થામાં ફારસીનું મહત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે જ હતું અને સમય જતાં તે રાજભાષા પણ બની હતી. આથી ગુજરાતી ભાષા ઉપર એનો ધણે પ્રભાવ વરતાય છે. અરબી સાથે ગુજરાતી સીધા સંપર્કમાં આવી નથી, પરંતુ ફારસી ઉપર અરબીની અસર હતી એથી આપણી ભાષામાં ફારસી સાથે અરબી શબ્દો ધણું પ્રવેશ્યા. સચે સાથે ફેટલાક તુર્કી શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં પ્રવેશી ગયા છે. ફારસીમાંથી આપણે કેવળ શબ્દો જ નહિ પૂર્વગો અને અનુગો પણ મકલ્ કર્યા છે :

(૧) સાવવાચક નામ બનાવવા માટેનો 'ઈ' :- દલાલ > દલાલી, ફકીર > ફકીરી

(૨) 'ગી' પ્રત્યય :- માંદગી, બંદગી, રવાનગી, દેણગી.

(૩) 'ઈયત' :- સેનાનિયત, ઈ-સાનિયત, નાદાનિયત.

(૪) 'ખાન' :- દલાખાનું, કારખાનું, કેદખાનું.

(૫) 'દાન' :- કલમદાની, અત્તરદાની, ફૂલદાની, ધૂપદાની.

(૬) 'સર' (પૂર્વગ) : સરકાર, સરનામું, સરપંચ.

(૭) 'ગેર' :- ગેરવાજબી, ગેરલાભ, ગેરકાયદે, ગેરકાનૂન.

(૮) 'કાર' (પ્રત્યય) :- સલાહકાર.

(૯) 'ગાર' :- જુલમગાર, મદદગાર.

(૧૦) 'ગર' :- ચુંદડીગર, ચૂડગર, મોતીગર.

પાત્વવી વ્યાકરણમાં એક મદસ્તનું તત્ત્વ એ પ્રવેશ્યું કે ઉત્તપાન્યથી અવ્યય 'કે' આપણે અરણીમાંથી અપનાવી લીધી. એ પૂર્વે ગુજરાતીમાં 'જે' વપરાતો.

મુસલમાનો વિજેતા પ્રજા તરીકે આવ્યા એટલે એમની છવન પદ્ધતિમાંથી આપણી પ્રજાએ ધણી વસ્તુઓ અપનાવી. એની સાથે સાથે, એને લગતા ધણા શબ્દો પણ અપનાવો લીધા.

(૧) રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતા :- કચેરી, ફોજ, દરબાર, મામલતદાર, મહેસૂલ, ફોજદાર, લશ્કર, કાનૂન, કાયદો, સનદ, સદી ઇત્યાદિ.

(૨) બાધકામને લગતા :- ઈમારત, કમાન, દરવાજા, હોજ.

(૩) ધરવખરી :- કપડાં, રાયરચીકું, ખુરશી, કાગળ, કલમ, ફોજે ઈ.

(૪) વહાણવટાને લગતા :- અસમાજ, કાફીલો, ખલાસી, જહાજ, નાખુદા ઇત્યાદિ.

(૫) મોજશોખ :- અતર, જલસો, ન્યાકત, કેફ, મહેફિલ, રોત-રંજ, ખાદુ ઇત્યાદિ.

(૬) સંગીત :- તબલું, તંબૂરો, શરણાઈ, તરાના, મઝન, કવાલી.

(૭) પોતાક :- ઇમાર, પહેરણ, ખમોસ, પાયગમો, રમાલ.

(૮) પરચુરણ :- કારીગર, દુકાનદાર, હળમ, હલવાઈ, ખગર, નુકસાન, રોજગાર, અમીન (અટક), મુનશી (અટક), મજમૂદાર (અટક), અકકલ, અકરીર, અદમ, અફવા, અખખાર, અમીર, અસલ, અહેસાન, અવાજ, આસમાન, અસવાર,

અંજીર, અને તુકી શબ્દો કનાત, કલગી, કૂમક, ચકમક, કાણુ, તોપચી, બેગમ, મુચરકો ઇત્યાદિ.

પોર્ટુગીઝ અસર : આફ્રુસ, અનનાસ, ઈજનેર, કોફી, કાજુ, કપ્તાન, તમાકુ, બટાટા, મેજ, મોસંબી ઇ.

અંગ્રેજી અસર : ઓફિસ, કોરટ, ટિકિટ, અપીલ, ડાકટર, પેન્સિલ, બૂટ, બેંક, બાટલી, મારતર, પેન, રસીદ, મેશન, હોટલ, સોફા, ટેબલ, રેડિયો, ફ્રીઝર, રેફ્રેજેટર, મોટર, બેંક, બાકસ, પાટલુન, બ્લકીટ, ક્રાટ ઇત્યાદિ.

: ૧૭ :

શબ્દવિચાર

તદ્ભવ શબ્દો : ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે જે શબ્દો સંસ્કૃત-
માંથી પ્રાકૃત, અપભ્રંશમાં થઈને ગુજરાતીમાં ઉતરી આવ્યા હોય
તેને 'તદ્ભવ શબ્દો' (તદ્ + ભવ = તેમાંથી (મૂળમાંથી) ઉત્પન્ન:
થયેલા) કહેવામાં આવે છે: ઉ. ત.

	સં	પ્રાં કેં અપં	ગુજૃં
	દર્શ :	દર્શુ >	કાન
	અર્થ :	અર્થલ >	આંખ
જન્મ	અય :	અયજુ >	આગ
ધવળ	વચન :	વચનુ >	વેણુ
	પ્રિય :	પિક >	પિયુ
વડુ	વટ :	વડુ >	વડ
	પર્ગ :	પળુ >	પાન
	દન્ત :	દન્તુ >	દાંત

ઈત્યાદિ અનેકાનેક શબ્દો ગુજરાતીમાં મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી
આવેલા તદ્ભવ શબ્દો છે. આ તદ્ભવ શબ્દોમાંના મોટા ભાગના તે
આદિમ ભારતીય-યુરોપીય > ઈન્ડો-ઈરાનિયન > વૈદિક સંસ્કૃત > સંસ્કૃત
> પ્રાકૃત > શૌરસેની > અપભ્રંશ > જૂની ગુજરાતી એમ અનેક પગથિયાં
દ્વારા ઊતરી આવેલા હોય છે. આવા શબ્દોને કેટલાક વિદ્વાનો 'પ્રાચીન
તદ્ભવ' કહે છે. કેટલાક સંસ્કૃતમાંથી સીધા જ અર્વાચીન ભાષા-

ઓર્મા હાંતરી આવેલાં હોય છે તે ‘અર્વાચીન તદ્દલન’ તરીકે ઓળખાય છે.

દેશ્ય શબ્દો : જેનું મૂળ આપણે જાણતા નથી અર્થવા તે સંસ્કૃત કે કારસી-અરબી જેવી ભાષાઓમાં મળતું નથી એ શબ્દોને ‘દેશ્ય’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતે આપણા પ્રદેશમાં આવી વસ્યા એમની મૂળ ભાષા કે ફજોની ભાષા વિશે આપણે કશું જ જાણતા નથી. ગુજરાતના રજારી જેવા વર્ગમાં ‘હોણ’ અટક હોય છે એ સ્પષ્ટ છે. આવી અસાત ભાષાઓના અવશેષરૂપ શબ્દોને પણ આપણે ‘દેશ્ય’ તરીકે ઓળખવા પડે છે. હેમચંદ્રે કેટલાક દેશ્ય શબ્દ નોધ્યા છે, જેમાંના કેટલાક ગુજરાતીમાં પણ પ્રચલિત બન્યા છે :

ઉ. ત. ઘઘર > ધાધરો

છદ્મ > છેલ.

આ ઉપરાંત અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વપરાતા આવા અસાત મૂળના શબ્દો ઠોળરું, કુંગરો, વોકળો, રાકું, અંખરું, ખાખરું, મુકકો, બકરો, ઓઢવું, ખડકી, ડાળી, પેટ વગેરેને પણ દેશ્ય શબ્દો ગણી શકાય. આમાંના ઘણા આર્યેતર ભાષાઓમાંથી (દ્રાવિડ, મુંડા, ઈં) હાંતરી આવ્યા હશે.

કેટલાક દેશ્ય ગણાતા શબ્દોનું મૂળ આ રીતે શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે કેટલાક સંસ્કૃત મૂળવાળા બનાતા શબ્દોનું મૂળ હકીકતે અન્ય ભાષાઓમાં હોવાનું જણાયું છે : ‘ભર્ય’ નામ ‘ભર્યુકચ્ચ’ માંથી વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ એનું મૂળ ઓરટ્ટો-એશિયાઈ ભાષાના ‘ભરુકચ્ચ’ શબ્દમાં રહેલું હોવું જોઈએ. પુરાણોમાં ‘ભર્યુકચ્ચ’ ને બદલે ‘ભારુકચ્ચ’ શબ્દ જ મળે છે. એ જ રીતે, ‘વીસ ની સખ્યા દર્શાવતો ‘કુડી’ કે ‘કોડી’ શબ્દ પણ ઓરટ્ટો-એશિયાઈ મૂળનો છે.

‘ ઘોડા ’ નું મૂળ દ્રાવિડીમાં છે. ‘ એલચી ’, ‘ એડ ’, ‘ સગડ ’, ‘ ગુંડા ’, (પથર-એના ઉપરથી ‘ સીનાચિહ્નનો પથર ’ અને એમાંથી ‘ ગુંદા ’) ‘ કેળવણી ’, ‘ કોણુ ’ વગેરે શબ્દો કન્નડમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. સંવિદ લાપાઓમાંથી કન્નડ ભાષાની અસર ગુજરાતી ઉપર સંવિશેષ છે; કારણ કે કલ્યાટકના ઔરુકો, રાષ્ટ્રકૂટો ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરતા હતા.

અર્થસંકેત : કેટલાક શબ્દોનો મૂળ અર્થ વ્યાપક હોય છે, જે કાળક્રમે સંકુચિત થઈને ફાઈ એક જ અર્થમાં સીમિત બની જાય છે. એ પ્રક્રિયાને ‘ અર્થસંકેત ’ કહેવામાં આવે છે.

ગો-એટલે મૂળમાં જે ફરે છે તે, પાછળથી ગાય.

કવિ-મૂળમાં વિદ્વાન, પાછળથી કવિતા કરનાર.

વૈદ્ય-જ્ઞાની, પાછળથી દવા કરનાર.

કણુખી-કુટુંબી ઉપરથી, પાછળથી પાટીદાર યાત્રી.

ચેટ-મૂળમાં છોકરો, પાછળથી ‘ એસો ’ એટલે તોફાર, એવ બાવાનો શિષ્ય.

શ્વાવદ-હિંસક પશુ, પાછળથી ‘ સાવજ ’ એટલે સિંહ.

મૃગ-ફાઈ પણ ગ્રાણી, પાછળથી હરણુ.

વિસ્તાર-મૂળ અર્થ વતન, પાછળથી ઈંગ્લેંડ.

અર્થવિસ્તાર : કેટલાક શબ્દોનો મૂળ અર્થ સીમિત હોય; જે પાછળથી વિસ્તૃત બનીને ઘણી વધુ વસ્તુઓને આવરી લે. એને ‘ અર્થવિસ્તાર ’ ની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે :

કુશલ-દર્શી લાવનાર, પાછળથી નિપુણ.

પ્રજોળ-તીણા વગાડવામાં નિપુણ, પાછળથી નિપુણ

ગરૂબના-ખોવાયેલી ગાય શોધતી, પાછળથી ફાઈ પણ પ્રકારનું સંશોધન.

સુત-મૂળ બુદ્ધની મૂર્તિ, પાછળથી કાષ્ઠ-પથુ મૂર્તિ.

રાષ્ટ્ર-મૂળ એક વહીવટી એકમ, પાછળથી દેશ અથવા પ્રાં.
પ્રતોક્ષિ-મૂળ દરવાજો, પાછળથી પોળ, મહોલ્લો.

ગોઠ-ગાયોનો વાડો, પાછળથી ગામડું.

શાહી-મૂળ (શાહ) કાળો રંગ, પાછળથી કાઠી પથુ રંગની શાહી.
'ઓપાનિયુ', 'બુધવાસિયુ' જેવા શબ્દોએ પણ અર્થવિસ્તાર
સાધ્યો છે.

શબ્દોની ચડતીપડતી : કેટલાક શબ્દના અર્થમાં કાળક્રમે
એવું પરિવર્તન થાય છે કે સારા અર્થવાળો શબ્દ ખરાબ અર્થ
ધરાવતો થઈ જાય ને ખરાબ અર્થવાળો શબ્દ સારા અર્થમાં વપ-
રાવા લાગે. આને 'શબ્દોની ચડતીપડતી' કહેવામાં આવે છે.

પડતી : સં. વાળદ = સારો > ગુ. પાખંડી = ખરાબ, લુચ્ચો.

મકારાજ-મોટો રાજા, હવે રસોષયો.

સં. મહત્તર = મોટો માણસ > હિં. ગુજ્ઞ 'મહેતર'
એટલે લાંગી.

ફાજદાર-મૂળ લશ્કરનો વડો, હવે પોલીસ અધિકારી.

બોગ-મૂળ બોજશોખ, પાછળથી 'બોગ લાખા' જેવો.

સં. મદ્ર = સજ્જત > ગુ. લતો (મૂખના અર્થમાં પણ).

લવાહૂ-જુની ગુજ્ઞ માં પરાક્રમ, આજે લવાડો=ફજેતો.

સં. યુક્તિ = યુગ્મ ઉપરથી યોગ્ય રીત > યુક્તિ (ગુજ્ઞ.)

તરકીબ, ચાલાકી.

ચડતી : સાદસ=સં. માં ગુનો, ગુ.માં સારા અર્થમાં.

સં. કર્ષટ = ફાટેલું વસ્ત્ર > ગુજ્ઞ કાપડ.

સં. ચૌવર = ફાટેલું કે સાધુઓનું વસ્ત્ર > ગુજ્ઞ ચીર =
ચીઓનું મોંઘું વસ્ત્ર.

: ૧૮ :

ગુજરાતીની મુખ્ય મુખ્ય બોલીઓ

ગુજરાતી ભાષાના પ્રદેશ-ગુજરાતમાં અનેક બોલીઓ બોલાય છે. એને મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય :

(૧) પ્રાદેશિક બોલી (૨) જાતિની બોલી.

પ્રાદેશિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતના મુખ્ય બે ભાગો છે :

(૧) સૌરાષ્ટ્ર (૨) તળ ગુજરાત

તળ ગુજરાતના ત્રણ ભાગો પાડી શકાય છે :

(૧) ઉત્તર ગુજરાત (૨) મધ્ય ગુજરાત (ચરોતર)

(૩) દક્ષિણ ગુજરાત.

આ ભાગો ઉપરાંત રાજકીય દૃષ્ટિએ કંઈ પણ ગુજરાતનો જ ભાગ છે અને કંઈકીઓનો. વધુમાં વધુ માઢ સંબંધ ગુજરાત સાથે જ રહ્યો છે છતાં કંઈકી બોલીઓ 'ગુજરાતી' નથી, એ સિધ્ધિને વધુ મળતી છે એમાં 'સચુકતાક્ષરનો લોપ અને પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વ' નથી થતું અને નાન્યતર જાતિ નથી હોતી. આ બે લક્ષણો ગુજરાતીનાં નથી, સિંધી, પંજાબીનાં છે.

સરવદ પ્રદેશની મિથ બોલીઓ વ્યાદ કરતાં બોલીઓની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ચાર ભાગ પાડી શકાય :

(૧) ઉત્તર ગુજરાતી (૩) સરતી-ભરૂચી

(૨) ચરોતરી (૪) સૌરાષ્ટ્રી.

ઉત્તર ગુજરાતની લાક્ષણિકતાઓ :

(૧) અંત્ય 'એ' કારનું અતિ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, લગભગ 'ઇ' જેવું : આવશે ('સિ' જેવો), છે ('છિ' જેવો)

(૨) અનંત 'એ' કારનો વિવૃત ઉચ્ચાર.

(૩) 'એ' કારનું ઉચ્ચાર સ્થિતિમાં નહિ સંવૃત, નહિ વિવૃત એવું ઉચ્ચારણ.

(૪) દીર્ઘ 'ઈ' 'ઉ' નાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ.

(૫) અંત્ય સ્વર ઉપર અનુસ્વારનું ક્રમઘતર ઉચ્ચારણ.

(૬) 'આં' નો ઉચ્ચાર 'ઓં' જેવો (ગોમ, પોંણી).

(૭) 'ઈ' કારનો 'એ' કાર-(લેખડો, પેપળો, વેડી)

(૮) 'સ' ને બદલે 'શ' (તાલ્લવ્ય સ્વર સાથે ખાસ).

(૯) અંત્ય 'ય' નો 'હ' ('નથી' ને બદલે 'નહીં').

(૧૦) 'ળ' ને બદલે 'ર'.

(૧૧) અંતે લઘુપ્રયત્ન 'ય' કારનો વ્યાપક પ્રયોગ.

(૧૨) 'ચ', 'જ' ને બદલે 'સ'; 'જ', 'ઝ' નું 'Z' જેવું ઉચ્ચારણ.

(૧૩) 'ક' નો 'ચ' (કપાં' ને બદલે 'ચપાં').

(૧૪) 'ગ' ને બદલે 'જ' ('ગપો'તો' ને બદલે 'જપો'તો')

ઉત્તર ગુજરાતની બોલી ઉપર મારવાડીની સ્પષ્ટ અસર છે.

ધ્વનિવલણો ઉપરાંત શબ્દોમાં પણ ફરક નોંધાય છે.

ચરોતરીની લાક્ષણિકતાઓ :

(૧) 'એ', 'ઓ' નાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અર્ધવિવૃત તથા સંપૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણો. અર્ધવિવૃત અન વિવૃત ઉચ્ચારણ ચરોતરીમાં શુદ્ધતમ છે. (ગોહિલવાડ અને ઝાઝાવાડમાં પણ અમુક અંશે.)

(૨) 'ઈ', 'ઉ' નાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ.

(૩) પદાંત અનુનાસિકનું ઉચ્ચારણ યત્ન નથી ('લખવું' ને બદલે 'લખવુ', 'દહીં' ને બદલે 'દહિ').

- (૪) 'આં' નું ઉચ્ચારણ 'ઓં' જેવું.
- (૫) 'ઈ'કારનો 'એ' કાર કે 'ઐ' કાર (વેંટી, નેશાળ).
- (૬) 'ઋ' નો 'શ્ર', કવચિત્ 'હ' (સોષું > શીધુ, સાપ- > હાપ).
- (૭) 'ળ' ને બદલે 'ર' (મળવું > મરવું).
- (૮) લઘુપ્રયત્ન 'ય' કારનો વ્યાપક પ્રયોગ (મૂલ > મૂલ્ય).
- (૯) લઘુપ્રયત્ન 'હ' કારનો સ્પષ્ટ પ્રયોગ (મારું > મહારું).
- (૧૦) 'ચૂ', 'છૂ', 'ઝૂ', નું મરાઠીને મળતું સ્પર્શ-સંધર્ષ ઉચ્ચારણ.
- (૧૧) પહેલા પુરુષ જેવું જ બીજા પુરુષનું ક્રિયાપદ
(તું શું કરું છું ?)

શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ ચરોતરી ભાષા સિષ્ટ ગુજરાતીની વધુમાં વધુ નજીક છે.

સુરતી-ભરૂચીની લાક્ષણિકતાઓ (૬. ગુજરાત) :

- (૧) અંધા જ સ્વરોનું મધ્યમ ઉચ્ચારણ, અંત્ય સ્વરમાં કંઈક વધુ હીધાંત્વ. 'એ', 'ઓ', નાં વિવૃત ઉચ્ચારણો અહીં સ્પષ્ટ નથી.
- (૨) નાસિક્ય 'આં' નું ઉચ્ચારણ સિષ્ટ ઢખનું. કેટલાક શબ્દોમાં મધ્યવર્તી નાસિક્ય સ્વરને બદલે અનુનાસિક અંજનનો પ્રસેપ- 'લાંણુ' ને બદલે 'લામ્ણુ', 'હિંડુ' ને બદલે 'હિરું.'
- (૩) દન્ત્ય 'સૂ' કંઠ્ય 'સ્ર' જેવો બોલાય.
બહુધા 'સૂ', 'શૂ', 'પૂ' ત્રણેનો 'હ' થઈ જાય (હારુ, હગડો, હાક, પોહ); જો કે આ 'હ' નું સકાર અને હકારના મધ્યમાં ઉચ્ચારણ થાય છે.
- (૪) 'ળ' ને બદલે 'લ'.

(૫) 'ન' નો પણ 'લ' (નાખે > લાખે), શબ્દારંભે.

(૬) 'ત', 'દ' ને જદ્દે 'ટ', 'ડ'.

(૭) લઘુપ્રયત્ન 'ય' કારનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ
(આયુવો, લાયગો, લાયજો.)

(૮) લઘુપ્રયત્ન 'હ' કારનું સ્વરૂપ ઉચ્ચારણ (મારું).

(૯) ભૂતકૃદ તનો ખહોજો ઉપયોગ (મયૂનો, થયૂનું), મરાડી અસર.

(૧૦) ચાલુ વર્તમાનકાળનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ (હું જતો છું).

(૧૧) પ્રથમ પુરુષમાં ભવિષ્ય કાળનું વિશિષ્ટ રૂપ (હું જરા).

સૂરતી બોલી ઉપર મરાડી-કાંકણી બોલીની સ્પષ્ટ અસર છે;
જ્યારે ભરૂચી બોલી ચરોતરી-સૂરતીના મિથલ જોવી છે.

સૌરાષ્ટ્રીની લાક્ષણિકતાઓ :

સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારનો અંદરઅંદર પણ ધણા બોલીભેદ છે,
પરંતુ કેટલીક સમાન વિશિષ્ટતાઓ તરી આવે છે. સૌરાષ્ટ્રની
દરિયાકાંઠાની બોલી સૂરતીને મળતી આવે છે.

(૧) 'ઓ' નું વિવૃત ઉચ્ચારણ (ધોડો) અને અનંત્ય 'એ' નું
અત્યંત હ્રસ્વ 'ઈ' જેવું સાંકડું ઉચ્ચારણ (કિમ, તિમ).

(૨) 'ઘ', 'ઙ' નાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, માત્ર 'ય', 'જ'
અવ્યયો પૂર્વે દીર્ઘ ઉચ્ચારાય.

(૩) અનુનાસિકના સૌરાષ્ટ્રનું પ્રધાન લક્ષણ છે. ગમે ત્યાં અનુનાસિક-
નો પ્રક્ષેપ થાય છે. ('ચોપડી' ને જદ્દે 'ચોપડી.')

(૪) સર્વત્ર માત્ર કંઠ્ય 'મૂ' જ ઉચ્ચારાય.

(૫) 'છે' ક્રિયાપદ સિરાયના 'ચૂ', 'છ' ને જદ્દે 'સ'
બોલાય. 'જ', 'ઝ' નો 'ઝ' જેવો ઉચ્ચાર થાય.

(૬) અનાદિ 'ડ', 'ડ' તળ ગુજરાત જેવા મૂર્ધન્યતર (ડ, ડ)
ઉચ્ચારાતા નથો, શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારાય છે (ગાડી, કઢી).

(૭) લઘુપ્રયત્ન 'ય' ખૂબ જ વ્યાપક છે.

(૮) લઘુપ્રયત્ન 'હ' નથી બોલાતો (ઝાડુ > મારુ).

(૯) વર્તમાન બીજા પુરુષ એકવચનમાં 'તુ તું કરતા' જેવો પ્રયોગ થાય છે.

(૧૦) 'હુ' ને બદલે 'હૌ' પણ બોલાય છે.

આટલી મુખ્ય મુખ્ય બોલીઓ ઉપરાંત, 'પચમદાક્ષી' (ચરૌતરી + બીક્ષી), 'પૂર્વ' લશ્ચરી બોલી (સુરતી + બીક્ષી), બીક્ષી બોલીઓ, પારસીબોલી, વડોરાઓલી, મેમણોલી વગેરે ગોણુ બોલીઓ મંજુ પેનપોતાની લાક્ષણિકતાઓ સહિત ગુજરાતમાં બોલાય છે.

ઉપસર્ગ, પૂર્વગ, તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો

ઉપસર્ગ : શબ્દના નામ, ક્રિયાપદ, અવ્યય આદિ વર્ગો પાડવામાં આવે છે એમાંના એક પૂર્વગ-પ્રકારને 'ઉપસર્ગ' કહેવામાં આવે છે. ઉપસર્ગ એ નામ અથવા ક્રિયાપદની પૂર્વે લાગતો એક પ્રકારનો અવ્યય જ છે; જે આદિ કાળમાં કદાચ કોઈ સ્વતંત્ર શબ્દ હશે, પરંતુ પાછળથી કેવળ નામ અથવા ક્રિયાપદ પૂર્વે જોડાઈ, એના અર્થમાં નીચેના ફેરફારો કરનારા પૂર્વગરૂપ જ બની રહ્યો.

ઉપસર્ગના ત્રણ વ્યાપાર ગણાવવામાં આવ્યા છે :

- (૧) કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થથી જોલટો અર્થ દર્શાવે છે.
- (૨) કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થને માત્ર અનુસરે છે.
- (૩) કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થમાં વિશેષતા ઉમેરે છે.

ઉપસર્ગની નીચે પ્રમાણે ૨૦ ની સંખ્યા ગણાવવામાં આવે છે :

પ્ર, પરા, અપ, સમ, અનુ, અવ, નિસ (નિર્), દુસ (દુર્), અભિ, વિ, અધિ, સુ, ઉદ્, અતિ, નિ, પ્રતિ, પરિ, અપિ, ઉપ અને આ.

પ્ર—અતિશયતા સૂચવે છે :

પ્રતાપ, પ્રસ્થાન, પ્રભોદ, પ્રજ્ઞાપ, પ્રચંડ, ઇં

પરા—જોલટું, દુર્, નિર્ અથવા તરફ એવો અર્થ સૂચવે છે :

પરાજય, પરાવર્તન, પરાક્રમ, પરાકાષ્ટા ઇં

અપ : દૂર અથવા ખરાબ એવો અર્થ સૂચવે છે :

અપહરણ, અપશબ્દ, અપમાન વ૦

સમ : સાથે, સારી પેઠે એવો અર્થ દર્શાવે :

સંયોગ, સંમાન, સંરક્ષણ ઇ૦

અનુ : પાછળ અથવા સાદૃશ્યવાચક છે :

અનુપાન, અનુજ, અનુકરણ ઇ૦

અવ : નીચે (તિરસ્કારવાચક)

અવતરણ, અવગતિ, અવગણના ઇ૦

(નિર્) : બહાર નીકળવું એવા અર્થમાં :

નિરંકુશ, નિર્દોષ, નિર્દય ઇ૦

દુસ્ત્ર (દુર્) : કષ્ટસાધ્ય અથવા ખરાબ એવો અર્થ સૂચવે :

દુર્ગમ, દુષપ્રાપ્ય, દુર્ગંન, દુર્ગુણ, દુરાચાર ઇ૦

અભિ : તરફનો અર્થ સૂચવે :

અભિમુખ, અભિગ્રાહ, અભિગમ ઇ૦

વિ : વિશેષ અથવા તો ઊલટાના અર્થમાં :

વિજ્ઞાન, વિરૂપ, વિસ્મૃતિ, વિરાજવું ઇ૦

અધિ : ઉપર એવો અર્થ સૂચવે :

અધિકાર, અધિપતિ, અધ્યક્ષ ઇ૦

સુ : પ્રશંસા અથવા અધિકતાવાચક :

સુજન, સુશોભન, સ્વચ્છ, સુગંધ, સુઆચિત વ૦

ઉદ્ : જાણે એવો અર્થ થાય :

ઉદ્દેશ, ઉન્નયન, ઉન્નતિ, ઉત્પય વ૦

અતિ : અતિશયતા અથવા ઉત્ક્રાંધન દર્શાવે :

અત્યુક્તિ, અત્યાચાર, અતિક્રમણ, અતીન્દ્રિય વ૦

નિ : નીચે, મધ્યે એવા અર્થ મૂયવે :
નિપાત, નિધાન ઇત્યાદિ.

પ્રતિ : દરેક, સામે, તરફ જેવા અર્થ મૂયવે :
પ્રતિદિન, પ્રતિકાર, પ્રતિગમન ઇં.

પરિ : આસપાસનો અર્થ દર્શાવે :
પરિક્રમણ, પરિસીમા, પરિસ્થિતિ ઇં.

અપિ : પાસે, તરફ, ઉપર જેવા અર્થ દર્શાવે :
અધિધાન (ક્યારેક ' અ'નો લોપ પણ થાય-પિધાન).

ઉપ : પામે, ગોળુ જેવા અર્થ દર્શાવે :
ઉપનિષદ, ઉપવન, ઉપનામ, ઉપમયુષ વં.

આ : મધ્યાદિ, આરંભ, થોડું, ચારે તરફ, બિલકુલ, ઉપર
એવા એવા અર્થો મૂયવે છે :
આઆશ્રયદ, આગ્રન્થ, આકંપિત, આકંપ, આગમન,
આશૈલ ઇં.

પૂર્વગ :

ઉપર દર્શાવેલા ઉપસર્ગો ઉપરાંત કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો અ,
અત્, અન્તર્, બહિર્ જેવા તથા કારસી ગેર, મિત જેવા
શબ્દની પૂર્વે આવે છે. એ ઉપસર્ગમાં નહિ ગણાવેલા હોઈ,
એને ' પૂર્વગ'ની ખાસ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે :

અ(અન્) : નકારવાચક

અનોતિ, અધર્મ, અનાદર વં.

તિરસ્ : તિરસ્કાર, તિરોધાન, તિરોમૂન.

આવિસુ : આવિષ્કાર, આવિભાવ.

અત્ : શ્રદા.

અલમ્ : અલંકાર.

અમા : સાથેનો અર્થ દર્શાવે :

અમાત્ય, અમાવાસ્યા

અન્તર : અંદર જેવો અર્થ સૂચવે :

અન્તઃકરણ, અન્તર્મુખ, અન્તઃપુર ઇં

બહિર્ : બહારનો અર્થ સૂચવે :

બહિર્મુખ, બહિર્દષ્ટિ ઇં

ઈતિ-છાતઃ : ઇત્યાદિ, ઇતિકર્તાન્વય, ઇતિકાસ.

(આમ, સંપૂર્ણ એવો અર્થ સૂચવે)

કુ : ખરાબ એવો અર્થ દર્શાવે (કા પશુ થાય છે) :

કુઆમ, કુપાત્ર, કાપુરુષ.

ચિરંમુ : લાંબા વખત સુધી :

ચિરંતન, ચિરંજીવ, ચિરકાળ વં

દિવા : દિવસે એવો અર્થ છે :

દિવાકર, દિવાસ્વપ્ન, દિવાધ ઇં

ધિક્ : ધિક્કારવાચક :

ધિક્કાર.

નાના : 'જુજુ' જુજુ' એવો અર્થ દર્શાવે છે :

નાનાવિધ.

પશ્ચાત્ : પછી, પાછળથી :

પશ્ચાત્તાપ, પશ્ચાદ્વર્તી ઇં

પુરસ્ : આગળ :

પુરોગામી.

પુરા : અગાઉનું :

પુરાટલ.

પૃથક્ : જુદું :

પૃથક્કરણ

પ્રાતરે : સવારે :

પ્રાત કાળી, પ્રાત.સંધ્યા.

સાયમ્ : સાંજે :

સાંજસળી સાયંકાર, સાયંસંધ્યા.

સ કે સહુ : સરખું અથવા સાથે :

સફળ, સરખ, સદકાર.

શમ્ : મુખશાંતિના અર્થમાં :

શંકર, શંભુ.

સ્વયમ્ : જાતે :

સ્વયંમૂ, સ્વયંવર ઈ.

અધ : : નીચે :

અધોમુખ, અધઃપતન ઈ.

પ્રાદુર્ : પ્રદ્યુમ્ :

પ્રાદુર્ભાવ.

સ્વર્ : સ્વર્ગ :

સ્વર્ગીક, સ્વર્ગીયા.

પુનર : ફરીથી :

પુનરુક્તિ, પુનરાગમન.

નક્તમ્ : રાત્રે :

નક્તંચર.

સ્વસ્તિ : કન્યાણવાચક :

સ્વસ્તિવાચન.

મિથ્યા : જૂઠું, ખોટું :

મિથ્યાવાદ, મિથ્યાચાર.

નમસ્ : નમન કરવુંના અર્થમાં.

નમસ્કાર.

શનૈ : ધીમે ધીમે :

શનૈશ્વર.

સાક્ષાત્ : નજરે દેખવું તે :

સાક્ષાત્કાર.

વૃથા : નકામું :

વૃથાપાઠ, વૃથાપ્રયાસ.

ન : નહિ :

નપુંસક, નારિતક, નાન્યતર ઈ.

અસ્તમ્ : આથમવું તે :

અસ્તંગત.

પુરા (અવ્યયને લાગે) : પુરાતન.

હયસ્ (ગર્ભ કાલે, અવ્યયને લાગે) : હયસ્તન.

ધૃસ્ (આવતી કાલે, અવ્યયને લાગે) : અસ્તન.

પ્રાચ્ય : પ્રાક્તન, પ્રાચીન (પૂર્વેનું).

અર્વાચ્ય : અર્વાક્તન, અર્વાચીન (હમણાંનું)

રામ્યચ્ય : સમીચીન (હિયત)

ઉદીચ્ય : ઉદીચીન (ઉત્તરનું)

સના : સનાતન (હંમેશ)

કારસી ને અરણી પૂર્વગા :

ખે : ઊલટુંના અર્થમાં :

ખેઆમર, ખેશક, ખેશમ, ખેસાન, ખેહાલ ઈ.

ના : અભાવદર્શક :

નાપસંદ, નાવક, નાખુશ, નાલાયક ઇ.

લા (અરખી) : અભાવદર્શક :

લાઈસાજ, લાચાર ઇ.

બિલા (અરખી) અભાવદર્શક.

બે (બિ) લાચક

ગેર (અરખી-ગેર) : અભાવદર્શક :

ગેરવાજખી, ગેરફાયદો, ગેરહાજર ઇ.

કમ : ઓછું, ખરાબ :

કમજોર, કમતાકાત, કમનસીબ, કમખુશ ઇ.

હર : પ્રત્યેક :

હરગેજ, હરદમ, હરવખત ઇ.

બદ : ખરાબ :

બદમાશ, બદનામ, બદહજમી ઇ.

સર : મુખ્ય (માથું) :

સરદાર, સરકાર, સરપંચ ઇ.

બર : બાજુ :

બરતરફ.

બિન : (સંસ્કૃત 'વિના' નો અપભ્રંશ હિંદીમાં વપરાય છે, મૂળ અરખી-ફારસીમાં નથી.)

બિનસ્વાર્થી, બિનચૂક, બિન-ઉપયોગી ઇ.

તદ્વિત પ્રત્યય : તદ્+વિત=તદ્વિત એટલે નામિક વિકૃતિવાળું જે પદ હોય (તદ્) તેને જે વધારાનો પ્રત્યય લાગે (વિત) તે, અર્થાત્ નામ, સર્વનામ, વિશેષણ તથા અવ્યયને જે પ્રત્યય લાગે છે તે

‘તદ્વિત’ કહેવાય છે. ધાતુને લાગતા પ્રત્યયોથી તે ભિન્ન છે. તદ્વિતમાં કેટલાક સંસ્કૃત પ્રત્યયો છે તે તત્સમ શબ્દોને લાગે છે, કેટલાક સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થયેલા છે તે તદ્ભવ શબ્દોને લાગે છે અને કેટલાક ક્ષરસી-અરબી પ્રત્યયો છે. તદ્વિત પ્રત્યયના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પાડી શકાય છે :

સંસ્કૃત :

૧. અપત્યવાચક : જે પ્રત્યય ‘તેનો પુત્ર કે પુત્રી’ એવા અર્થ દર્શાવે છે તે :
 અ : રાવણ (રાવણનો પુત્ર), પાર્વતી (પર્વતની પુત્રી), કૌરવ,
 પાંડવ, દ્રૌપદી ઇ.
 ઈ : દાશરથિ, સૌમિત્રિ ઇ.
 એય : ગાગેય, સૌભદ્રેય, વૈનતેય ઇ.
 ય, ઈય, વ્ય : ગર્ગ > ગર્ગ્ય સ્વસ > સ્વસીય, આત > આત્ય.

૨. સમૂહવાચક :

તા : જનતા, બન્ધુતા, ગ્રામતા ઇ.

૩. ‘તે જાણે છે’ એવા અર્થમાં :

અ : વૈયાકરણ.

ઈક : નૈવાયિક, પૌરાણિક ઇ.

અક : મીમાંસક.

૪ ‘ત્યાં થયેલું’ એવા અર્થમાં :

વ : ઓષ્ઠ્ય, સ્તન્ય, ગ્રામ્ય, વન્ય ઇ.

ઈય : સ્વકીય, રાજકીય, વર્ગીય, ભવદીય ઇ.

ત્ય : દક્ષિણાત્ય, પૌરત્ય (પુરત્ય ઉપરથી) ઇ.

ઈય : રાષ્ટ્રીય.

ઈક : શારીરિક, માનસિક, માસિક, નૈસર્ગિક ઇ.

ઈન : કુલીન, સર્વજનીન ઇ.

૫. 'તેતું, તેને લગતું' એવા અર્થમાં :

અ : આત્મ્ય, આન્દ્ર, સાર્વભૌમ, પાર્થિવ ઈ

ઇય : મદીય, પર્વતીય, આયમનીય ઈ

ય : પાછ, અધ્ય.

૬. વિકારવાચક :

મય : ગોમય, વાડમય, રસમય ઈ

ય : દ્રવ્ય (દુઃસ્વસ્થ), ગવ્ય ઈ

૭. 'તેને માટે ઉપયોગી' એવા અર્થમાં :

ય : શરણ્ય.

એય : પાથેય.

૮. 'તેને થોડું' એવા અર્થમાં :

ય : ધમ્મ, ન્યાય ઈ

૯. લાભવાચક :

ત્વ કે તા : ગુરુત્વ, ગુરુતા, પ્રાક્ષણત્વ, દીનતા ઈ

ઇમન્ : ગરિમા, લક્ષિમા, કાલિમા ઈ

અ : લાભવ, માર્દવ, ગૌરવ, સૌખ્ય ઈ

ય : માધુર્ય, લાઙ્ગિત્ય, સખ્ય ઈ

ઈ : આધુરી, માધુરી ઈ

૧૦. ઉત્કર્ષદર્શક :

તર, તમ અને ઈયમ્, ઈઝ : ગુરુતર, ગુરુતમ, શ્રેયસ્, શ્રેષ્ઠ ઈ

૧૧. સ્ત્રામિત્વદર્શક :

મત્, વત્ (માન-વાન્) : નીતિમાન્, મતિમાન્, જ્ઞાનવાન્, લક્ષ્મીવાન્ ઈ

ઈન્, (ઈ) : ત્યાગી, ભોગી, પક્ષી ઈં

ઈન : બહિર્ણ (મોર), રચિન, મલિન ઈં

વિન્ (વી) : માયાવી, યસસ્વી, તેજસ્વી ઈં

આણુ (આળુ) : દયાળુ, કૃપાળુ, માયાળુ ઈં

વણ (વાળું) : દન્તાવલ (કાથી), રજસ્વલ ઈં .

લ : માંસલ, વત્સલ, પાંસુલ ઈં

વ : કેશવ, અર્જુવ ઈં

ગિમન્ (ગી) : વાગ્મી.

ઈલ : ફેનિલ, પંકિલ, જટિલ.

શ : લોમશ.

ત : અંગના.

ઉર : દન્તુર.

ર : મધુર, મુખર, કુંજર, પાંકુર.

આલ-આર : વચ્ચાલ (ળ), વાચાર. શુદ્ધિ-લાચલ (ળ)

આમિન્ (આમી) : સ્વામી

ઈમસ : મલીમસ (મેલું).

૧૨. અમુકે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એવા અર્થમાં :

ઇ : સ્વીકાર, સમીકરણ, બાળ્પીમન, એકીકરણ ઈં

૧૩. કંઈક એાણું છે એમ દર્શાવવા :

કદપ : દ્વીપકદપ.

પ્રાય : મૃતપ્રાય.

૧૪. અમુકે વસ્તુથી યુક્ત છે એવું દર્શાવવા :

ઈત : પુષ્પિત, પુષ્કિત, દુષ્પિત ઈં

૧૫. માપદર્શક :

માત્ર : તાવ-માત્ર, ત-માત્ર.

૨ 'વાળું' એવો અર્થ દર્શાવે :

મન્ત, વન્ત : છુદ્ધિમન્ત, શ્રીમન્ત, રૂપવન્ત ઇં
ગાળો, વાળો : ફરીગાળો, દૂધવાળો, ગોવાળ ઇં

૩. લઘુતા બતાવનાર :

ક : શેરીકા, નાનકા, ચેકકા ઇં

કં, ડી, ડા, : મુખકું, ફૂલકું, આંખડી, કાપલડી, જીવડો,
જાલડો ઇં

છુ, છી, છો : ખેડુ, ઘોડખી, ખાટવો.

કહું, લહું (ડી, ડા) : નાનલહું, પ્રીતલડી, એકલડો.

વું, વી, વો : ટટવું (ટટું), લાડવી, છાડવો.

રું, રી, રો : ધણેરું, આધેરી, મેધેરા.

ઉં, ઓ : સાસરીઉં, પાતળીઓ.

હું, ટી, ટો : ચોરહું, ચોરટી, ભામટો.

એવડા પ્રયયો : વડાલેરું, લાવરહું, ચાંદખીઓ.

લું, લી, લો : એકલું, હથેલી (ળી), આગયો, અધેતો.

અરખી-દારસી પ્રત્યયો (તદ્વિત) :

૧. અદ્યપતા દર્શાવનાર :

ચો (ચા) : ખૂમચો, ખગીચો, ગાલીચો.

૨. ભાવવાચક નામ બતાવનાર :

ઈ : નેઈ, ખુશી, ખૂખી.

ગી : ખંદગી, રવાનગી.

તી : જાતી.

૩. પૂર્ણતાદર્શક, વાળો, ભરેલો એવા અર્થમાં :

આ : દાના.

ગીન : ગમગીન.

દાર : તાબેદાર, વક્ષદાર.

મંદ : અક્ષત્રમંદ, દોષત્રમંદ.

વર : જનવર, નામવર.

વાર : ઉમેદવાર, તકસીરવાર.

૪. વિશેષણ બનાવનાર :

ઈ : ઈરાની, શહેરી, કિંદી ઈ.

ઈ (અરખી) : અરખી, હલવાઈ ઈ.

ચી (તુખી) : તોપચી, તખલ્લુચી (નામને લાગીને ધધાતો અર્થે બતાવે).

કૃત પ્રત્યયો : ધાતુને લાગે એ કૃતપ્રત્યય કહેવાય છે.

સંસ્કૃત કૃતપ્રત્યયો :

૧ કર્તાનો અર્થે દર્શાવનાર :

તૃ (તા) : કર્તા, શ્રોતા, નેતા, દૃષ્ટા, ચોક્ષા ઈ.

અક : તારક, પાલક, ગાયક, દાયક, જનક, લેખક ઈ.

અન ; નન્દન, જનાર્દન (અર્થે = પીડવું),

સૂન (મારનાર), રમણ ઈ.

ઇન્ (ઈ) : માણી, મંત્રી, ત્યાગી, રમણી ઈ.

અ : ચોર, દેવ પ્રકાશનાર, બુધ, પ્રદ, સ્થ,

સરોજ (જન), કાર, અગ્રેસર (અ = સરવું) ઈ.

કિન્ : જે પ્રત્યય સંપૂર્ણ સુપ્ત હોય છે :

સેનાની (ની), સ્વયંભૂ (ભૂ) ઈન્દ્રજિત્ (જિ) ઈ.

૨ ભાવવાચક નામ બનાવનાર :

તિ : કૃતિ, નીતિ, નિનિ (નનિ), સંતનિ (તન), ઇન્દ્રિ (યન્) ઈ.

અન : અનુકરણ, વાચન, ભજન, મરણ, શેદન, બધન,

વેદના (નારી), વન્દના (નારી) ઈ.

અ : જય (જિ), સંભવ (સં + ભૂ), યોગ, પાક (પચ્),

હેદ, ખેદ, પ્રમાદ (પ્ર + મદ્ + ઇં)

યા : વિદ્યા, ક્રિયા, શય્યા (શી), ચર્ચા ઇં

આ : ઇચ્છા, પૂજા, કૃપા, કયા, શ્રદ્ધા, આજ્ઞા, પ્રસા ઇં

આ (ઈચ્છા દર્શાવનાર) : વિપાસા, જિજ્ઞાસા ઇં

ન : પ્રશ્ન, યત્ન, સ્વપ્ન, યત્ન ઇં

૩ અમુક ક્રિયાનું સાધન એવો અર્થ દર્શાવે :

અન : નયન, શ્રવણ (કાન), માન (મા = માપવું), વદન ઇં

ત્ર : તેત્ર, શ્રોત્ર, પાત્ર (પા = પીવું), અસ્ત્ર (અમ્ = ફેંકવું),

ચરિત્ર ઇં

૪ વિશેષણ બનાવનારા કૃતપ્રત્યયો :

(અ) વર્તમાન કૃદંત બનાવનાર :

માન : વર્તમાન, વર્ધમાન, દેદિપ્યમાન (દીપ્ = પ્રકાશવું) ઇં

ત્-અત્ : જાત, સત

(આ) ભૂત કૃદંત બનાવનાર :

ત : કૃત, જિત, નીત, જ્યાત, ગત, ક્ષુબ્ધ, બદ્ધ, પૂજિત ઇં

ન : ('ત'નો જ 'ન' થાય, જો ધાતુને અંતે 'દ' 'ર' કે
'ષ' હોય તો) લિન્ન, ખિન્ન, દીન (દી = ક્ષીણ થવું),
કીર્ણ (કૃ = વિગેરવું), પૂર્ણ (પૂ = ભરવું), છર્ણ
(છ = જૂના થવું) ઇં

લ : ('ત'નો જ 'લ' થાય છે) પ્રકુલ્લ,

ક : ('ત'નો જ 'ક' થાય છે) : શુક

વ : ('ત'નો જ 'વ' થાય છે) : પકવ

(ઈ) પરોક્ષ ભૂત કૃદંત બનાવે :

વાન્ : વિદ્વાન્

(ઈ) વિધ્યથ દર્શાવે :

તઃથ : કર્તવ્ય, ભવિતવ્ય ઇં

ય : વર્ણ, સજ્જ, વંચ, ત્યાગ્ય ઇં

અનીય : સમરણીય, સમણીય, સ્વનીય ઇં

(ઉ) ગુરુ દર્શાવનારાં વિશેષજ્ઞ બનાવે :

હમ્યુ : સદિશુ

આહુ (ઁ) : જ્ઞાનુ.

વર : નમ્વર, સ્થાવર, ભાસ્વર ઇં

ઉ : ઇન્દ્ર, મિશ્રુ ઇં

ઉ : (ઇન્દ્રાદર્શક અંગને લાગે) જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ, ઇં

ઉર : વિદુર.

ર : નમ્, વિસ્ત.

ઉજાદિ પ્રત્યય : ધાનુમાંથી વિવિધ પ્રકારનાં નામ બનાવનારા :

ઉ : વાયુ, સ્વાદુ, ચારુ (ચરુ), ચાદુ (ચદુ), મરુ, તનુ,

વિધુ (વ્યધુ = વીધવુ) ઇં

ઉર : મગુરા (મયુ = પીયુ), ચતુર (ચત = પાચવુ),

અંકુર (અંકુ = નિશાની કરવી) ઇં

ધર : મદિરા (મદ્ = માંદા થવુ), મદિર (મન્દ = પ્રાર્થના

કરવી), રુધિર (રુધ્ = રુધવુ), બમિર (બમ્),

રિથર ઇં

ઇલ : અનિવ (અન્ = અસ્તુ), સચિલ (સન્ = જતુ),

મદિવા (મદ્ = પૂજવુ), કુટિલ (કુટ્ = વાંકા થવુ) ઇં

મ : મર્મ, મુગ્મ, બીમ (બી = બીડુ), ધામ (ધૃ = પ્રકાશવુ),

જન્મ, કર્મ ઇં

અનિ : સન્નિ (સન્ = સસ્તુ), ધન્નિ,

અવનિ (અવૂ=રક્ષણું), તરણિ,
રંગનિ (રંગ=ખુશ કરવું) ઈં

સૂ : અર્ચિપૂ (અર્ચૂ=પૂજણું), જ્યોતિપૂ (જ્યુ=પ્રકાશણું),
ચક્ષુપૂ (ચક્ષૂ=જણાવણું) ઈં

ન : કર્ણ, વર્ણ (વૃ=વરણું), રત્ન (રત્ન=રતણું) ઈં

ત્ર : ચિત્ર (ચિ=એકઠું કરવું), સત્ર,
શાસ્ત્ર (શાસ્ત્ર=શાસન કરવું), પુત્ર (પૂ=પવિત્ર કરવું) ઈં

મિ : નેમિ (ની=દોરણું), ભૂમિ (ભૂ=હોણું),
ભૂમિ (ભૂ=જણું) ઈં

વૃ (તા) : નપ્તા (ન+પત+જ્ઞેના વડે પડે નહિ તે પૌત્ર),
બ્રાતા (બ્રાજૂ=પ્રકાશણું), જ્ઞાતા (જ્ઞા=જાણણું,
જ્ઞ=પુત્રીને માપે તે), માતા (માન=પૂજણું),
પિતા (પા=રક્ષણ કરવું), દુહિતા (દુહ=દોહણું) ઈં

તદ્દલવ પ્રત્યયો :

૧. લાવવાચક નામો બનાવનારા :

અણુ-અણી-અણું (સં. 'અન' ઉપરથી) : જમણુ,
સીવણુ, કાપણી, ખાંડણી, ગળણી, વસોણ
પાથરણું, બેસણું ઈં

અત : રમત, આવડત, ગમત ઈં

તી : જરતી, ગણતી (સંસ્કૃત 'તિ' જેવો).

આઈ : ચડાઈ, લડાઈ, ધોલાઈ, સિલાઈ ઈં

આવ : ચડાવ, દોળાવ, પડાવ, ઠરાવ ઈં

આવટ : બનાવટ, મિલાવટ ઈં

આટ : ગભાટ, ગડગાટ, પછાટ, ચળકાટ ઈં

આટો : અપાટો, શુભાટો, ગપાટો ઈં

આણ : વેચાણ, ધોવાણ, કકળાણ, ઈ.

આપ : મેળાપ.

આમણ : ગુલરામણ, અકળામણ, શિખામણ, અળામણ ઈ.

ઊક : વર્તણૂક.

અક : ખેડક.

તર : જાણતર, ચણતર ઈ.

ઈ : બોલી, ધાટી ઈ.

આળ : વટાળ.

૨. કર્તા-કરનાર એવો અર્થ દર્શાવે :

નાર : બેસનાર, દોડનાર, ખાનાર ઈ.

કાર : જાણકાર,

૩. વિશેષણ બનાવનાર :

ઓઢિ : અઢાઢિ, શિખાઢિ, ટકાઢિ, કમાઢિ ઈ.

આળ : (સં. 'આહુ' ઉપરથી) : દયાળ, કૃપાળ.

ઉ : ખાઉ, ખેડુ, બેડુ, મારુ વ.

૪. ક્રિદંતો બનાવનારા પ્રત્યયો :

તુ, તી, તો (વર્તમાન) : ખાતુ, દોડતી, જતો ઈ.

યુ-યેદુ : ધયુ, ગમેદુ (ભૂત)

આરુ-આતુ : ધનારુ, યવાતુ ઈ.

અરબી પ્રત્યયો :

૧. કર્તા દર્શાવનારા :

આ, ઇ, અ : આસિક (અસિક = તેણે ઇચ્છયું), નાજિર (નજર = તેણે જોયું), હાકિમ (હકમ = દુકમ કયો), જાદિર (જદર = તેણે જોયું), જાસિમ (જલમ = તેણે પીણ કરી), સાદિખ (સંદખ = તે સાથે રહ્યો), અમિન (જમન = તેણે જવાબ દીધો), માજી (માજિર, મજર = તે ગયો), મુરબ્બી (રખમ =

તેણે રક્ષણ કયું), તચરીક (તારીક, ચરક = વર્ણન કયું), તસદી (સદ્ય = પીડા આપી), તજવીજ (જવજ = તેણે શોધ્યું), તકરાર, એકરાર (કરર = તે બોલ્યો), મુસાફર (સફર = તે ગયો), મુઆમલન (મામલન = અધિકાર, અમલ = તેણે અધિકાર ચલાવ્યો), મુલાકાત (લકત = તે મળ્યો), મુનસિક (નસક = તેણે ન્યાય કર્યો), મુનશી (લેખક, નશ્ય = તેણે લખ્યું), ઈમાન (અમન = તેણે વિશ્વાસ કર્યો), ઈરાદો (રવદ = તેણે ઇચ્છ્યું), મુસલિમ (સલમ = તે સુખી થયો).

૨. કર્મ દર્શાવનાર :

અ: માથક, મંજૂર, મથદર (જકર), મલસલ (લસલ = તેણે જમા કયું - હાસિલ = જમા કરનાર), મુરખા (રખી મૂક્યો, રખ ઉપરથી), મુકદમા (કદમ = તે આગળ થયો), મુનાસિખ (નસખ = તે ચોગ્ય હતો), મુજારક (ખરક = તેણે આથીવૌદ આપ્યા), ઈનસાફ (નસફ), મુરાદ (રવદ), ઈસલામ (સલમ)

૩. અન્ય નામો દર્શાવનાર (ખત્યો તેના તે જ) :

તાલુકો (અલક = તેણે આશ્રય લીધો), મુતસદી (મલતરી બાજ, સદ્ય = તેણે હિસાબ રાખ્યો), તલાશ (લશય = તેણે શોધ કરી), તકાવુત (કલત = તેણે બદલ્યું), તમાશી (તમાશો, મશય = તેણે બતાવ્યું), ઈઅતિયાર (ઈતિયાર, અખર = તેણે વિશ્વાસ કર્યો), ઈઅતિયાર (અખત્યાર, ખયર = તે નીવડ્યો), મુદ્દઆ (મુદા, દઅઅ = તેણે ઇચ્છ્યું), હિસાબ (હસબ = તેણે પૂરું કયું), મથગૂવ (મથલ = તે કામે લાગ્યો).

વ્યુત્પત્તિ વિચાર

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં મુખ્ય વે સમૃદ્ધિમાંથી ઊતરી આવેલા શબ્દોનું આકુલ્ય છે. આમાંના કેટલાક શબ્દોએ મૂળ સમૃદ્ધ પ્રમાણેનું જ સ્વરૂપ હજી જાળવી રાખ્યું છે. એ શબ્દો તત્સમ કહેવાય છે : ઉ. ત. નવન, કાર્ય, ધર્મ, પક્ષી, ગ્રંથ ઇત્યાદિ. પરંતુ ધ્વનિવિકારના નિયમો અનુસાર મોટા ભાગના શબ્દો મૂળભાષી જુદે જુદે તમકકે વિવિધ પરિવર્તન પામતા ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા છે. આવા શબ્દોને તદ્દલવ શબ્દો કહેવામાં આવે છે. ઉ. ત. કાન, આંખ, હાથ, ઢાત, પાંદડું, ભીત, ઊંટ ઇત્યાદિ. આવા શબ્દોના મૂળ સ્વરૂપથી અર્વાચીન રૂપ સુધી પહોંચવાના પ્રક્રિયાને વ્યુત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે. વ્યુત્પન્ન થયું એટલે ઉદ્ભવવું એ ઉપરથી આ વ્યુત્પત્તિ શબ્દ લેવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવાનો પ્રથમ પુરુષાર્થ સ્વ. નરસિંહરાવે કર્યો. તેમની પૂર્વે કવિ નર્મદ તથા સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનોએ પણ આ દિશામાં પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ સ્વ. નરસિંહરાવ પૂર્વેના વિદ્વાનોની ભૂલ એ હતી કે તેઓ સમૃદ્ધિમાંથી મીઠા ગુજરાતીમાં શબ્દો ઊતર્યા હોય એ રીતે વ્યુત્પત્તિ દર્શાવના, આથી ધણીવાર ભૂલ થવાનો સંભવ રહેતો; વળી ધ્વનિપરિવર્તનના નિયમો અર્વાંતર રૂપો દર્શાવ્યા વગર સ્પષ્ટ ન થય. સ્વ. નરસિંહરાવ આ રીતને 'ક્રમલાઘવ' તરીકે ઓળખાવનાં જણાવે છે કે ભા.પ.મી.એ.એ. આ પદ્ધતિ કામની નથી. ઉ. ત. 'વેદાદ' ઉપરથી 'વેડાદ' -

કરવું કે 'વારણ' (જે અઝાદે તે) ઉપરથી 'વારણ' એવી વ્યુત્પત્તિ
 કૃત્રિમ ગણાય તેઓ જણાવે છે કે અર્વાંતર પરિવર્તનોને ગણતરીમાં
 લેવામાં આવે તો 'વડોદરા' ઉપરથી 'વડોડુ' જ વ્યુત્પન્ન થાય.
 ખરું જોતાં તો 'વટપદ્ર' ઉપરથી 'વડોદરા' અને 'દાર' ઉપરથી
 'વારણ' શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય. ('ણ' મ્વાર્થિક 'ડુ' માંથી થયું
 છે.) તેઓએ આ ઉપરાંત 'બેસવું', 'કણખી', 'અછકું' ના
 દાખલા પણ મૂક્યા છે. 'બેસવું' 'વિશતિ'માંથી વ્યુત્પન્ન કરવું
 એ ખોટું છે. ખરું તો, ઉપવિશતિ > ઉર્ધ્વસર્ધ > બર્ધસર્ધ
 > બેરે એ પ્રમાણે થાય. 'કણખી' 'કણ + ખી' નો બનેલો
 નથી, પરંતુ 'કુકુખી' માંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. એ જ રીતે
 'અછકું' 'જુષ્ટમ' માંથી ન નીકળે; કારણ કે 'જુષ્ટ'નો કોઈ
 અર્થ એની નજીક આવતો નથી. એ 'ઉચ્છિષ્ટ' માંથી વ્યુત્પન્ન
 થયો છે ખરું જોતાં તો બધાં જ અર્વાંતર રૂપો સંસ્કૃત > પાસિ
 > પ્રાકૃત > અપભ્રંશ > પ્રાચીન ગુજૃ > અર્ધાચીન ગુજૃ
 એ પ્રમાણે લેવાં જોઈએ, પરંતુ અનુક્રમતા તથા સંસ્કૃત, અપભ્રંશ
 ભેદાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી સામાન્ય ક્રમ આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો
 છે : સંસ્કૃત > પ્રાકૃત, અપભ્રંશ > ગુજરાતી, છતાં સ્વ. નરસિંહ-
 રાવ દેટલાંક ખીજાં અર્વાંતર રૂપો પણ ટાંકે છે.

ઉત્સર્ગ : વિદ્વાનોએ ધ્વનિપરિવર્તનના આ નિયમોને 'ઉત્સર્ગ'
 એવું નામ આપ્યું છે. 'ઉત્સર્ગ' એટલે વ્યુત્પત્તિનો કારણભૂત
 એવો ધ્વનિપરિવર્તનનો નિયમ. ધ્વનિપરિવર્તન કેમ થાય છે એ વિશે
 આપણે અગાઉ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. સ્વ. નરસિંહરાવ એને માટે
 કંઈક એવાં જ કારણો દર્શાવે છે એ પણ અત્રે નોંધીએ :

૧. જિહ્વાદોષ : 'ત' ને બદલે 'દ' બોલાય

૨. સરળતાનો નિયમ : સરળ લાગતાં રૂપો સ્વીકારાય ને
 રૂઢિપૂર્ણ દૂર કરવામાં આવે. ઉ. ત. 'અસ્ર'નાં ત્. એ. વ. 'અચ્છ'

અને 'અતિય' એ રૂપો થાય, પરંતુ એમાંથી સામાન્ય અંગ તરીકે 'અન્ધ' સ્વીકારાયું.

૩ શ્રમનોઃ વચાવઃ કર્મ > કરમ

૪ તુલ્યમાત્રાપરિમાણુઃ ધ્વનિમાં ફેરફાર થાય ત્યારે એકનાર માત્રા બળવી રાખવાનો પ્રયાસ કરેઃ કરમ > કરમ
(સંયોગલોપના બદલામાં પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ).

હવે કેટલાક મહત્વના ઉત્સર્ગો જોઈએઃ

૧. વિવૃત 'એ' અને 'ઓ'

વિવૃત 'એ' અને 'ઓ'નું ઉચ્ચારણ સંસ્કૃતમાં નથી. ગુજરાતીમાં એ કેવી રીતે આવ્યું એનો નિયમ સ્વ. નરસિંહરાવે નીચે મુજબ દર્શાવ્યો છેઃ

(અ) પ્રતિમંપ્રસારણઃ 'ઈ' અને 'ઉ' પૂર્વે સ્વર અને 'પ'થી વ્યંજન હોય તો એનો અનુક્રમે 'ય' અને 'વ' થાય.

વેરં > વઈરુ > વયર-વેર

બાઈડી > બાયડી

અધુના > અહુણા > હહિણા > હવણાં

નૂપુરં > નહિરું > નેવર (ધોળાનાં)

પાહુકા > પાહીડી > પાવડી

આ પ્રતિમંપ્રસારણનું કારણ એ છે કે 'ઈ', 'ઉ' ગૌણ સંશ્લિષ્ટિમાં આવતાં એ 'અ'નું અવલંબન માગે છે. 'એ', 'ઓ' ની પૂર્વે સ્વર હોય તો એનો પશું અનુક્રમે 'ય', 'વ' થાય છેઃ

પાદઃ > પાઓ > પાવ-પાવડું

ઘાતઃ > ઘાવો > ઘાવ

(અ) દુનંતર 'અ' નો લોપ થાયઃ

અહમ્ > અહ-હઉ > હું

કહકમ્ > કહઉ > કહ

પશ્ચાત > પચ્છત > પછી

અધાપિ > અઙ્ગર્ધવિ-અઙ્ગર્ધ > હૃદય

ઉપયુક્તા ધ્વનિપરિવર્તનોના પરિણામ રૂપ ઉત્સર્ગ-૧ નીચે

અમાણેનો વ્યાપાર દર્શાવે છે :

અનંત્ય (અંત્ય નહિ તે) ' અઈ', ' અઉ ' ને રથાને ' અધ્', ' અધ્વ' થાય અને પરિણામે અનક્રમે વિવૃત ' એ', ' ઓ ' થાય :

(' અઈ', ' અઉ ' અંત્ય હોય તો અર્ધવિવૃત ' એ',

' ઓ ' થાય)

' એ ' (વિવૃત) : વૈરં > વર્ધરું > વેર

બધિરકં > બહિરકં > બહુધરકં > બહેરે

(છવિ + ઈક્ષ) છઠઃકું > છલ

મઈગણુ > વેગણુ

રજની > રવણી > રેણ

' ઓ ' (અર્ધવિવૃત) : કરઈ > કરે

' ઓ ' (વિવૃત) : મુકુલં > મહિલુ > મોર

પૃથુલકં > પહુલક-પહલિલકં > પહાણું

ગૌરી > ગહિરી > ગોર્ય

અવૃરસઃ > અહિરસેમુ > એરસ

અવૃષ્ઠ > અહિષ્ઠ > એઠ

કં : પ્રત : > કહિણુ > કોણુ

નવમી > નવમો > નોમ

અરબી-ફારસી : હય્રાન > હૈરાન

કંવલ > કેલ

અપવાદ : ' અઈ' અને ' અઉ ' માં ' અ ' ઉપર સ્વરભાર હોય

તો જ વિવૃત ઉચ્ચાર થાય, બાકી ન થાય માટે નીચેના

અપવાદ :

ગદ્'ભકઃ > ગદ્દહહઉ - ગદ્દયહઉ - ગદ્દધહઉ > ગધેડા
 વત્સતરકઃ > વચ્છયઃઉ > વચ્છધરઉ > વછેરે
 ભદ્રતરકઃ > ભદ્દયયરઉ - ભદ્દધયરઉ > ભદેરુ
 વિકરતિ > વિધરધ - વધરધ > વેરે.

પ્રધ્યયેન્
 અતુર્વેદી

નગર > નયર > નધર > નેર
 અતુર્વેદી > અઉર્વેધ - અઉર્વધ > ચોબો
 રાષ્ટ્રકંઠ > રઠ્ઠકીડ - રાઠ્ઠકીડ > રાઠોડ
 કપપટ્ટિકા > કરાવટ્ટિકા - કસઉટી - કસઉટી > કસોટી

' ધ ' ' ઉ ' ઉપર સ્વરભાર હોય તો સંવૃત ઉચ્ચાર થાય.
 વિવૃત ઉચ્ચારને ' અધ ' ' અઉ ' સાથે નહીં, ' અધ્ ' અધ્ ' સાથે
 સંબંધ છે.

ઉ ત. તતઃ > તઉ - તય (તપા) > તો
 ' અધ્ ' ' અધ્ ' ન થાય ત્યાં :
 શતકં > સયકં > સૈકં - સધકં
 અતુર્દશ > અઉદહ > ચૌદ - અઉદ
 સર્વઃ > સર્વો > સધ - સઉ > સૌ - સઉ

અસાધારણ પ્રકાર : ' અધ ' , ' અઉ ' નથી મળતા છતાં

વિવૃત ' ઐ ' :

વિતસ્તિ > વિહતથી > વહુત્ય સ્થિતિ હેતુ.
 સીમન્તક > સીમન્તઉ - સીમન્તઉ > સૈથો નૃપિ ઐઐ
 કટિ : > કડી > કેડય
 સરી > સરી > સૈય
 કંદુકઃ > ગેંદુઓ > ગૌંદ
 પિપ્પડકઃ > પિંડઉ > પેડા

વિવૃત ' ઔ ' : પ્રહરઃ > પહરુ - પહરઉ > પહોર

નખેર > નહરુ - નહરં > નેહાર

મહાધંક > મહાગરં - મહાઅગરં > મોંધુ

શાત > સકં > સો

મુખ > મુહ > મોં

મુખકં > મુહકં - મહાઅકં - મહાકં > મોંકં, મોંકં

ગુરુ : > ગુરુ > ગોર

સૂચિ > સૂધ > સોય

કોમલક (ક) > કોયલો

ઓસરિય (ઝ) > ઓસરી

મૂલ્ય : > મુલુ > મોત

પ્રાકુલકં > પ્રાકુલકં > પ્રકોલો

સ્વધંક > મુધકં > મોંધુ

સ્વ. નરસિંહરાવ જેને વિવૃત કહે છે તે હિંચાર વાસ્તવમાં 'વિવૃતતર' છે. અરખી-ફારસીની અસરથી એ સત્તરમાં સૈકામાં આપણી ભાષામાં પ્રવેશ્યો.

૨. 'અરંધ' 'ઓ' 'તથા' 'ઉ' અને 'અંત્ય' 'અ' :

ગુજરાતીમાં નરખતિનાં 'ઓ' અંતવાળાં નામો તથા વિશેષણો છે (ઘોડો, ઘોળો), 'અ' અંતવાળાં છે (વડ, મોર, સાંપ), નાન્યતર જાતિનાં 'ઉ' અંતવાળાં નામો, વિશેષણો છે (મકુ, સાંસરુ, રાતુ) અને 'અ' અંતવાળાં પણ છે (ધર, તેલ, લાલ).

ફટલાક 'ઓ' કે 'ઉ' તથા 'અ' એમ બંને અંતવાળાં મળે છે; જેમાં ફટલાકમાં અર્થનો થોડો ફરક પડી જાય છે :

પયરો-પયર, હાથો-દાથ, રસો-રસ, દાતો-દાન, પાતું-પાન, લરણું-લરણ, નાકું-નાક, સાયું-સાય ઇ.

શબ્દને અંતે જો સ્વૈચ્છિક 'ક' લાગે, હોય તો નરજાતિમાં અપભ્રંશમાં 'અઉ' થઈને ગુજ.માં 'ઓ' થાય છે અને નાન્યતર જાતિમાં 'અઉ,' થઈને 'ગુજ.માં ઉ' થાય છે. જો 'ક' ન લાગે, હોય તો 'ઉ' થઈને ગુજ.માં 'અ' આવે છે. ઉદા :

ઘાટક : ७ ઘાડક ७ ઘાડા

શબ્દ : ७ સદ્ ७ સોદ

પણક : ७ પણઉ ७ પાઉ

પણ ७ પણથ ७ પાન

-વધુ ઉદાહરણો :

'ઓ' કારાન્ત :

કણક : ७ કણક ७ કાનો

પ્રસ્તરક : ७ પત્થરક ७ પથરો

હસ્તક : ७ હથક ७ હાથો

વંશક : ७ વંસક ७ વંસો

પાદક : ७ પાંચક ७ પાંચો

કુંગરક : (દિશ) ७ કુંગરો

'ઉ' કારાન્ત :

સત્યક ७ સત્યક ७ સાચું

અંગનક ७ અંગણક ७ આંગણું

(દિશ) છુકક ७ નાક

છાણક ७ છાણક ७ છાણું

'અ' કારાન્ત :

કણ : ७ કણ ७ કાન

પ્રસ્તર : ७ પત્થર ७ પથરો

હસ્ત : ७ હથ ७ હાથ

વંશ : 7 વંસુ 7 વાંસ
 પાદ : 7 પાણુ 7 પાપ
 ડંગરુ (દિશ) 7 ડંગર
 સત્યં 7 સમ્યુ 7 સાચ
 અંગતં 7 અંગણુ 7 આંગણુ
 જુકકુ 7 નાક
 છણુ 7 છાણુ 7 છાણ

અરબી-ફારસીમાંથી વ્યુત્પન્ન 'ઓ' અને 'ઉ' અથવા 'અ' ની બિન્ન પ્રક્રિયા : ('એહ' અંતવાળી)

પહેલુ 7 પહો	}	નામેહ 7 નામું
ખાટુહ 7 ખાટું		હગલેહ 7 હગલો
હિસ્સેહ 7 હિસ્સો		ખાનેહ 7 ખાતું
ખાલેહ 7 ખાલો, ખાણું		ઝનાનેહ 7 જનાનો

('અત' અંતવાળી) :

મોહવરત 7 મહાવરો | મુકાબલત 7 મુકાબલો
 મુબાદલત 7 મોમદલો

વ્યંજનાત 'અંકારાન્ત' બને :

મર્દ 7 મરદ	દર્દ 7 દરદ	ફર્દ 7 ફરદ
બર્દ 7 બરદ	ખુર્દ 7 ખુરદ	મુલાખૂ 7 મુલાખ

અપવાદરૂપ વ્યંજનાતનો 'ઓ'

મવજૂ 7 મોજો | બિસ્તર 7 બિસ્તરો

૩ - અનંત્ય 'છ' કે 'ઉ' નો 'અ' :

આ ઉસર્મ જુદા જુદા અનેક ઉત્સર્ગીના એક અંગરૂપ ન છે-
 એ ઉત્સર્ગી નામે પ્રમાણે છે :

(અ) અંત્ય 'ઈ' પૂર્વે સ્વર હોય અથવા વ્યંજન હોય તો 'ઈ' નો 'ય' થાય છે :

: પૂર્વે સ્વરવાળાં :

ગો 7 ગાઈ - ગામ 7 ગાય
ભયનિ 7 હોઈ - હુવઈ - હવઈ 7 હોય
માતા 7 માઈ - માઈ 7 માય
કોડપિ 7 કોવિ - કોઈ 7 કોય

: પૂર્વે વ્યંજનવાળાં :

અક્ષિઃ 7 અકષી - અષિખ 7 આંખ્ય
અંથિઃ 7 ગંઠી - ગંઠિ 7 ગાંઠ્ય
વતિઃ 7 વદી - વદિ 7 વાર્ય
જનિ 7 જાત્ય
રીનિ 7 રીત્ય
વદ્ધી 7 વેદ્ધી - વેદ્ધિ 7 વેદ્ય - વેસ
કદિઃ 7 કડી - કડિ 7 કેડ્ય - કેડ

આ પ્રકારે આવેલા અંત્ય 'ય' નો શિષ્ટ ગુજરાતી તથા સુરતીમાં લેખ થાય છે સૌરાષ્ટ્રમાં 'ય' ખાસ બોલાય છે.

(બા) અનંત્ય 'ઈ' નો 'અ'

હરિણુઃ 7 હરિણુ 7 હરણુ
હસ્તિનિકા 7 હસ્તિણિઆ 7 હાથણી
સદશકં 7 સરિસઉ 7 સરમુ
વિરૂપકં 7 વિરૂવઉ - વરુવઉ 7 વરવો
વિક્ષકં 7 વિક્ષકઉ 7 વક્ષે
વિદ્વાલુઃ 7 (દેસ) 7 વદાળ
વિષમકં 7 વિસમઉ 7 વસમુ

વિના ७ વિણ ७ વણ
 ચિનાત ७ ચિણ ७ ચણ
 ત્વરિતં ७ તરત
 નિપાતં ७ નિવાણ ७ નવાણ
 ઉડિહુ (દેશ) ७ અડહ

(૬) અંત્ય તથા અનંત્ય 'ઉ' ની પૂર્વે વ્યંજન હોય તો
 'ઉ' નો 'અ' થઈ જાય :

: અંત્ય :

મધુ : ७ મધ
 ગુરુ : ७ ગુરૂ-ગુરુ ७ ગાર
 : અનંત્ય :

અગુરુ : ७ અગુરુ ७ અગર
 લધુકંકં ७ લહુઅઉ-હહુવકં ७ હળવુ
 ચામુરકં ७ સામુરકં ७ સાસુરુ
 આકુંસકં : ७ આકુંસકિ ७ આકુંગો
 પુદં ७ પુકં ७ પડ
 મંકુણ : ७ મંકુણ-મંકુણ ७ મંકુણ
 મુરકં : ७ મુરકિ ७ મરે
 ખુરિકા ७ ખુરિઆ ७ ખરી

(૬) અંત્ય 'ઉ' ની પૂર્વે સ્વર હોય તો 'વ' થાય :

તડાગં ७ તડાઉ-તડાઉ ७ તડાવ
 નિર્વાહિ : ७ નિર્વાહુ ७ નિર્વાહિ ७ નિર્વાવ

(૭) એથી ઊંચેથી વ્યાપાર, અનંત્ય 'અ' નો 'ઈ' અથવા
 'ઉ' થાય : (સંસારત : પ્રાણેમાં 'ઇ' કે 'ઉ' હોય
 એવા અમથી)

અંડકં ७ અંડઉ ७ ઇંડુ
 પ્રગલ્ભિ ७ પ્રગલ્ભ ७ પ્રિગળે
 પંજરકં ७ પંજરઉ ७ પ્રિજરુ
 ગણિકા ७ ગુણિકા
 જ્વાન (કાં) ७ જુવાન

૪-લઘુપ્રયત્ન 'હ' કાર :

(શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી એને મહાપ્રચિત સ્વરોચ્ચારણ કહે છે-
 સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્ણપ્રયત્ન 'હ' જ બોલાય છે, ન્યારે ધણી શબ્દો
 બાબતમાં લઘુપ્રયત્ન 'હ' વગર જ ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે
 ઉ. ત. ગુજરાત 'મહારુ', સૌ. 'મારુ').

(ક) ખસીતે આદિ તરફ જાય :

સલદલકં ७ લણદઉં ७ નાનું
 પા.બહુ ७ પણહી ७ મહાની
 કૃષ્ણ : ७ કણહુ ७ રહાન
 ગુપ્ત ७ લુપ્ત ७ તહમે
 પ્રાવૃણક : ७ પ્રાહુણઉ ७ મહરોણા
 કથયતિ ७ કહધ ७ રહે
 વહતિ ७ વહધ ७ હે
 વહલક : ७ વહલઉ ७ હાલો
 સંમુખકં ७ સંમુહઉ ७ રહામું
 મહિપી ७ મહિસી-મહધસી ७ ભેંસ
 ગલીરકં ७ ગહીરઉ-ગહિરઉ ७ ઘરું
 ગ્રહણં ७ ગરહણ ७ ઘરણ
 (દેસ્ય) વહિણઉ ७ વહેણું
 " પૂરકા ७ પૂરકા ७ પૂરકા ७ કુઆ

(ત) શબ્દના અંત ભાગ તરફ ખસે :

કથિતકં ७ કહિયઉ-કીધઉ ७ કીધું
પ્રત્યભિજ્ઞાનં ७ પચ્ચદિઆણુ-પહિચ્ચઆણુ
-પહિચ્ચ્યાણુ-પહિચ્ચ્યાણુ ७ પિજાણુ
અભિજ્ઞાનં ७ અદિણાણુ-અદિનાણુ
અર્ધદનાણુ ७ એધાણુ

(ગ) ક્વચિત્ 'ઠ' નો પ્રસેપ થાય :

તથા ७ તંધ ७ ત્હે
યદ્વારે ७ જિવારઠ ७ જરદારે
નચતિ ७ નરસઠ ७ નહાસે
લય : ७ લયુ ७ લ્હે
ચિતા ७ ચિયા ७ ચ્હે
ઓષઃ ७ ઓઠુ ७ હોઠ
કોનક : ७ કોણઉ ७ ખૂણા
સકલકં ७ સગલઉ ७ સઘણું
પ્રત્યંચા ७ પડંચા ७ પણછ
જવાત્રા ७ જલા ७ ઝળ
કાન્ત : ७ કંતુ ७ કંથ
પીતકં ७ પીદઉ ७ પીધું
પાશક : ७ પાસકે ७ ફાંસો

(ઘ) 'હ' કરનો લોપ થાય :

ચિહ્નં ७ ચિહ્નુ ७ ચેન
તીક્ષ્ણકં ७ તિણ્ણકં ७ તીણું
નાથકક : ७ નાહુણકે ७ નાવગ્રો

લોહખંડં ७ લોહખંડ ७ લોખંડ
 પંચદશ ७ પંદરહ ७ પંદર
 ફેલાહારઃ ७ ફેલાહારુ ७ ફેગળ
 શૃખલા ७ મંખલા ७ માંકળ
 ગુચ્છ ७ ગુછા ७ ગૂંચ
 ઔપચ ७ ઔસક ७ ઔસડ

સંયુક્તાક્ષરમાંથી પ્રથમ વ્યંજન લુપ્ત થાય, પરંતુ બીજા
 સ્થાને મ ન ય લ, વ, ર, હોય તો તે મૃદ્ડ હોવાથી
 ઉડી જાય :

ઉત્સંગ ७ ઉચ્છંગુ ७ ઉછંગ
 પ્રતિચ્છાયા ७ પડિચ્છાયા ७ પડછાયા
 પૃથક ७ પૃક ७ વડો
 પરકીયકં ७ પારકકટિ ७ પારકું
 કપૂરં ७ કપૂરુ ७ કપૂર
 ચિત્તં ७ ચિત્તુ ७ ચિત
 પરિસ્તેદક ७ પરિસ્તેવક ७ પરસ્તેવો
 વિજ્ઞાપ્ત ७ વિજ્ઞપ્તી ७ વિનંતી
 પત્રકં ७ પત્તરક ७ પતરું
 પાદાગ્રક્ષકં ७ પાઅગ્રકખકિ ७ પમરખું

૬ સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ :

અનાદ્ય સખતીય સયોગના પૂર્વ વર્ણનો લોપ થાય અને
 એની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થાય (સખતીયમા અપ્રાણુ-મહાપ્રાણુનો
 સયોગ પણ ગણાય)

ચર્મ ७ ચર્મુ ७ ચામ
 સત્યકં ७ મચ્ચકિ ७ સાચું

રૂપશી : 7 પસ્યુ 7 પાસ
 સર્પ : 7 સન્ધુ 7 સાવ
 શબ્દ : 7 સર્કુ 7 સાઠ
 દુઝં 7 દુઝુ 7 દુઝ
 ભક્ત 7 ભક્તુ 7 ભાત
 ભિવંક 7 ભિભકિ 7 ભિભુ
 તીક્ષ્ણક 7 તિક્ષ્ણકે 7 તીખુ

વિકલ્પે વિશ્લેષ પથ થાય :

વાર્તા 7 વર્તા 7 વાત કે વારતા
 માર્ગ : > મગ્યુ 7 મારગ કે મારગ
 સર્પ : 7 સન્ધુ 7 સાવ કે સરવ
 કર્મ > કર્મુ 7 કરમ કે કરમ
 સર્પ : 7 સન્ધુ 7 સાવ કે સરવ

આમા 'સાવ-સરવ' સિદ્ધાન્તના શબ્દોમાં અર્થભ્રાંતિ થઈ શકે
 પડે છે.

૭. અનુસ્વાર પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો અનુસ્વાર (અને
 વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન)નું ગુજરાતીમાં ક્રોધા
 અનુનાસિકે ઉચ્ચારણ થાય ને હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ બને :

વક્રકં 7 વંકરિ 7 વાંકુ
 રંક : > રંકુ 7 રાંક
 દંતક : 7 દંતુ 7 દાંત
 તામ્રકં 7 તંબરિ 7 તાંબુ
 આમ્રકં 7 અંબરિ 7 આંબો
 સંધ્યા 7 સંઝા 7 સાંજ

શ્રીમદ્ ભગવદ્

= આમ્રકં

૮. અતુનાસિકનો પ્રક્ષેપ થાયઃ
 છિદ્રકઃ ७ છિદ્રિ ७ છીકઃ
 મહાધિકઃ ७ મહાધિક ७ મોધુ
 અક્ષિઃ ७ અકખી ७ આખ
 ઉદ્રઃ ७ ઉદ્ર ७ ઊદ્ર
 નિદ્રા ७ નિદ્ર
 ઇષ્ટિકા ७ ઇષ્ટિકા ७ ઇષ્ટ
૯. અતુનાસિકનો લોપઃ
 મંજપા ७ મંજસા ७ મજસ
 બિંબક ७ બિંમક ७ બીબુ
 સંતાપયતિ ७ સંતાવધ ७ સતાવે
 દંતધાતુન ७ દંતવણ ७ દાતણ
 વિંશતિ ७ વીસ
૧૦. અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિ કે અસ્વરિત અંત્ય વ્યંજ-
 નનો લોપ થાયઃ
 અરધ્ય ७ અરણ્ય (રણ્ય) ७ રાન
 અરધદ ७ અરદદ ७ રહેદ ७ રહેદ
 કંકભ ७ કંકભ ७ કંક
૧૧. બે સ્વરો સાથે આવે ત્યારે બીજો હુપ્ત થાય અને
 પ્રથમ હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બનેઃ
 પાનીય ७ પાણિય ७ પાણી
 મોક્ષિક ७ મોક્ષિય ७ મોક્ષી
 ઘૃત ७ ઘિર્ત ७ ધી
૧૨. એક સ્વરને બદલે ઘણી વાર બીજો સ્વર
 આવેઃ

ખસ : ૭ ખોળ
 સમવર્તિની ૭ સમવહિષ ૭ સમોવડી
 મિલતિ ૭ મિલઈ ૭ મળે
 ઉચ્ચરનિ ૭ ઉચ્ચરધ ૭ ઓચરે
 ઉપા ૭ ઓખા
 અશોક ૭ આસોપાલવ
 વાલુકા ૭ વેળુ

૧૩. ઘણી વાર સ્વરના વ્યત્યય થાય :

રમકુ > મંચુ > મૂછ

શકુન > શુકન

પરિવિષ્ > પરિઈસ ૭ પરીસ > પીરસવું

૧૪. લઘુનાવાચક 'ક' નો 'ડા' કે 'લા' :

રાસક : > રાસડા

અન્ધક : > આંધળો

૧૫. અનાદિ, અસંયુક્ત 'ક', 'ચ', 'ટ' ક્યારેક

સંધાપ 'ગ', 'જ', 'ઠ', બને :

મકર > મગર

રત્નાકર > રત્નાગર

દ્યુતકાર > જુઝકાર > જુગાર

તવ્યા > તજ

ઘટક : > ઘડઉ > ઘડો

૧૬. અનાદિ, અસંયુક્ત 'ક', 'ગ', 'ચ', 'જ',

'ત', 'દ', 'પ', 'વ' ઘણી વાર લુપ્ત થાય :

કોકિલા > કોઈલા > કોવલ

અંધકાર > અંધયાર-અંધરિ > અંધેર

અંધકનગર > અંધનનગર ૭ અંધાનેર

સહયરી > સદુયરી > સહિયર
 વચન > વચણ-વચણ > વેણ શુદ્ધિ વચણ
 જાતિ > જાઈ > જાઈ
 કદલી > કયલી > કેળ
 કોપિ > કોઈ > કોઈ
 દિવસ > દિવસ > દી

૧૭. અમુક વર્ગના અલ્પમાણ ધોષનો અનુનાસિક
 વ્યંજન : ('ડ' નો 'ણ' તથા 'વ' નો 'મ')
 કુટુંબી > કુટુંબી > કણ્ઠી
 સંદંશિકા > સંડસિયા > સાંડશી - સાણ્ઠી
 દ્વારકકં > બારડકં > બારણું
 તંતુક : > તંતુડક > તાંતણે
 પ્રાપ્નોતિ > પાવધ > પામે
 કપાટ : > કવાડ > કમાડ
 ધીવર : > ધીવરુ > ઢીમર
 શપથ : > સવડુ > સમ

૧૮. એથી ઊંડું, કોઈ પણ અનુનાસિક ઉપર દ્વર-
 ભાર હોય તો એ જ વર્ગનો સાનુનાસિક, અલ્પ-
 પ્રાણ, ધોષ વળું (ત્રીજો) બને છે :
 પાન + ડં > પાંદડું
 વાનરક : > વાંદરો
 ભગિનીપતિ > બહિણીવધ - બહનીવધ -
 બનહીવધ > બનેવી (બન્ધેવી)
 આમલકં > આમલકં > આંબળું
 મહામાત્ર > મહામત્ત - મહાવત > મહાવત -
 માવજ

મદનદંડ' > મયણદંડ - મકજદંડ > મીઠળ

૧૯.

દ્વિત્રિમધ્યગત 'લ' નો 'ળ' :

(આ દ્રાવિડી - અસરનું પરિણામ હોય, ઉત્તર દિદમાં નથી)

કલા > કળા; ફલ > ફળ

પાડળ > સાલલ > સાળ

રયાલક : > સાલઉ > સાળો

કદલી > કેલી > કેળ્ય

લીલુ, તલ, ખીટા, મેકું એવા કેટલાક અપવાદો છે

૨૦.

અનાદિ, અસંયુક્ત 'પ' નો 'વ' થાય છે :

તાપ' : > તાવો > તાવ

ઉપસર્જાત 7 ઉવલકખપ > ઓળખે

ધાપક' > સાવજુ > સારજ

૨૧.

કેટલીક વાર 'ર' નો પ્રક્ષેપ થાય છે :

કોટિ > કોડિ > કરોડ

છુટક' > છુટકું > તૂટતું

શાણ > સાણ > સરાણ

ભક્ષ > ભક્ષ્ય > ભરખધું

૨૨.

કવચિત્ 'ર' નો 'ડ' કે 'ડ' નો 'ર' થાય છે :

અર્ધ' > અડધું

દ્વાદશાક્ષરી > બારહાકખરી 7 બારાખડી

આષ્ટવારિક' > અઠવાડિયું

૨૩.

'શ' કે 'પ' નો 'સ' થઈ જાય :

વંશ : > વંશુ > વાંસ

વિષમક' > વિસમઉ > વસમું

વપ' > વરિસુ 7 વરસ

૨૪. 'પ' કે 'ક્ષ' નો 'ખ' કે 'છ' થઇ જાય :
લક્ષ્યું 7 લક્ષણું 7 લખખણ
પદ 7 છદ 7 છ
૨૫. ગુજરાતી ક્રિયાપદોની વ્યુત્પત્તિ :
(અ) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત મૂળ ધાતુમાંથી :
કર, લખ, પડ, દસ ઇત્યાદિ
- (આ) ગાળ-ચિકરણ સહિત ધાતુમાંથી :
ચિજુર્ષ > ચજુષુ, લુલુષ > લજુષુ, ધુમ્મષ > ધૂમ્મષુ
- (ઇ) સં. ભૂત કૃદંત ઉપરથી :
પકવકં > પકકકિ > પાકયુ - પાકયુ
લગનકં > લગગકિ > લાગ્યુ - લાગ્યુ
જિતકં > જિતકિ > જિત્યુ - જિત્યુ
મુકકકં > મુકકકિ > મૂકયુ - મૂકયુ
ઉત્થિતક > ઉત્થિતકિ > ઉત્થિયુ - ઉત્થિયુ
- (ઉ) ઉપસર્ગોદિ સાદન નવું જ રૂપ ઉપજાવે :
ઉપવિશતિ > ઉવશસ્ય - વર્ષમર્ષ
- બહસ્ય > બેસે - બેસયુ
પ્રવિશતિ > પવશસ્ય > પેસે - પેસયુ
વિક્ષિરતિ 7 વિષ્ણ-વર્ષસ્ય > વેરે - વેરયુ
સમર્પયતિ > સમર્પ્ય - ગેવર્પ્ય > સોપે - સોપયુ
વિષયતિ 7 વિષર્ષ 7 વિગરે - બગડે - બગડયુ
વિકીર્ણતિ 7 વિકીર્ણ 7 વેચે - વેચયુ
આનયતિ 7 આજુષ > આજે - આજુષુ
દિગતઃ > ઉગાય - ઉગિયુ - ઉગિયો 7
ઉગ્યો - ઉગયુ
વિચિનાતિ 7 વિકલ્પ 7 વીજે - વીજયુ

- (ઉ) નામ કે વિશેષણમાંથી નીકળતા ધાતુઓ :
 શલ્યં > સલ્લં > સાલ - સાલવું
 ધૂત્ : > ધૂત - ધૂત > ધૂતવું
 ક્ષુદ્રં > ક્ષુદ્રં > ક્ષુદ્રવું
 સ્થિર > ચિરુ > ચિર-ઠરવું
 દર : > દરુ > ઠર-ઠરવું
 સંકટકં > સંકટકિં > સાંકડકં-સંકટાવું
 વકકં > વંકકિં > વાંકં-વંકાવું
 ધવલકં > ધવલકિં > ધોળું-ધોળવું
 પશ્ચાત્તાપક : > પશ્ચાત્તાપકિં > પસ્તાવેદ-
 -પસ્તાવું

- (ઝ) 'છે' ક્યાંથી આવ્યો ?
 યે, ભાંડારકર કહે છે 'આસ' = બેસવું-માંથી. પીઠલ
 તથા તેસ્તિતોરી કહે છે 'ઋગ્ગતિ' માંથી. વેખર 'ગગ્ગતિ'
 માંથી
 લાસેન 'અસ્તિ' સૂચવે છે.
 બીમ્સ 'અમ્મ' (ભાસવું) સૂચવે છે.
 'હેમચંદ્રાચાર્ય' 'આસ' નો 'અગ્' કરે છે.
 નરસિંહરાવ 'અસ' ધાતુ જ મૂળમાં ગણે છે. પ્રા-
 ભામાણી કહે છે કે ટંકરે પુરતાર કમું હો તેમ,
 સં. પાતિ પ્રા.
 આદ્યેતિ > અગ્ગેઈ અગ્ગઈ
 -અગ્ગઈ -છઈ > છે

શ્રી કે. ડા. સાસ્ત્રી જણાવે છે કે આદિમ ભારતીય-
 યુરોપીય ભાષામાં 'રડો' ગજવિકરણ હતો, એ ધસાઈ

મયો. (ગચ્છતિ, ઇચ્છતિ જેવા આદેશોમાં એ. રહી ગયો),
પાલિમાં 'અચ્છતિ' રહી ગયું. મૂળ રૂપ 'એચ્છતિ.'
ડો. સુનીતિકુમાર આ મતને ઠેકા આપે છે. બંગાળીમાં
'આછે' અને મરાઠીમાં 'આહે' છે એ પણ 'અચ્છ' મંથી જ નીકળેલાં છે.

૨૫. બે સ્વર વચ્ચે આવેલા 'હ' 'ળ' 'ચૂ' 'જૂ', 'ત' અને 'દ' નો સામાન્ય રીતે લોપ થાય છે. આવી રીતે લોપ થતાં જો 'ય' શ્રુતિનું ઉચ્ચરણ નથી થતું તો સામસામા આવેલા સ્વરોની સંધિ થઈ જાય છે: (ઉ. નં. ૧૧ની પૂર્તિ ૨૫ છે.)

'હ' નો લોપ :

: સંસ્કૃત :	: પ્રાકૃત :	: અપભ્રંશ :	: ગુજરાતી :
અર્જુનાર :	અર્જુનારો	અર્જુનારુ	અર્જાર
ચિત્રકારક :	ચિત્તઆરુઓ	ચિત્તઆરઉ	ચિતારો
નકુલિકક :	નકુલિયયો	નકુલિયડ	નાળિયો
શીતકાલક :	સીયઆલઓ	સીયઆલઉ	શિયાળો

'ળ' નો લોપ :

સં :	: પ્રા :	: અપ :	: ગુજ :
કોષ્ઠાગાર :	કોષ્ઠાઆરો	કોષ્ઠાઆરુ	કોઠાર
સિંગાલ :	સિયાલો	સિયાલુ	શિયાળ

'ચૂ' નો લોપ :

: સં :	: પ્રા :	: અપ :	: ગુજ :
વચનમ્	વચનુ	વચનુ-વચનુ	વેજુ
સોયિકા	સોઈઆ	સોઈઅ	સોઈ

‘જૂ’ ના લોપ :

સં. :	પ્રા. :	અંપ. :	ગુજ. :
બીજમ્	બીજં	બીંઉ	બી
રાજિકા	રાધ્યા	રાધ્ય	રાધ
ભાગનકમ્	ભાગ્યભ્યં	ભાગ્યભંઉ	ભાગ્ય
ભોજિક :	ભોધ્યો	ભોધઉ	ભોધ
વાણિજક :	વાણિય્યો	વાણિયઉ	વાણિયો

‘ત’ ના લોપ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
પીતકકમ્	પીત્યઅઅં	પીત્યઅઉ	પીત્ય
માતા	માત્યા	માત્યં	મા
ચતુર્થુલ્કમ્	ચતુર્થુલ્યં	ચતુર્થુલ્કઉ	ચોગલું
અક્ષતમ્	અક્ષત્યં	અક્ષતઉ	આખું
મૃતક :	મૃત્યો	મૃત્યઉ	મૃત્યો
ધૃતમ્	ધીત્યં	ધિઉ	ધી
અમૃતમ્	અમીત્યં	અમિઉ	અંમી

‘હ’ ના લોપ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
રોહિ	રોહ્યં	રોહ્યં	રોહ્ય
ખાદતિ	ખાહ્યં	ખાહ્યં	ખાહ્ય
ખદિર :	ખદિરો	ખદિરુ	ખેર,
પાદ :	પાદ્યો	પાદિ	પા

૨૬. જે સ્વર વચ્ચે આવેલો ‘ખૂ’, ‘ધૂ’, ‘ધૂ’, ‘ધૂ’,
‘ભૂ’ એ વ્યંજનોમાંથી વર્ગીયતાનો લોપ
થતાં માત્ર ‘હૂ’ બાકી રહે છે :

‘ખૃ’ નો ‘હ’ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
સખિકા	સહિઆ	સહિઅ	સહી

‘ઘૃ’ નો ‘હ’ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
મેઘ :	મેહા	મેહુ	મેહ

‘ચૃ’ નો ‘હ’ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
પૃથકકમ્	પુહુઅઅં	પુહુઅઉં	પહોણું
યુષિકા	જાહેઆ	જહિઅ	જૂઝ જૂઝ જૂઝ
કથયતિ	કહઈ	કહઈ	કહે

‘ધૃ’ નો ‘હ’ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
બધિરકમ્	બહિરઅં	બહિરઉં	બહેરું
દમિ	દહિ	દહિં	દહીં
વધૂકા	વહૂઆ	વહૂઅ	વહુ

‘ભૃ’ નો ‘હ’ :

સં. :	પ્રા. :	અપ. :	ગુજ. :
ગભીરકમ્	ગહીરઅં	ગહિરઉં	ગેરુ
બુહુક્ષા	બુહુકખા	બુહુકખ	બૂખ
વહ્નિભકમ્	વહ્નિહુઅ	વહ્નિહુઉં	વહા
સોભને	સોહઈ	સોહઈ	~

૨૭. બે સ્વર વચ્ચે આવેલા 'ન્' નો 'લ્' થાય છે

: સં. :	: પ્રા. :	: અપ. :	: ગુજ. :
માનુષ :	માણસો	માણસુ	માણસ
તાનયતિ :	તાણઈ	તાણઈ	તાણે
ધનિક :	ધણિઓ	ધણિકિ	ધણી
હીનકમ્ :	હીણઅં	હીણકિ	હીણું
ઘનકમ્ :	ઘણઅં	ઘણકિ	ઘણું
હીનકમ્ :	હીણઅં	હીણકિ	હીણું
વિના :	વિણા	વિણ	વિણ
પાનીયમ્ :	પાણીઅં	પાણિકિ	પાણી
વ્યાખ્યાનમ્ :	વકખાણું	વકખાણુ	વખાણુ
નૃયનમ્ :	નયણું	નયણુ	નેણુ
વચનમ્ :	વયણું	વયણુ	વેણુ

૨૮. બે સ્વર વચ્ચે આવેલા 'ન્ન' નો 'ન્' થાય છે :

: સં. :	: પ્રા. :	: અપ. :	: ગુજ. :
કર્ણ :	કન્નો	કન્નુ	કાન
વર્ણ :	વન્નો	વન્નુ	વાન
અરણ્યમ્ :	અરન્નકિ	રન્નકિ	રાન
પર્ણકમ્ :	પન્નકિ	પન્નકિ	પાનું

૨૯. બે સ્વર વચ્ચે આવેલા 'લ્' નો 'ળ્' અને 'લ્લ' નો 'લ્' થાય છે : (ઉ. નં. ૧૯ની પૂર્તિરૂપ છે.)

'લ્' નો 'ળ્' :

સં. :	: પ્રા. :	: અપ. :	: ગુજ. :
અંગુલિકા	અંગુલિઆ	અંગુલિઅ	આંગળી

કેજજલમ્	કેજજલં	કેજજલુ	કેજજળ
મિલતિ	મિલર્થ	મિલઇ	મળે
આલસિક :	આલસિઓ	આલસિઉ	આળસુ.
જવલતિ	જલર્થ	જલઇ	જળે
જવાલા	જાલા	જાલ	ઝાળ

‘લ્’ નો ‘લ્’ :

: સં. :	: ગ્રા. :	: અપ. :	: ગુજ. :
તૈલ્યમ્	તેલ્લં	તેલ્લુ	તેલ
કૈલ્યમ્	—	કલ્લિ	કાલ
મૂલ્યમ્	મુલ્લં	મુલ્લુ	મૂલ
કુલ્યમ્	કુલ્લં	કુલ્લુ	કૂલ

*

: કેટલીક અગત્યની વ્યુત્પત્તિ :

*

અભિનયકં ७ અહિનયકિં-અહનયકિં ७ અવનયુ
 આશ્ચર્યં ७ અચ્છરિલજુ ७ અચ્છજ-ત
 અનુપાનક ७ અણુવાણુ ७ અડવાણો
 અન્યપક્ષકં ७ અન્નવકખકિં ७ અનોખું
 અન્યતરકં ७ અન્નયરકિં-અનર્થકિં ७ અનેરુ
 અત્યદ્ભુત ७ અચ્ચત્ભુય ७ અચંથો
 અંમારી (ફારસી) ७ અંમાડી
 આત્માન : ७ અપાણ ७ આપણે

અઘ ७ અઞજુ ७ આઞ
 આવર્તતે ७ આવર્દ્ય ७ આવડવું
 અઞીકં ७ અસિઅં ७ આળ
 અદ્ભુત ७ અભુમ ७ આલો-
 ઉભુકં ७ ઉરદ્વિ ७ ઊનું
 ઉત્તિષ્ઠતિ ७ ઉર્ધ્વ ७ ઊઠે
 ઉલ્લઘપતિ ७ ઉલ્લઘર્ધ > ઓળંગે
 અવતારક : ७ અઉઆરઉ ७ ઓવારો
 ઉપાધ્યાયકં : ७ ઉવજ્ઞાયઉ ७ ઓઝો
 અવચ્છાદ ७ અઉચ્છાડ ७ ઓછાડ
 અવસ્થાપણું ७ અઉસ્થાપણું ७ ઓસામણ
 અપસરતિ ७ અરસર્ધ-અઉસર્ધ ७ ઓસરે
 કટકં > કટિં ७ કડણું
 ૧ કટકં ७ કટિં ७ કડું
 કલ્પે ७ કલ્પે-કલ્પર્ધ ७ કને
 કન્તાપ : ७ કન્તાણું-કન્તાઉ ७ કળા (ભારતી)
 કેદારક : ७ કેઆરઉ-કપારઉ ७ કપારો
 કુશ્યતિ ७-કુદ્ધ > હડોણું
 કાલેયકં ७ કાલિજગઉ ७ કાળનું
 કર્મ : ७ કદ્મુ-કદ્મું ७ કાદવ
 કપુરક : ७ કપુરઉ ७ કામરું
 કુશલ્ય ७ કુસલ ७ કારા-કાસળ
 કોમલકં ७ કુંવલઉ-કુંઆલઉ ७ કૂણું-કૂળું
 ક : પુન : ७ કઉણ ७ કોણ
 કપલિકા > કવડિઆ-કઉડિઆ > કોડી
 કપર ७ અપર ७ અપર (ઓપરી)

સકંઘ > ખંધુ > ખાંધ
 કીલકં : > કીલકિ > ખીલો
 ક્ષેત્રપુત્ર > ખેતેઉત્ત > ખેડૂત
 કોલકં : > કોલકિ 7 ખોળો
 ગંગારી > ગગમરી > ગાગર
 ગવાક્ષ > ગવકખ-ગવખ > ગોખ ^{ઘૂંધવાંચળુ} ગોખ. ^{ગોખ.}
 ગોપૂખ : > ગોફૂમું-ગોફૂપુ > ઘઉં
 જરકંક : > જરકંકિ-ગરકંકિ > ઘરડો
 ચતુષ્કં > ચતિકુ > ચોક
 ચતુર્વર્ત્તકં > ચતિવટ્કિ 7 ચોટ
 છુરી > છુરી > છરી
 છાનકં 7 છરણકિ > છાનું
 શુકિત > સિપ્પિ 7 છીપ
 મુધા > મુહા > છો
 ગુચક > ગુચકં 7 છોગું
 યજ્ઞોપવિત > ગરણોત્તર્ય > ગનોઈ
 જન્યકા > ગપ્ત્રમા > ગાન
 ગતિદ્વલ > ગર્ધદ્વલ > ગાયદળ
 ગિહવા > ગિખલા > લલ
 લર્ણકં > જુવણકિ > જૂનું
 યુધિકા 7 જૂમ્મઆ > જૂધ
 લર્ણકં : 7 ગિરણકિ 7 ઝીલો (તાર)
 ફીલકં : > ઝીનકિ 7 ઝીલો (જારીક)
 તિલકકં > તિલપકિ > દીકું
 સ્થાન > ઠાણું > ઠામ
 શિથિલકં > સઠિલકિ (દીલકિ) > દીકું

તામ્બૂલિકઃ ७ તંબોલિચ્ચ ७ તંબોળી
 દહયતે ७ દબ્ધ ७ દાઢે
 દબ્દ્રા ७ દાઢા ७ દાઢ
 દીપવર્તિકા ७ દીપચ્ચદિચ્ચા ७ દીવે
 દેવકુલ ७ દેઉકુ ७ દેવળ
 દ્વિચ્ચર્ચ ७ દિવટ્ટ ७ દોઢ
 નહિ તહિ ७ નહીંતર
 નટપદ ७ નડપદ ७ નહિયાદ
 નિર્વાહ ७ જિન્વાહુ ७ નિભાવ
 નિરચોતતિ ७ જિન્ચોવર્ધ ७ નીચોવે
 લેખશાળા ७ લેહશાળા - લેસાલ - નેસાલ
 ७ નિશાળ

સ્નેહકઃ ७ લુહડહિ ७ નેડા
 પુનઃ ७ પુલ્લ ७ પલ્લ
 પરિધા ७ પરિહા ७ પહેરવું
 પરિધાનં ७ પરિહાણં - પહિસણં ७ પહેરણ
 પાદ + ધ્વ ७ પાપધારણ - પાઉધારણ ७ પધારણ
 પ્રોતકં ७ પ્રોયહિ - પ્રોયું ७ પડોચું
 પ્રતિશબ્દકઃ ७ પહિસદહિ ७ પડછંદો
 પ્રભવતિ ७ પહુતર્ધ - પહુચ્ચર્ધ ७ પહોંચવું
 (બળમી)
 પ્રાપ્તકં ७ પત્તકં - પહુતહિ ७ પહોંચ્યા
 (સ્થાને)

પર્યંક ७ પદ્મંચુ ७ પતંગ

પ્રતિષેષ ७ પહિષેસ - પહિષાહ ७ પડેશ

પ્રતિપદા ७ પડિવઆ ७ પડવો
પ્રાતિવેશિક ७ પડિવેશિક ७ પડોશી
- પાડોશી

પાશ્વિં ७ પાશ્વિ ७ પદાની
પશિન્ ७ પંજિ ७ પંખી
પાશ્વિં ७ પાસમ ७ પાસે
પ્રસ્થાનપતિ ७ પદાવમ ७ પાઠવે
પિતૃશ્વ ७ પિતૃશ્વ ७ પિયર
પ્રકાર ७ પયારુ - પયરુ - પર્ષુ ७ પર
પુસ્તક ७ પાત્રક ७ પાત્ર
પૃથુકા : ७ પુદુઆ ७ પોઆ
સ્ફોટયતિ ७ ફોટ ७ ફોટ
વિકાર ७ બગામુ
વલયક ७ વલયક ७ બલયુ
વંચતિ ७ વચ્ચ ७ બચુ
વારાણસી ७ વાલારસી ७ બનારસ
બ્યાકુલક : ७ વાકિક ७ બાવરો
ભીતિ ७ ભીક
ભયઆકુલક : ७ ભયવાકિક ७ ભેમાકો
ભાટ ७ ७ ભત્રીજો
ભક્ત ७ ભત્તુ ७ ભાત
ભક્તિ ७ ભત્તિ ७ ભાત (સુગોભનના અર્થમાં)
અભ્યંકતે ७ અભ્યંગમ-ભીંગ ७ ભીંગુ
ભ્રાતૃજ્ઞાપા ७ ભાઉજ્ઞાપા ७ ભોજા
ભૂમિશ્વ ७ ભૂમિધર-ભૂમિધરક
-ભૂમિધરક ७ ભોંયરુ

શુદ્ધતાંબળ
પાશ્વિં

મૃગાડક > મૃયંક > મયંક
 મત્સર > મચ્છરુ > મચ્છર (ધર્મ)
 મશકઃ > મચ્છચકુ-રુ > મચ્છર - મછરુ
 મહાજ્વલ : > મહારણુ-મહરાવણ > મહેરામણ
 મહાવરહ (અરખી) > મહાવરો
 મુકુલ > મહિલુ-મહરુ > મહેર
 માદૃખસા > માદૃસિઆ > માદૃસિઆ > માંસી
 માંધે > માંજિ-માંજિ-માંહિ > માં
 મણિકા > મણિખ્યા > માંખ
 મિપનિ > મિસધ-મિયધ > મીચવું
 મુકુટ : > મહિલુ > મોહ
 રક્ષા > રક્ષા + ડી (સ્વાર્થિક) રાખડી
 અરધક > અરધક > રહેટ - રેટ
 ચણિ > લણિ > લાઠી
 નિમ્બક : > સિમ્બક > લીંબડા-લીંમડા
 રૂક્ષકં > લુક્ષક > લખું
 વાસતરક : > વચ્ચયરહિ > વચ્ચેરો
 વિભક્તકં > વિહતકં-વિહચ્ચકં > વહુચ્ચુ
 વિભોગિકં > વિભોગિક > વહોચ્ચુ
 વર્માન્ > વદ > વાટ
 વાગુરિક : > વાગુરિયુ > વાઘરી
 વાનરક : > વાણરહિ > વાંદરો
 વિહીનક : > વિહીણક-વિહણક > વિહોણા
 વૃશ્ચિક : > વિંછિહિ > વીંછો
 વ્યગ્રનક : > વિગ્રહક > વીંછણા
 વિકલકં > વિચલક > વી

વિનસ્તિ ७ વિહત્થી > વ્હેંત
 વૈવાહિકઃ ७ વૈવાહિઉ ७ વૈવાઇ
 ક્ષરુ વ્યવહારઃ > વિવહારુ
 -વિ હારુ ७ વૈપાર
 શીતલકં ७ સીયલઉ ७ શીળું
 સ્વપ્નકં ७ સુમિણઉ ७ સમણું-સોણું
 કીદૃશકં ७ કધલઉ-સઉ ७ શું
 સંબુધ્યતે ७ સંબુજઝર્ધ-સમુઝર્ધ ७ સમજણું
 સહચરી ७ સહયરી ७ સહિયર
 સુપવંકઃ ७ મુપવ્વઉ ७ સપરંગો
 સદૃશકં ७ સરિસઉ ७ સરીસું
 -સરિકખઉ ७ સરીખું
 સંલગ્ન ७ સલગ્નુ ७ સળગ
 સ્લેખ ७ સળેખમ
 સીદતિ ७ સડર્ધ ७ સડે
 સંજ્ઞા ७ સંજ્ઞા ७ સાન
 સંધ્યા ७ સંઘા ७ સાંજ
 સાગર ७ સાયરુ > સાયર
 શુષ્યતે ७ સુજઝર્ધ ७ સૂઝે
 શુષ્કં ७ મુષ્કઉ ७ સૂકું
 શય્યા ७ સળ્ળ ७ સેજ
 ઘન્યકં ७ મુણ્ણઉ ७ સૂનું
 સીમંતકઃ ७ સીમંતઉ - સીમંતઉ ७ સેષા
 શાલતે ७ સોહર્ધ ७ સોહે
 અધાપિ ७ અજજવિ - અજઝર્ધ ७ હજ

અધુના 7 અધુણા - હરિણા 7 હમણાં
 લધુકં 7 લદુઉં - હધુઉં 7 હળકું
 ભાડક : 7 હાંડઉં 7 હાંડો
 ભવતિ 7 હોનધ 7 હુતંધ (યને)
 દધં 7 હિજજ - હેજ 7 હેત - હેજ
 અયાસિ (દેસ્ય) 7 હેની
 દદયકં 7 હિઅઅઉં - હમઅઉં 7 હેયુ
 દદયકં 7 હિઅઉં 7 હેક

: ૨૧ :

: પરિશિષ્ટ :

ગુજરાતીના ધ્વનિઘટકો

(પ્રા. પ્રબોધ પંડિત તથા “ સંસ્કૃતિ ” ના તંત્રીશ્રીના સૌજન્યથી),
પ્રા. પ્રબોધ પંડિતના આધારે ગુજરાતીના ધ્વનિઘટકો
(ક્રાનિમ-ધ્વનિગ્રામ) નીચે ગુજળ છે (‘ સંસ્કૃતિ ’ - ઓક્ટોબર,
નવેમ્બર ૧૯૬૨) :

સ્વરો :

(૧) દીર્ઘ ઈ (i) -અઞ, ઉચ્ચ.

ઉદા : ઘી, ખીજ, ખી, મરજી, કેળવણી, સુકવણી,
મસોદ, દજી ઈ.

(૨) ઐ (e) -સંવૃત, અઞ, મધ્ય.

ઉદા : જૈ, ઐ, મેજ, પેચ, મેલ (મૂક), મેર
(એક જાતિ), તપેલું, ઉઝેર, રવેચ,
સુધરેલો ઈ.

(૩) એ (E) - વિવૃત, અઞ, નિમ્ન.

ઉદા : જે જે (જય જય), જૈ, મેચ, પેલ, મેલ, મેર
(મર), તપેલો, પટેલ, કચેરી ઈ.

યજ્ઞો :

: રૂપશી :

ઓષ્ઠ્ય : પ અને ફ (મહાપ્રાણ)
 બ અને ભ (મહાપ્રાણ)

દંત્ય : ત અને થ (મહાપ્રાણ)
 દ અને ધ (મહાપ્રાણ)

મૂર્ધન્ય : ટ અને ઠ (મહાપ્રાણ)
 ડ અને ઢ (મહાપ્રાણ)

કઠંચ ક અને ખ (મહાપ્રાણ)
 ગ અને ઘ (મહાપ્રાણ)

: રૂપશી-સંઘર્ષી :

તાલવ્ય : ચ અને છ (મહાપ્રાણ)
 જ અને ઝ (મહાપ્રાણ)

: સંઘર્ષી :

સ - દંત્ય સંઘર્ષી

શ - તાલવ્ય ..

ષ - મૂર્ધન્ય ..

ઝ (Z) - બોઝ, આઝાદી જેવા શબ્દોમાં.

• પાશ્વિર્ધ્વ

યજનો :

: રૂપશી :

ઓળ્ય : પ અને ફ (મહાપ્રાણ)
 બ અને ભ (મહાપ્રાણ)

દંત્ય . ત અને થ (મહાપ્રાણ)
 દ અને ધ (મહાપ્રાણ)

મૂર્ધન્ય : ટ અને ઠ (મહાપ્રાણ)
 ડ અને ઢ (મહાપ્રાણ)

કંઠ્ય . ક અને ખ (મહાપ્રાણ)
 ગ અને ઘ (મહાપ્રાણ)

: રૂપશી-સઘર્ષી .

તાલવ્ય : ચ અને છ (મહાપ્રાણ)
 જ અને ઝ (મહાપ્રાણ)

: સઘર્ષી

સ - દંત્ય સઘર્ષી

શ - તાલવ્ય „

પ - મૂર્ધન્ય „

ઝ (Z) - ઝોઝ, આઝાદી જેના સંબોધા.

પાર્શ્વિક

બ - મૂર્ધન્ય પાર્શ્વિક

લ - દંત્ય „

: પ્રક્રી :

૨- એનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે નિહવાય પેઢાની કમાન તરફ
 રૂપશી કરીને યજ્ઞારા સાથે પાછું આવે છે.

હિદા , રાગ, પ્રાણ, ધર્મ, રૂપા, કાપિ, ઈં

(સ્પર્શ-સંધર્ભી) : ચ, છ, જ, ઝ (તાલબ્ય)

(સંધર્ભી) : સ, શ, ષ, ઝ (Z)

(પાર્શ્વિક) ળ, લ.

(પ્રકંપી) : ર

(અનુનાસિક) : મ, ન, ણ, ઞાં, ઙ, ઙ્

